

सहकाराचा
॥ महामेखू ॥

सुंदरलाल
सावजी

खाली बसलेले : कु. लच्छाबाई, कु. सुलोचना, कु. मन्डोधरी, कु. सगुणाबाई, कु. पुताबाई

पहिली लाईन : श्री. माणिकलालजी, श्री. देविदास (बाबु सावजी), श्री. चुन्नीलालजी सावजी, श्री. देवलालजी सावजी, सौ. सोनाबाई, सौ. लहानबाई, सौ. मैनाबाई, सौ. गुंगुबाई

दुसरी लाईन : श्री. मोतीलाल सावजी

, श्री. सुंदरलाल सावजी, श्री. कुलभुषण सावजी, श्री. नरेंद्र सावजी, श्री. रतनलाल सावजी, सौ. सुगंधाबाई, सौ. देवकाबाई

तिसरी लाईन : श्री. विष्णुकुमार सावजी, गं.भा. गुजाबाई, सौ. पद्माबाई, श्री. मोतीलाल सावजी

स्व. सुंदरलाल वर्धासा कळमकर सावजी
(संस्थापक अध्यक्ष)

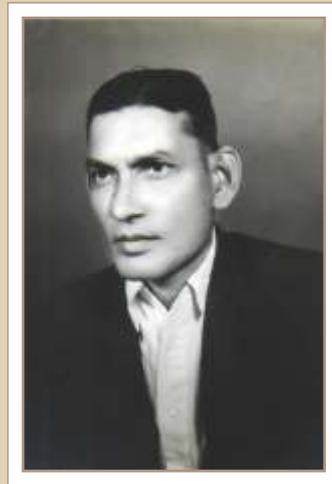
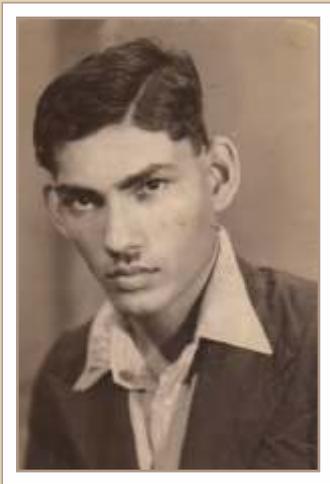
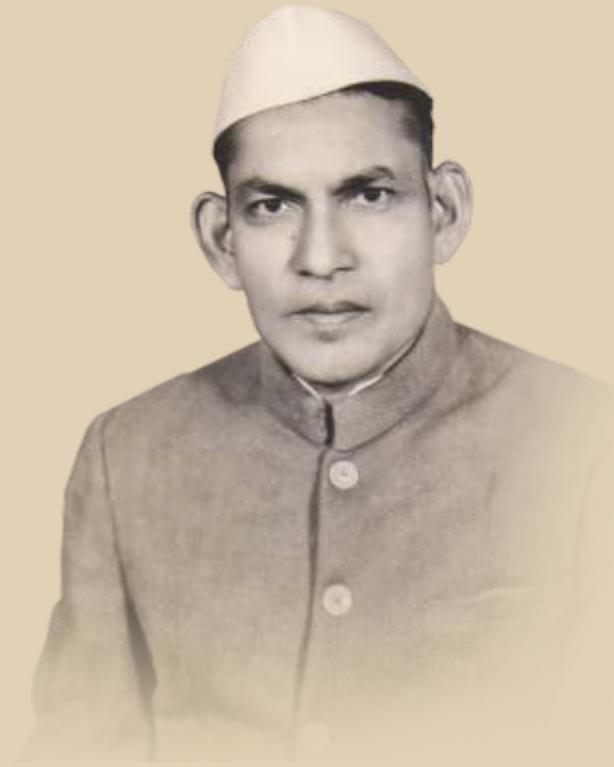

एक व्यक्तित्व... एक कर्तृत्व

कै. सुंदरलाल वर्धासा कळमकर (सावजी)

माजी आमदार

- जन्मतिथी : दिनांक २० जानेवारी १९१७.
- शिक्षण : उस्मानिया युनिव्हर्सिटी, हैद्राबाद येथून वकीलीचा अभ्यासक्रम पूर्ण केला.
- कारकीर्द :
- महाविद्यालयातून आल्यानंतर वकिली करत असताना स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे मार्गदर्शनाखाली स्वतंत्रता आंदोलनात सहभाग.
 - सन १९५४ साली जिल्ह्यातील पहिला दलित विद्यार्थी आश्रम (निःशुल्क) सुरू करून सामाजिक सेवेचे व्रत घेतले.
 - जितूर येथे अनेक सहकारी संस्थांची स्थापना.
 - विविध शाळांची सुरुवात.
 - सन १९५७ ते १९७० परभणी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे अध्यक्षपद.
 - सन १९५७ ते १९९४ पर्यंत दि महाराष्ट्र स्टेट को-ऑप. बँक लि. मुंबईचे अखंड संचालक पद.
 - सन १९६५ साली दि जितूर अर्बन को-ऑप. बँकेची स्थापना. (सध्याची सुंदरलाल सावजी बँक)
 - सन १९६७ ते १९७२ महाराष्ट्र विधान सभेचे सदस्य (आमदार)
 - जैन तीर्थक्षेत्र नेमगिरीचे दशकभर अध्यक्षपद.
 - अनेक सामाजिक, धार्मिक, राजकीय उपक्रमांमध्ये जीवनभर सहभाग.
- निर्वाण : दिनांक २६ नोव्हेंबर २००२.

सुंदरलालजी सावजी साहेब व सौ. हिराबाई सोबत कन्या संध्या

सुंदरलालजी सावजी व सौ. हिराबाई परिवारासमवेत
उभे उजव्या बाजुकडून मुकुंद व सौ. शैलजा, सौ. पल्लवी व प्रशांत
नातू चि. पुष्कर, चि. समीर

उजव्या बाजुकडून सौ. जयश्री दर्यापूरकर, सौ. सरोज डोणगांवकर, सौ. कल्पना डोणगांवकर, सौ. संध्या खेडकर

सुंदरलालजी सावजी यांचा परिवार

डावीकडून शशिकांत व सौ. सरोज डोणगांवकर, प्रशांत व सौ. पल्लवी कळमकर, सौ. संध्या व अजित खेडकर,
डॉ. महेंद्र व सौ. कल्पना डोणगांवकर, सौ. शैलजा व मुकुंद सावजी, सौ. जयश्री व विलास दर्यापूरकर

कार्यमग्न सावजी

एक निवांत क्षण

प.पू. देवनंदीजी महाराजांना
आहार देतांना सावजी व कुटूंब

सावजी साहेबांच्या ७५ व्या वाढदिवस प्रसंगी सपत्नीक सत्कार स्वीकारताना
उपस्थित श्री. ओमप्रकाशजी देवडा व आ. श्री. बोर्डीकर

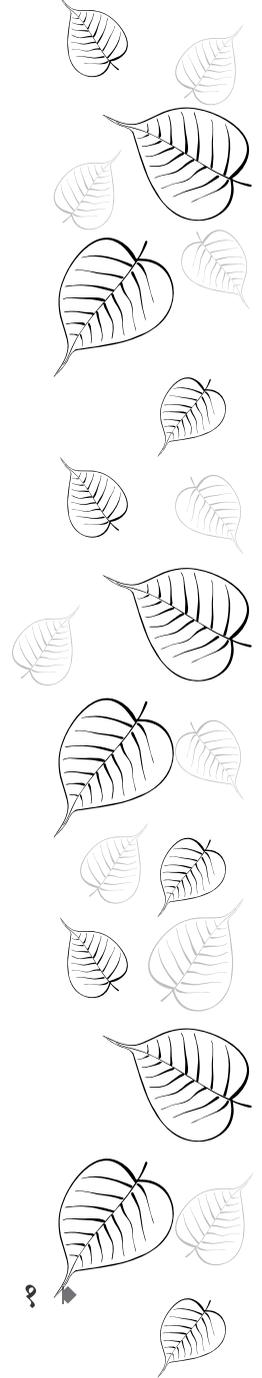

महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेच्या सुवर्ण महोत्सवास पंतप्रधान पं. नेहरूजींच्या आगमन प्रसंगी स्वागत करतांना डावीकडून तिसरे श्री. सावजी व इतर संचालक (दि. ११ ऑक्टोबर १९६१)

उपराष्ट्रपती मा.श्री. शंकरदयालजी शर्मा यांचे हस्ते सहकारातील महत्तम कामगिरी बद्दल सन्मान स्वीकारतांना 'सावजी'

लेखिका
सौ. मीना गरीबे (जैन)

सहकाराचा महामेरू
(चरित्र ग्रंथ)

लेखिका
सौ. मीना गरीबे (जैन)

प्रथमावृत्ती : २०२०

प्रेरणा :
श्री. श्रेणिक अन्नदाते, मुंबई

प्रकाशक
सुंदरलाल सावजी अर्बन को.ऑप. बँक लि; जितूर

मुद्रक
सायली ऑफसेट, जितूर

मुखपृष्ठ व आतील लेआऊट
गोविंदा डिझायनर्स अॅण्ड प्रिंटर्स,
परभणी.

॥ अर्पण पत्रिका ॥

“मा.श्री. सुंदरलाल सावजी कळमकर,

आपल्या जीवनातील

वेचक क्षण

गौरवास्पद प्रसंग

जीवन कार्याचा आढावा

आणि आपल्या व्यक्तिमत्वाचे पैलू

ह्या पुष्पांनी सजलेली ही

“शब्दमाला”

आपल्याच लोकोत्तर व्यक्तिमत्वाला

स्मृतीला

कार्यकर्तृत्वाला

सादर, समर्पित.”

— लेखिका —
सौ. मीना गरीबे (जैन)

— प्रकाशक —
श्री. मुकुंद सावजी कळमकर
अध्यक्ष, सावजी बँक

मंगला चरण

नेमगिरी अतिशय क्षेत्राला नमन
महीमा ज्याचा थोर अती,
विशालयकाय तीर्थकर प्रतिमा
गुंफा मंदीरामध्ये विराजती।

नेमगिरीचे मुलनायक नेमीनाथ
श्री शांतीनाथ शांती देती,
अंतरीक्ष प्रभू पार्श्वनाथ
अतिशयाने शोभती।

महावीर, आदीनाथ, बाहुबली स्वामी
विशुद्ध करोत माझी मती,
महावीर प्रभूच्या समवशरण संस्पर्शे
पुनीत येथिली माती।

मंगलाचरणाचे शब्द सुमंगल
शुभम् भावना शिंपती,
संस्मरणे या दिव्य तीर्थाच्या
भक्तीने कर माझे जुळती।

सौ. मीना गरीबे (जैन)

अमरावती

या ज्हदयीचे त्या ज्हदयी

मनोगत लेखिकेचे

'सहकाराचा महामेख' हे चरित्र वाचकांच्या हाती सुपूर्द करतांना आनंद होत आहे. तीर्थंकर मासिकाचे संपादक श्री. श्रेणिकजी अन्नदाते ह्यांनी, श्री. सुंदरलाल सावजी कळमकर ह्यांचे प्रेरणादायी चरित्र शब्दबद्ध व्हावे आणि त्यांच्या कार्याची ओळख सर्वांना व्हावी ही संकल्पना श्री. मुकुंद सावजीसमोर मांडली आणि चरित्र लेखनासाठी माझे नाव सुचविले. श्री. मुकुंदसावजींनी ह्या कल्पनेला हिरवी झेंडी दाखविली आणि चरित्र लेखनाची कामगिरी माझ्यावर सोपविल्या गेली.

अनेक वर्षांपासून विविध विषयांवर लेखन करित आहे. सामाजिक आणि ललित लेखन वृत्तपत्रे, मासिकांमधून प्रसिद्ध होते. जैन तत्वज्ञान विशद करणारे लेखन जैनबोधक, सन्मती इ. नियतकालीकांमधून प्रसिद्ध होते. तीर्थंकर मधील जैन कथात्मक लेखनाने वाचक वर्ग निर्माण केला. चिंतनगंध हा लेख संग्रह, समयसार वरील आत्मख्याती टीकेतील, कलशांचा अनुवाद, रमरणिकांचे संपादन, ही साहित्यिक पार्श्वभूमी ह्या लेखनाची पार्श्वभूमी ठरली. माझ्या सकारात्मक प्रतिसादाने, लेखन सुरु झाले.

सावजींच्या कामाचा आवाका खूप मोठा होता. आठ दशकांच्या कार्य कर्तृत्वाचा आढावा शब्दांमधून साकारायचा होता. सावजींचे व्यक्तिमत्व बहूआयामी! सहकार क्षेत्रातील त्यांच्या योगदाना सोबतच, स्वातंत्र्य लढ्यातील सहभाग, उच्च शिक्षण, सामाजिक कार्य, धार्मिक संस्थांची उन्नती, परोपकार, कुटुंब वत्सलता आणि

“जितूर बँकेची जडणघडण आणि उत्कर्ष”

ह्या सर्व पैलूंना एकत्र गुंफायचे होते.

सावजींना मी लहानपणी बघितले होते. पण कधीही त्यांना प्रत्यक्ष भेटले, बोलले नव्हते. ह्या अनेक पदरी व्यक्तिमत्वाला शब्दबद्ध करणे आव्हानात्मक होते. सावजींच्या कार्याची गाथा स्मरणिकांच्या, पुरवणीच्या माध्यमातून उलगडली. शब्द माणसाची कर्तबगारी कथन करायला अपुरेच पडतात. सावजींच्या दैदीप्यमान व्यक्तीत्वामागे असलेली व्यक्ती मला जाणून घ्यायची होती. केवळ शब्दांच्या शिडीवर चढत जाणारा प्रगतीचा आलेख रेखाटायचा नव्हता.

श्री. मुकुंदभाऊंनी माझ्या विनंतीला सकारात्मक प्रतिसाद दिला आणि सावजींच्या लेकी, जावई, सुना, पुतणे इ. परिवाराची एक छानसी मैफील जुळवून आणली. त्यात मग सगळे अंतरीच्या उमाळ्याने भरभरून बोलले. सावजींच्या मोठेपणाचा, प्रेमळपणाचा आणि त्यांच्या धाकाचाही अंतरंगात उमटलेला खोल ठसा, हृग्गोचर झाला. ते केवळ वरवरचे शब्द नव्हते तर सक्षम, प्रेमळ, कुटुंबप्रमुखाची प्रतिमा भावनांमधून प्रगटली. प्रत्येकाच्या आदरयुक्त बोलण्यातून जाणवली. तिथे मग मला 'सावजी' उलगडले आणि लेखनाने वेग घेतला.

सावजी कळमकर परिवाराचे “नाना” तर माझे बाबा श्री. जगदीश संगई हे संगई परिवाराचे 'नाना'. सदैव दुसऱ्यांना मदत करण्याचे दोघांचेही व्रत सारखेच. सावजींच्या व्यक्तिमत्वात मी बाबांना बघत गेले आणि लेखन कागदावर उतरत गेले.

जीवनातल्या मार्गदर्शक पाऊल खुणांचा घेतलेला मागोवा म्हणजे हे चरित्र. अल्पकाळासाठी फुलणारे फुल, जगाला सुगंधी सोबती करते. शुभ पहाटे सूर्य जगाला चैतन्य स्रोत प्रदान करतो. नद्या, तळी जगाला जीवनरुपी जल अर्पण करतात. निसर्ग मुक्तहरताने चैतन्याची उधळण करतो. सावजींचे व्यक्तिमत्व भरभरून देणाऱ्या निसर्गासारखे होते.

लेखन पूर्ण झाले. श्री. मुकुंद भाऊंनी फोनवरूनच पसंतीची पावती दिली आणि मन समाधानाने भरून आले. प्रयत्नांचे चीज झाले या भावनेने मन निवले.

वाचकांना हे चरित्र निश्चितच आवडेल कारण एक पुण्यपुरुषाच्या व्यक्तिमत्वाचे आणि कर्तृत्वाचे ते प्रेरणास्पद रेखाटन आहे. प्राजक्तांची कोमल, नाजूक फुले ओंजळीत धरली तर, त्या फुलांचा सुगंध आणि केशरी रंग हाताला लागतो. फुले हातातून प्रभू चरणी अर्पण झाली तरी हा रंग आणि गंध टिकून राहतो. तद्वत सावजींच्या व्यक्तित्वाचा गंध आणि कर्तृत्वाचा सुगंध मनात दरवळत आहे. धूपगंधाने गाभारा भरावा तसे सावजींच्या अनेक स्मृतींनी मन गंधीत झाले आहे.

सावजींचे व्यक्तिमत्व हे हिमनगासारखे आहे. ह्या लेखनातून जेवढे

प्रगटले त्यापेक्षा ते कितीतरी मोठे आणि विशाल आहे. थोर व्यक्तिमत्वाचे जीवन शब्दांच्या चौकटीत बांधणे अवघड असते. समाजाच्या स्मृती मंजुषेतील आठवणी ह्या असीम असतात. पण मला उपलब्ध झालेल्या माहितीच्या आधारावर ह्या लेखनाची आखणी मी केली आहे.

“थोर महात्मे होऊन गेले
चरित्र त्यांचे पहा जरा,
आपण त्यांच्या समान व्हावे
हाच सापडे बोध खरा”

सावजींवरचे लेखन करीत असतांना, सावजीमय होतांना लेखनाच्या क्षेत्रातले एक पाऊल तर पुढे पडलेच पण त्यांच्या गुणांना स्वतःमध्ये बिंबवण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे.

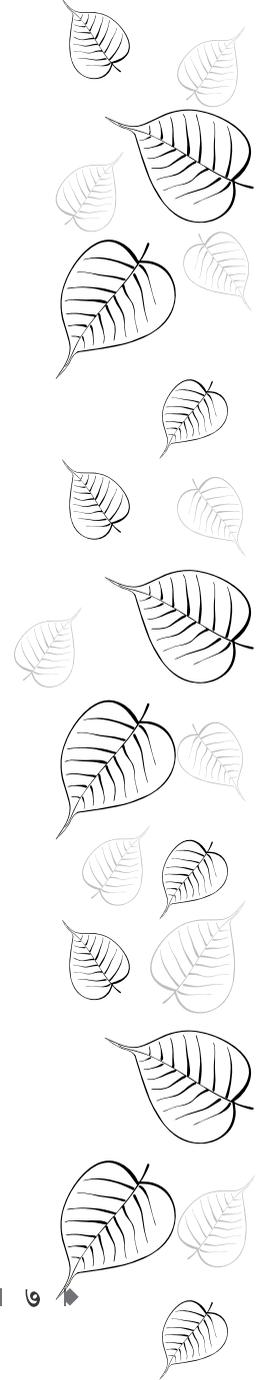
“दूरदृष्टीचे लेणे वसे सावजींच्या नयनी
हजरजबाबी, प्रेमळ आणि मिशिकिल प्रसंगावधानी
नाही पदाचा दुरुपयोग, अहंकाराचे काटे नसती
वाणीतील मधुरता, खडीसाखरे सारखी गोड अती.
कर्तृत्वाची वेल बहरली, नम्रतेच्या कोमल पुष्पांनी
हृदयमंदीराचे द्वार सजले, समतेच्या पायघड्यांनी
लक्ष्मीचा सन्मान, काटकसरी वृत्तीनी
आत्मियतेचा, वात्सल्याचा झरा, सदैव झुळझुळे मनी
प्रगतीची कमान सजली, परिश्रम, चिकाटीच्या स्तंभांनी
दातृत्व, कर्तृत्वाचा संगम, सावजींच्या जीवनी
‘सुंदरलाल’जींच्या गुणांचा समुच्चय, निराळा जगाहूनी
माझ्या हृदयी रुजविण्याचा संकल्प करीते प्रयत्नांनी”

श्री. मुकुंद सावजी कळमकर, अध्यक्ष सावजी बँक यांनी माझ्यावर दाखविलेला विश्वास आणि लेखनाच्या माध्यमातून सावजींच्या कर्तृत्वाचे अवलोकन करण्याची संधी, या करीता मी श्री. मुकुंद भाऊंचे आभार मानते. कळमकर परिवाराने केलेल्या सहकार्याबद्दल त्यांचे ही आभार!

या लेखनाच्या पूर्णतेकरीता माझी आई श्रीमती कांता संगईची प्रेरणा सदैव पाठीशी होती. माझे पती श्री. किरण गरीबे ह्यांचे सहकार्य अमुल्य होते. त्यांचे मनःपूर्वक आभार!

धन्यवाद!

सौ. मीना गरीबे (जैन)
९७६४४४७८९०

सौ. मीना गरिबे (जैन), अमरावती

एम.ए. (मराठी)

☎ ९७६४४४७८९०

- बी.ए. च्या परीक्षेत नागपूर विद्यापिठातून प्रथम आणि सुवर्णपदकाची मानकरी
- आचार्य विद्यानंद मराठी 'साहित्य लेखन' पुरस्कार २०१४
- 'चिंतन गंध' हा जैन तत्व ज्ञानावर आधारित लेख संग्रह प्रकाशित
- लोकमत सखी मंच द्वारा आयोजित व्यक्तिमत्व स्पर्धेत 'श्रीमती महाराष्ट्र' पुरस्काराने सन्मानित
- समयसार ग्रंथावरील, आचार्य अमृत चंद्राचार्य रचित आत्मख्याती टिकेतील २७८ कलशा चा मराठी काव्यमय अनुवाद प्रकाशित
- समकालीन मराठी जैन कथासंग्रहातून कथा प्रकाशित
- पर्युषण पर्वातील १६ कारण भावना, भक्तामर स्तोत्र भावार्थ, भावपूजेची भाव यात्रा, तत्वमिमांसा आणि णमोकार मंत्र या विषयांवरील व्याख्यानांच्या सीडीज प्रकाशित
- अकोला नागपूर आणि नाशिक आकाशवाणीवरून स्वलिखीत ३५ कथांचे वाचन
- अकोला आकाशवाणीवरून १० व्याख्याने प्रसारित
- स्वरचित कवितांचा समावेश असलेल्या 'शब्द फुलोरा' या कार्यक्रमाचे सादरीकरण
- 'लावू या सांजवात' या उद्बोधनात्मक कार्यक्रमाचे सादरीकरण
- 'जीवन यात्रा प्रथमाचार्याची' ह्या दृक श्राव्य कार्यक्रमाचे सादरीकरण
- 'संस्कार महावीरचा, उद्धार मानवतेचा' ह्या विषयावर प्रबोधन
- विविध परिषदा, चर्चासत्रे, कविसंमेलने इत्यादी कार्यक्रमांचे रंगतदार व बहारदार संचलन करण्यात हातखंडा
- श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करणारी मार्मिक व ओघवती वक्तृत्व शैली
- पाचव्या वैदर्भीय लेखिका संमेलनात आणि एकोणिसाव्या मराठी जैन साहित्य संमेलनात वक्ता म्हणून सहभाग
- भातकुली क्षेत्राशी संबंधित 'प्रणमामी नित्यम' या स्मरणिकेचे संपादन
- 'तपपूर्ती' ही स्मरणिका आणि 'कळ्यांची झाले फुले' या कवितासंग्रहाचे संपादन
- 'भवगाथा शांतिनाथ स्वामींची' या व्हिडिओ मालिकेची निर्मिती आणि १५ भागात सादरीकरण, यू-ट्यूब वर उपलब्ध
- 'राजस्थान यात्रा' या वरील डॉक्युमेंट्रीची निर्मिती, वृत्तांत लेखन आणि ध्वनी संयोजन
- जैन अध्यात्मिक अभ्यासात रुची, स्वाध्याय वर्गामध्ये अध्यापन
- विविध मासिके व वृत्तपत्र यामध्ये लेखन.

प्रकाशकीय मनोगत

व्यक्ती व समाजाचा इतिहास आपोआप घडत नाही. तो योजकतेने व परिश्रमाने आणि पुरुषार्थाने घडवायचा असतो. जो ज्यांनी घडविला त्यांच्याविषयी आत्मियता व अभिमान बाळगायचा असतो.

इतिहास हा पूजेचा विषय नाही, पण तो निश्चितच प्रेरणेचा आणि मार्गदर्शनाचा विषय आहे. कोणत्याच राष्ट्राला, समाजाला आणि व्यक्तीला इतिहास विसरणे शक्य नाही. जो विसरतो त्याला तो नवा इतिहास घडविणे शक्य होईल काय, याची शंका आहे. जिवंत मनाच्या उर्मीतून इतिहासाचा उदय होतो, नियती किंवा प्रारब्ध नव्हे तर आकांक्षांनी फुललेली व पेटलेली माणसे इतिहासाचे शिल्पकार असतात. बुद्धी आणि प्रयत्न यांच्या संगमातून पुरुषार्थ सिद्ध होतो. पुरुषार्थाच्या उपासनेतून आपल्याला हवा तसा समाज आणि देश साकारता येतो. प्रारब्धवादाचे विचाराकडे दुर्लक्ष करून पुरुषार्थवादाचा स्विकार केला पाहिजे. कै. सुंदरलालजी सावजी साहेब याच विचारांचे होते म्हणूनच त्यांच्या जडणघडणीचा-विचारांचा - वागण्याचा - बोलण्याचा इतिहास चिरंतन होण्यासाठी हा प्रपंच.

या पुस्तकाला प्रस्तावना लाभली, आपल्या जितुर शहराचे दैवत संत संतोबांच्या वंशातील 'मराठवाडा-भूषण' कवी श्री.प्रा. लक्ष्मीकांत तांबोळी, नांदेड यांची. त्यांनी आपुलकीने प्रस्तावना लेखन केले. ते म्हणाले माझ्या करीअरची सुरवातच सावजी साहेबांच्या स्वाक्षरीने झाली.

१९५९ साली कॉलेजला प्रवेश घेतला. शिष्यवृत्ती मिळाली तरच पुढील शिक्षण होणार अशी परीस्थिती, त्यासाठी चारीत्राचे (कॅरेक्टर) प्रमाण-पत्र त्यावर प्रतिष्ठांची सहीच लागणार. मी सावजीकडे गेलो. पहीली भेट - परिचय सांगितला क्षणात सही झाली. मात्र नंतर १५-२० मिनिटे त्यावेळी मी लहान असतां नाही माझ्याशी आत्मियतेने चर्चा केली. शिष्यवृत्ती मिळाली. आज मी प्राचार्य म्हणून निवृत्त होऊन कृतार्थ जीवन जगतो आहे. त्यांचा साठ वर्षांपूर्वीचा आशिर्वाद आजही डोळ्यासमोर उभा रहातो. प्रा. तांबोळी सर व्यासपिठावर असतील तरच मराठवाडा साहित्य संमेलन रंगत असे. एक वर्ष तर त्यांनी मराठवाडा साहित्य संमेलन, मानवतचे अध्यक्ष पदही भुषवले. त्यांचे अनेक कविता संग्रह प्रकाशित झाले - गाजलेले आहेत.

एखाद्या कार्याचाही उदयकाळ यावा लागतो असे म्हणतात व तसेच या बँकेचे संस्थापक, सहकार - समाज - शिक्षण - धर्म क्षेत्रातील अग्रणी कै. सुंदरलाल वर्धासा सावजी कळमकर यांच्या चरीत्र लेखनाच्या बाबतीत घडले. जवळपास तीन वर्षांपूर्वी सावजी साहेबांचे अर्धशतकाचे स्नेही व गेल्या ५० वर्षांपासून अव्याहत प्रकाशित होणाऱ्या 'तीर्थकर' मासिकाचे संस्थापक - संपादक श्री. श्रेणीकजी अन्नदाते प्रसिद्ध लेखक मुंबई यांनी माझ्याकडे तीव्र इच्छा व्यक्त केली. एवढे मोठे कर्तृत्वान व्यक्तीमत्व आपल्याकडे झाले, त्यांचा आदर्श समाजापुढे, देशापुढे यायला हवा. भावी पिढ्यांना वाचुद्या त्यांचे आदर्श व्यक्तीमत्व. व त्यांनी लेखन कत्यासाठी भारदस्त, सुप्रसिद्ध लेखिका सौ. मीनाताई गरीबे रा. अमरावती यांचे नाव सांगितले. लागलीच त्यांनीच फोन वरून सौ. मीनाताईची सम्मती मिळवली, त्यांनीही लगेच होकार दिल्यानंतर माझ्याकडूनच ढीलाई झाली हे मान्य करावेच लागेल. अधुन-मधून आमचे स्नेही श्री. राजकुमारजी डोणगांवकर रा. कारंजा यांचाही तगादा असायचा, सावजी साहेबांच्या संपर्कातील अनेकाशी संपर्क साधून खूप कष्ट व वेळ देऊन असा हा वाचनीय, ओघवता इतिहास आपणापुढे सौ. मीनाताई गरीबे यांच्या सक्षम लेखनीतुन पाझरला आहे. त्यांच्या या अथक परीश्रमाने सावजी बँक परीवार धन्य झाला आहे. त्यांचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच. सुंदरलाल सावजी को.ऑप. अर्बन बँकेचे संचालक मंडळ हे सदैव लेखनाच्या प्रगतीची आस्थेवाईकपणे चौकशी करत राहिले म्हणूनही कार्याला गती मिळाली, म्हणूनच या थोर पुरुषाची आनंद यात्रा आपणा समोर सादर करता आली. असो.

मुकुंद सावजी कळमकर

अध्यक्ष, महाराष्ट्र स्टेट को.ऑप. बँक्स असो. लि.मुंबई
चेअरमन, सुंदरलाल सावजी अर्बन - को.ऑप. बँक लि; जितूर
व सर्व संचालक मंडळ व कर्मचारी वृंद

दि. २६-११-२०२०, स्मृती दिवस

प्रस्तावना

सर्वांग सुंदर लेणे : सुंदरलाल सावजी

सुंदरलाल सावजी हे परभणी जिल्ह्यातील सहकार क्षेत्रातले एक प्रसिद्ध नांव. मराठवाड्यातील सहकारक्षेत्रातील जी कांही नांवे महाराष्ट्रभर आदराने घेतली जातात, त्यापैकी सावजी हे एक अविस्मरणीय व्यक्तिमत्व. स्वातंत्र्य पूर्वकालातील मराठवाडा म्हणजे निजामी राजवटीतील एक भाग. त्या राजवटीतील 'अंजुमन' खाते म्हणजे आजचे सहकार खाते. निजामी राजवटीत सहकाराऐवजी सरकारला महत्त्व होते; आणि सरकार 'रझाकार' धार्जिणे होते. सावजी हे सारे अनुभवत होते. 'कासिम रझवी' नामक धर्मांध मुस्लिम पुढाऱ्याने, हैद्राबाद संस्थानात मांडलेला उच्छाद 'रझाकारी' म्हणून ओळखला जातो. १७ सप्टेंबरला (१९४८) रझाकारी संपली. मराठवाडा स्वातंत्र्य भारतात विलीन झाला. प्रजाजन सुखावले. नव्या आशा, नवी स्वप्ने पाहू लागले. हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाने मराठवाडी माणसाची निजामी राजवटीच्या मगरमिठीतून सुटका केली. १७ सप्टेंबर हा दिवस मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाचा केवळ स्मृतिदिन नाहीतर मराठवाड्याचा मराठवाड्यापुरता तो स्वातंत्र्यदिन होय.

सुंदरलाल सावजी या सर्वांचे केवळ साक्षी नव्हेत तर प्रत्यक्ष अनुभवलेले एक क्रियाशील कार्यकर्ते होते. सच्चा काँग्रेसमन कसा असतो याचे चालते बोलते उदाहरण म्हणून 'सावजी'चा उल्लेख करावा लागेल. 'सावजी' या शब्दाचा शब्दकोशातील अर्थ सावकार असा आहे. साव म्हणजे

पतदार माणूस. ऐपत असल्याशिवाय पत असण्याला महत्त्व नाही. सुंदरलाल सावजी सर्वार्थाने असे सावकार होते.

जितूर हे परभणी जिल्ह्यातील एक तालुक्याचे ठिकाण. त्याच जितूरजवळ नेमगिरी हे अतिशय क्षेत्र ख्यातनाम आहे. सुंदरलाल सावजींचा जन्म ह्याच जितूरचा. पुरातनकाळी जैमिनीक्षेत्र म्हणून जितूर ओळखले जायचे असे म्हणतात. त्याला निश्चित असा पुरावा नाही. (जितूरचे एक संत 'संतोबा' ह्यांच्या आरतीत मात्र 'जैमिनपुरवासा' असा स्पष्ट उल्लेख आढळतो.) जैमिनपूर - जैनपूर - जितूर असा नामबदल संभवतो. एकूण जितूर हे कधीकाळी प्राचीन नगर होते येवढे सांगता येते.

याच जितूर परिसरात 'नेमगिरी' हे धर्मतीर्थ आहे. पद्मसासनस्थ नेमीनाथ यांची मूर्ती येथे विराजमान आहे. सुंदरलाल सावजींचे घराणे ह्याच जितूरचे. नेमगिरी आणि चंद्रगिरी या जैनतीर्थस्थळांनी जितूर परिसर पावन झाला आहे. 'वर्धताम् जिनशासनम्' या श्रद्धावचनावर अपरंपार श्रद्धा असलेला जैनसमुदाय जितूरला स्थिरावला आहे.

नेमगिरी क्षेत्राची निर्मिती सावजींचे पूर्वज असलेल्या श्री वीर संघवींनी केली. वीरसंघवी सपत्निक वंदनामुद्धेत शिल्पांकित केलेले आहेत. सोबत त्यांचे पुत्र नेमा संघवी आणि भार्या नेमाई यांच्या शिल्पमुद्धाही अंकित करण्यात आल्या आहेत. सुंदरलाल सावजींना असा हा वारसा लाभलेला आहे. जितूर हे गाव डोंगरांच्या कुशीत वसलेले एक तालुक्याचे ठिकाण आहे. 'जैनपूर'चे जितूर झाले ते हिजरीसन ६३१ साली, कादरीने जितूरवर हल्ला केला तेव्हा 'जैनपूर' होते ते जितूर झाले.

जितूरचे सर्वार्थाने भुषण असलेले सुंदरलाल नावाप्रमाणेच अंतर्बाह्य 'सुंदर' व्यक्तिमत्व लाभलेले असामान्य असे पुरुष होते. 'सावजी' म्हणजे सुंदरलाल हे समीकरण जितूर परिसरात इतके दृढ झाले आहे की समस्त कळमकरांना देखील सावजींचे हे विशेषिकरण अभिमानारूपद वाटते. सावजींचे 'हिराबाई'शी लग्न झाले. जणू 'हिन्याला' सुंदरतेचे 'कोंदण'च मिळाले. असा समसमा संयोग क्वचित्च आढळतो.

सावजींचे शिक्षण हैदराबाद आणि नागपूर येथे झाले 'वंदेमातरम्' आंदोलनात सावजींनी सक्रीय सहभाग नोंदविला. उस्मानिया विद्यापीठातून त्यांनी कायद्याचे शिक्षण पूर्ण केले. वकिली करतांनाच त्यांनी स्वातंत्र्य संग्रामात भाग घेतला. पी.व्ही.नरसिंहराव यांच्या सोबत त्यांनी आंदोलनात भाग घेतला. निजाम कॉलेजवर तिरंगा झेंडा फडकवला. परिणामी त्यांना कॉलेजमधून दोन वर्षांसाठी काढून टाकण्यात आले सावजी तेव्हापासून सच्चे 'काँग्रेसमन' बनले.

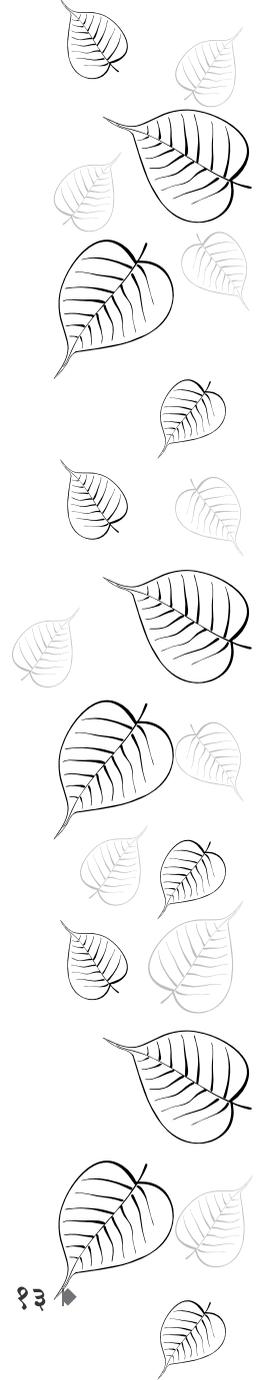

२६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय प्रजासत्ताकाची स्थापना झाली. सार्वत्रिक निवडणूका जाहीर झाल्या. सावजींना जितूर मतदार संघातून उमेदवारी मिळाली. परंतु काँग्रेसपक्ष पराभूत झाला. सावजींच्या जीवनातले हे पहिले आणि शेवटचे अपयश होय. सावजींनी हे अपयश हसतमुखाने पचविले. नैराश्य हा शब्द सावजींच्या कोषात नाहीच.

सरकार बदलले. हैदराबाद स्वतंत्र झाले. प्रजासत्ताक राजवट सुरू झाली. निजामी राज्यातील 'अंजुमन' खाते आता सहकार खाते झाले. सहकारी चळवळ वृद्धिंगत होऊ लागली. सावजींनी सहकार क्षेत्र निवडले. सहकार आणि राजकारण ही दोन्ही क्षेत्रे सावजींना खुणावत होती, पण राजकीय क्षेत्रातील जातियवाद सावजींना मानवला नाही. त्यांनी आयुष्यातील कर्तृत्वाची दिशा बदलली नि सहकारक्षेत्र निवडले. 'विविध कार्यकारी सेवा सहकारी सोसायट्या' संस्था स्थापनेतून संपूर्ण परभणी जिल्ह्यात सावजींनी सहकारी संस्थांची बांधणी केली. सावकारी मत्सेदारी संपुष्टात येऊन सहकारी क्षेत्रातील समाजवादी, सावजी यांनी सहकारक्षेत्र सर्वांथाने समृद्ध केले. 'सावजी' हे नाव शेतकरी बांधवासाठी केवळ आदरणीय नव्हे तर प्रातःस्मरणीय ठरले. सावजी सहकारक्षेत्रातील एक आदरणीय नाव झाले. सहकारी 'सोसायटी' पासून सुरू झालेला सावजीचा प्रवास व्हाया जितूर अर्बन बँक ते आजची सावजी बँक हा प्रगतीचा आलेख पाहिला म्हणजे सावजींचे कर्तृत्व कसे नेत्रदीपक आहे हे पटते. सहकार क्षेत्राला सावजी सारखा कार्यकर्ता मिळाला हे जितूरकरांचे भाग्यच म्हणावे लागेल. सहकार क्षेत्रातील एक अभ्यासू व्यक्ती म्हणून सावजींचा गौरव केला जातो.

परभणी जिल्ह्यात 'सावजी' म्हणजे 'सुंदरलाल सावजी' हे एकमेव नाव आदराने घेतले जाते. सध्याच्या मूल्यविहीन राजकारणात सावजींचे मन रमणे शक्य नव्हते. पाच वर्षांची आमदारकी भोगून, आमदारकीतील बरे वाईट अनुभव घेऊन सावजींचे अंतःकरण व्यथित होणे स्वाभाविकच म्हटले पाहिजे. कोणत्याही क्षेत्रात केव्हा कुठे थांबायचे ते त्यांनी जाणकाराने ओळखले नव्हे तर पूर्णपणे जोखले आणि त्याप्रमाणे वर्तन ठेवले. त्यांनी 'सत्त्व' न सोडता 'स्वत्व' सांभाळले. 'सत्त्व' आणि 'स्वत्व' यांचा समुचित मेळ म्हणजे सुंदरलाल सावजी. एक सात्त्विक राजकारणी असा त्यांचा गौरव करावा लागेल. मान-सन्मान, पद-प्रतिष्ठा, सत्ता-मत्ता यापेक्षा 'मुदिता' याला प्राधान्य देणारे सावजी जितूरचेच नव्हे तर मराठवाड्याचे भूषण होय.

जितूरचे नाव सहकारक्षेत्राच्या नकाशावर सुवर्णक्षरांनी नोंदविले जावे अशी कर्तृत्वशाली कामगिरी सावजींनी बजावली.

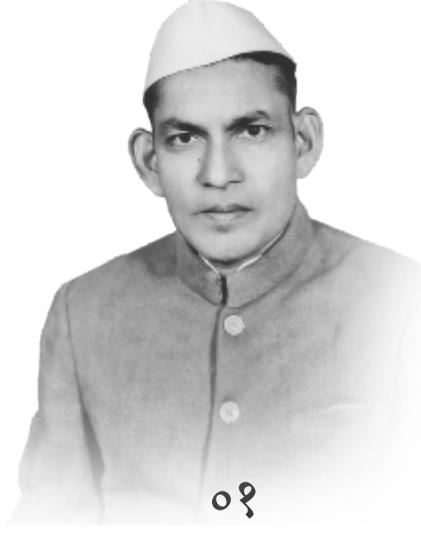

सुंदरलाल सावजीचा हा वारसा चालविणारे त्यांचे सुपुत्र श्री. मुकुंदसावजी कळमकर हे सावजीचे जणू प्रतिरुपच. कुठल्याही कसोटीवर त्यांची सचोटी घासून पाहिली तर ती शंभरनंबरी उतरेल यात शंका नाही. गेल्या वीस वर्षांपासून ते बँकेचे अध्यक्ष आहेत. त्यांची वाटचाल देखील सुंदरलाल सावजीच्या पावलांवर पाऊल ठेवून सुरू आहे.

सौ. मीनाताई गरीबे, अमरावती यांनी शब्दांकित केलेले सावजीचे चरित्र म्हणजे सावजींच्या जीवनाचा आणि कार्याचा जणू आलेखच. लेखनातील आत्मीयभान आणि प्रामाणिकपणा यांचा समुचित मेळ त्यांनी साधला आहे. हे चरित्र भावीपिढ्यांना मार्गदर्शक ठरेल याची खात्री आहे. सावजींचे सहकार क्षेत्रातील कर्तृत्व पाहिले म्हणजे जितूरच्या 'उलट्या'नदीचे नाव 'सुलटी' नदी करावे असे सुचवावेसे वाटते!

- लक्ष्मीकांत तांबोळी

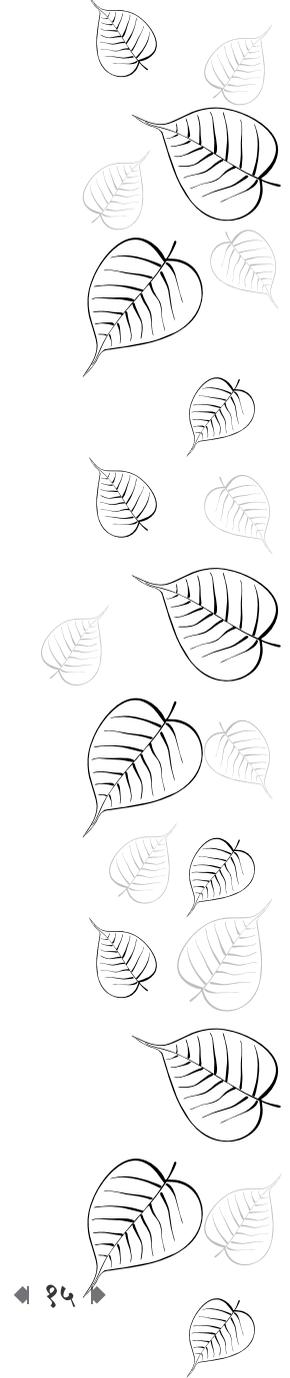

शिरपेच यशाचा

नेमीनाथ भगवंतांचा मनोमन जयजयकार करीत सुंदरलाल सावजींनी नेमगिरी अतिशय क्षेत्राच्या कमानीतुन आत प्रवेश केला. आजुबाजुच्या मंदीर परिसरावरून त्यांची घारीसारखी तीक्ष्ण नजर फिरत होतीच. तो परिसर न्याहाळीतच सावजी गुफेच्या छोट्या दारापाशी येऊन उभे राहिले. आज नेमीनाथ स्वामींच्या गुफेत प्रवेश करताना अत्यंत श्रद्धेने, भक्तीने त्यांचे अंतःकरण ओतप्रोत भरले होते.

तसे तर सावजींचे नेमगिरीला येणे कमीच व्हायचे. सतत फिररती आणि इतर कामांचा व्याप ह्यामुळे सावजींचे येणे दुर्मिळ असायचे. पण नेमगिरी क्षेत्राच्या विकासाकडे मात्र त्यांचे बारीक लक्ष असायचे. हे अतिशय क्षेत्र सावजींच्या दूरदृष्टीने आणि सहकार्यानिच जिर्णोद्धारीत होऊन नविन रूप ल्यायले होते. दर्शनाचा योग क्वचित यायचा पण, अंतरंगात खोलवर रूजलेले श्रद्धेचे बीज सतत सावजींसोबत असेच.

आज त्यांना मुंबईला जायला निघायचे होते. त्यांच्या आयुष्यातला एक खूप मोठा, मानाचा, भाग्याचा क्षण त्यांची वाट बघत होता. सहकाराच्या क्षेत्रात सावजींनी दिलेल्या भरीव योगदानाचे, सरकार दरबारी मुल्यमापन होण्याचा स्वर्णिम क्षण त्यांच्या आयुष्यात आला होता. उद्या मुंबई येथील बिल्वा मातोश्री सभागृहात, उपराष्ट्रपती श्री.शंकरदयाळ शर्मा, ह्यांच्या हस्ते सहकार क्षेत्रातील अतुलनीय योगदानाबद्दल त्यांचा सत्कार होणार होता.

सन्मान स्विकारतांना क्षणभर का होईना उपराष्ट्रपतीपूढे मान झुकणार होती. पण हा सन्मान संपूर्ण कुळाची, सावजींची, सावजींच्या बँकेची मान उंचावणारा ठरणार होता. म्हणुनच सावजींची पावले वळली होती ती नेमगिरीच्या गुंफेत स्थित असलेल्या पद्मसासनस्थ शामवर्णीय नेमीनाथ स्वामींच्या चरणापाशी. विनम्र भावनेने नमन करण्यासाठी !

ह्याच चरणांची छत्रछाया अगदी बालपणापासून त्यांच्यावर कृपाछत्र धरून होती. प्रत्येक सुखदुःखाच्या क्षणी मस्तक ह्याच पुनीत चरणावर येऊन विसावत होते.

सावजींनी मस्तक झुकवून डोक्यावरती टोपी सांभाळत गुंफेत प्रवेश केला. एक थंडगार शांतीची अथांग लहर सर्वांगातून सळसळत गेली. हा अनुभव नित्याचाच होता. गुंफेत प्रवेश करताच शांतीची वेढणी तनमनावर पसरत असे.

गुंफेमधील मंदीराचे दर्शन करित सावजी नेमीनाथ स्वामींच्या चरणापाशी पोहचले. अखंड, काळ्या पाषाणातील नेमीनाथ स्वामींची ७ फूट उंच अती भव्य प्रतिमा तेथे विराजली होती. त्या वीतरागी आणि प्रसन्न मुद्देतील प्रतिमेचे दर्शन हृदयसागराला आनंदाचे भरते आणणारेच असे.

सावजी नेमीनाथ स्वामींच्या प्रतिमेसमोर नतमस्तक झाले. त्या विशालकाय जिनबिंबासमोर शांत मनाने डोळे मिटून बसले. लहानपणापासून ते आजपर्यंतचा त्यांचा प्रगतीच्या दिशेने सुरू असलेला प्रवास ह्याच नेमीनाथ चरणांच्या आशिर्वादाने आणि साक्षीने सुरू होता. सगळ्या जीवनाचा चित्रपटच जणू त्यांच्या मिटलेल्या डोळ्यासमोर उभा राहिला.

जितूर पासून अगदी जवळच असलेल्या नेमगिरी अतिशय क्षेत्राशी त्यांचा असलेला ऋणानुबंध हा बालपणापासूनचा. या क्षेत्राचे अतिशयही मोठे आणि ख्यातीही मोठी.

सावजींचेच पूर्वज असलेल्या श्री.वीर संघवींनी आणि त्यांच्या तीन पुत्रांनी ह्या धर्मतीर्थाची निर्मिती केली होती. सावजींनी ह्या सगळ्या त्यांच्या पूर्वजांच्या प्रतिमांचे अवलोकन केले. या पूर्ण गुंफासमुहाचे संवर्धन आणि जिर्णोद्धार करणाऱ्या आपल्या पूर्वजांविषयीच्या अभिमानाने सावजींचा ऊर भरून आला. या त्यांच्या कुळाच्या आदीपुरुषांनी दाखविलेले कर्तृत्व हे नेहमीच सावजींसाठी जणू प्रेरणास्रोतच होते. नेमीनाथ भगवंताच्या वेदीच्या खाली, श्री वीर संघवी सपत्निक, वंदना मुद्देमध्ये अंकीत केलेले आहेत. सोबतच त्यांचे पुत्र नेमा संघवी आणि भार्या नेमाई, अंतु संघवी आणि पत्नी जमनाई आणि सांतु संघवी आणि पत्नी अदाई ह्यांच्याही प्रतिमा जणू भगवंताची भक्ती करित आहे.

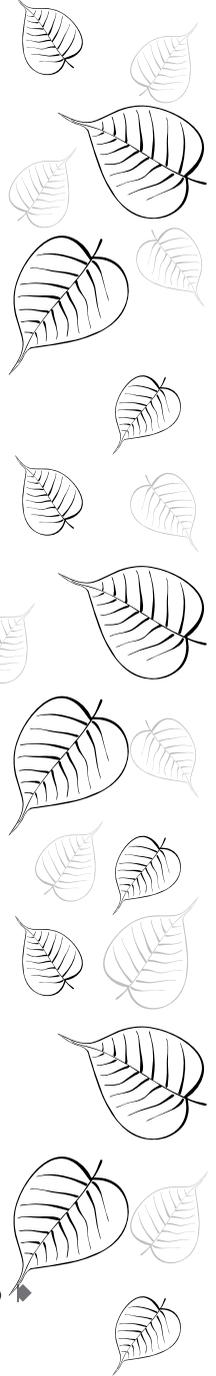
सुमारे ४१० वर्षापूर्वीच्या काळातही स्वतःसोबत पत्नी आणि स्नुषांचेही चित्र अंकीत करणाऱ्या त्या उदारमतवादी पुराण पुरुषांनी, श्री वीर संघवींनी, दाखविलेले स्त्री दाक्षिण्य आणि स्त्रीलाही असलेला धर्मचरणाचा अधिकार हा सावजींना नेहमीच प्रेरक वाटत असे.

वीर संघवींच्या व्यक्तिमत्वातली कर्तृत्वाच्या परंपरेची एक धारा जणू सावजींपर्यंत पोचली होती. वीर संघवींनी, 'धर्मतीर्थ' निर्मिले होते तर सावजींनी 'सहकार तीर्थ' !

आणि याच त्यांच्या कर्तृत्वाचा गौरव उद्या शासन दरबारी होणार होता. एका कवीचे शब्द त्यांच्या अंतःकरणात घोळत होते.

“मेहनत अच्छी हो तो रंग लाती है
मेहनत सच्ची हो तो सबको भाती है
मेहनत नादान हो तो बिखर जाती है
मेहनत दिल से हो तो इतिहास बनाती है ”

सतत कार्यमग्न राहण्याच्या त्यांच्या इच्छेने इतिहासाची निर्मिती केली होती आणि या इतिहास निर्मितीच्या क्षणाला सार्थक करणारा समारंभ उद्या होणार होता.

जैनपूरचे झाले जितूर

खरे तर कालचक्राची आवर्तने सतत सुरूच असतात. त्यामुळे कालगणनेत येणारे सर्व दिवस सारखेच! दिवस उलटला की कालच्या तारखेचा कागद फाडून टाकायचा. आणि नविन दिवसाचे स्वागत करायचे ही परिपाठी असते.

पण ह्या सामान्य कालगणनेतही काही विशेष दिवस येतात, की ज्या दिवशी एखादी असामान्य व्यक्ती जन्म घेते. जी काल प्रवाहालाच परिवर्तित करते आणि काळाच्या विशालकाय पडद्यावर आपल्या कर्तृत्वाची मोहोर उमटविते. दि. २० जानेवारी १९१७ हा असाच एक दिवस होता. सावर्जीचा 'जन्म दिवस'.

भारत देश पारतंत्र्यात होता. इंग्रजांच्या राजसत्तेचा जुलमी अंमल संपूर्ण देशभर पसरलेला होता. भारताचाच एक भाग असलेल्या हैद्राबाद स्टेटमध्ये मात्र परंपरागत असे निजाम सरकारचे राज्य होते. ह्याच निजाम स्टेटमधील परभणी जिल्ह्यातील एक छोटेसे गांव 'जितूर'! प्रत्येक गावाला एक विशिष्ट तोंडवळा असतो. एक चैतन्याची आभाही त्या गावाला असते.

मुस्लीम आक्रमणाच्या भीषण जखमांनी सदैव छिन्न विछिन्न झालेले हे जितूर गांव ! या गावाची संस्कृती, परंपरा ही जुलमी राज्यकर्त्यांच्या मनमानी कारभारामुळे जणू काही लुप्त झाली होती.

सह्याद्री पर्वताच्या डोंगर रागांमध्ये वसलेले छोटेसे, गांव 'जैनपूर'.

नावाप्रमाणेच जैन धर्मीयांचे प्राबल्य होते या गावात!

हिजरी सन ६२१ साली, कादरीने जितूरवर हल्ला केला, तत्पूर्वी जितूरचे नांव जैनपूर होते. सैदूल कादरी हा अफगाणिस्तानातून दिल्लीला आला होता. दिल्लीवरून तो अजमेरला ख्वाजा साहेबांच्या दरबारात पोचला. तिथल्या 'वली' ने कादरीला सांगितले की तू दक्षिणेतील 'जैनपूर' या गावी जा. तिथे एक मजबूत किल्ला आहे. रात्री त्याचे दरवाजे बंद होतात आणि सकाळी उघडतात. तुम्ही तेथे जाऊन किल्ला ताब्यात घ्या आणि त्यावर विजय मिळवा. गावाच्या जवळच सह्याद्री पर्वतरांगा पसरल्या आहेत आणि या पहाडावर काही गुंफा आहेत. त्या गुंफामध्ये अंधकाराचे साम्राज्य असते. परंतु ह्या गुंफामध्ये मोठमोठ्या जैनमूर्ती आहेत.

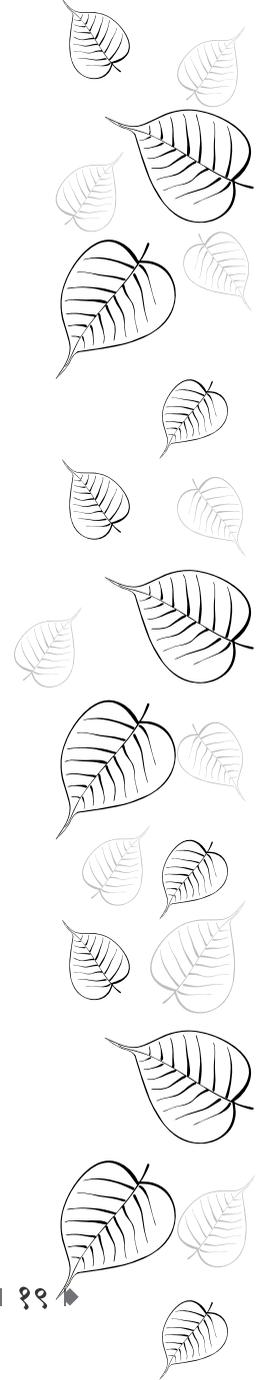
वलीच्या आदेशानुसार कादरी अजमेरहून निघाला. मजल दरमजल करीत त्याचा प्रवास सुरू होता. खुलताबाद, दौलताबाद, औरंगाबाद असा प्रवास करीत तो जैनपूरला पोचला. त्यावेळी जैनपूरला यमराज आणि नेमिराज ह्या दोन जैन भावांची जहागिरदारी होती.

जैनपूर नगरी अतिशय वैभवशाली होती. इथे रहात असलेला जैन समाज श्रद्धावंत होता. यमराज आणि नेमिराज हे दोन्ही राजे जिनेंद्र भगवंताचे परम भक्त होते. सदाचरणी होते. सकाळी नित्य कर्मे आटोपली की हे दोघेही रोजच जिनेंद्रांचे दर्शन घेण्यासाठी मंदीरात जात असत. नित्य पूजा, अभिषेक इ. श्रावकोचित कृत्ये आटोपूनच नंतर ते राज्यकारभाराकडे लक्ष देत. जिनपूरमध्ये १४ जिनमंदीरे होती. जवळपास ३०० जैनांची घरे होती. आणि ह्या सर्व जिनमंदीरामध्ये मुलनायक १००८ श्री पार्श्वनाथ तीर्थकरांच्या प्रतिमा होत्या म्हणजेच जिनपूर मधील जैन समाज हा भ.पार्श्वनाथांचा निरस्सीम अनुयायी असेल.

कादरीने जिनपूरमध्ये त्याचे सैनिक घुसविले आणि ह्या जैनपूर नगरावरून जणू काही गाढवाचा नांगर फिरविला. सगळे शहर उद्धस्त केले. जैन मंदिरांचा विध्वंस केला. अनेक मूर्ती खंडीत केल्या आणि ह्या जैन मंदिरांना मरजीद बनविले. सगळे वैभव धूळीला मिळाले.

हा सगळा वृत्तांत सैदुल कादरीने लिहून ठेवला आहे. हे पुस्तक ताडपत्रावर लिहीले आहे आणि जितूर येथील मस्जिदमध्ये सुरक्षित ठेवलेले आहे. वृत्तांत फारशी भाषेत आहे. मस्जिदच्या वार्षिक उत्सव प्रसंगी ह्या पुस्तकाचे वाचन होते.

येथील १४ पैकी १० जिनमंदीरांचा विध्वंस केला गेला. जिनेंद्र भगवंताच्या मूर्ती छिन्न-भिन्न केल्या गेल्या. ह्या सर्व जिन मंदिरातील प्रतिमा आणि काही इतरही प्रतिमा ह्यांचे संरक्षण हजारो जैन श्रावकांनी आपल्या

जीवाची बाजी लाऊन केले. त्या सर्व मूलनायक प्रतिमा आजही जितूर नगरीतील श्री महावीर मंदीर आणि श्री पार्श्वनाथ मंदीर मध्ये श्रद्धापूर्वक जतन केलेल्या आहेत आणि विशेष म्हणजे ह्या सर्व प्रतिमा सुस्थितीत आहेत आणि जितूर शहरात आजही दोन मंदीरे सुस्थितीत टिकून राहिली आणि आता जिर्णोद्धारार्थाच्या रूपाने त्यांनी नविन रूपही घेतले आहे.

सैदुल कादरीने मंदीरे, मुर्त्या नष्ट केल्या. एवढेच नव्हे तर जैनांची नगरी असलेल्या जैनपूर चे नावही बदलले. कादरीने घडवून आणलेल्या उत्पाताच्या खुणाही अजुन या शहरावरून मिटल्या नाहीत आणि कादरीचे नावही. कादरीने या नगरीला दिलेले नावही त्याला कायमचेच चिकटले. जैनपूरचे झाले 'जितूर'.

काळ पुढे सरकत राहिला, त्याच्या गतीने. विध्वंस व्हायला काही क्षणच पुरतात. पण नवनिर्मितीचे साम्राज्य उभे रहायला खूप वेळ लागतो. त्यासाठी प्रचंड इच्छाशक्ती आणि ऊर्जेचे सामर्थ्य लागते. पुनुरुत्थानाचा काळही यावा लागतो.

जितूर नगरीचे भग्न रूप १६ व्या शतकांपर्यंत तसेच राहिले. पण सुमारे ४५० वर्षांपूर्वी एक तेजरवी ऊर्जाशक्ती जितूरच्या दिशेने चालत आली. शालिवाहन शके १५३१ मध्ये नांदगाव येथील रहीवासी 'श्री.वीर संघवी' आणि त्यांच्या पत्नी 'घालावी' हे जितूरला आले. व्यापार उद्दीमाच्या निमित्ताने असेल किंवा तीर्थयात्रेच्या निमित्ताने, पण ह्या बघेरवाल ज्ञातीय जैन श्रावकाचे पाय जितूरच्या दिशेने वळले. त्यांच्यासोबत त्यांचे ३ पुत्र आणि रनुषा नामे श्री.नेमा संघवी आणि नेमाई, श्री. अंतू संघवी आणि जमनाई आणि सांतु संघवी आणि अदाई आणि परिवार होता. एकदा श्री.वीर संघवी रात्री विश्राम करीत होते. तेव्हा त्यांना स्वप्नात एक साक्षात्कार झाला, की जितूर नगरीच्या उत्तर दिशेला असलेल्या पहाडावर, भुगर्भामध्ये एक विशाल जिन मंदीर आहे. सकाळ होताच त्यांनी आपली बाकीची सर्व कामे बाजूला ठेवली. शुचिर्भूत होऊन, भगवंताचे नामस्मरण करीत त्यांनी पहाडाच्या दिशेने प्रस्थान केले.

जितूर शहराच्या उत्तर दिशेला ३ किलोमीटर अंतरावर सह्याद्री पर्वतांच्या रांगांमध्ये स्थित असलेले दोन छोटे पर्वत होते. या पहाडावर जिन मंदीर असावेत असा वीर संघवींना आभास झाला. त्यांनी त्या पहाडावर खोदकाम सुरू केले. तेव्हा त्यांना मंदीरचे अगदी छोटे दार दिसले. काडी-कचरा, दगड, धोंडे बाजुला करून आत बघितले तर एक अनमोल खजिनाच जणू गवसला. आतमध्ये एक भूमीगत विशाल मंदीर होते. मंदीरात तीन विशाल प्रतिमा प्रतिष्ठित होत्या. मंदीरामध्ये चार गुंफा होत्या. ह्या मूर्त्या

आणि मंदीर बघायला आजुबाजूच्या पंचक्रोशीतील जैन श्रावक धावत आले. त्या प्रतिमांच्या दर्शनाने जणू सगळ्यांचे नेत्र निवले, पुनीत झाले. सगळ्यांच्या जय जयकाराच्या नादाने जणू त्रिभूवन निनादीत झाले. हा जयकारा जणू अंबरापर्यंत पोचला. स्वर्गातील इंद्रांनी येऊन जणू ह्या प्रतिमांचा अभिषेक केला. जिनपूर नगराच्या आसपास भक्तीचा महापूर आला आणि त्या अलौकीक, मंदीराच्या रूपाने जणू एक दिव्य विभूती प्रगट झाली आणि आजुबाजूचा सगळा परिसराचा कण न् कण धन्य झाला.

नेमगिरी आणि चंद्रगिरी पर्वत म्हणजे प्राकृतिक सौंदर्याचा खजिनाच! हिरव्या गार डोंगरांवर जणू निसर्गश्री प्रसन्न झालेली, दोन डोंगराच्यामध्ये विस्तीर्ण पसरलेल्या, वनश्रीने नटलेल्या दरीत सृष्टी देवतेने जणू हिरवागार गालीचा अंधरला होता.

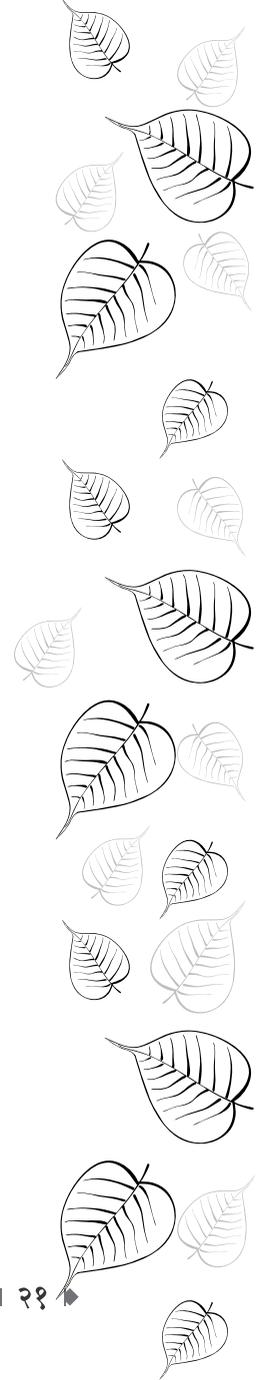
नेत्र पुलकीत करणाऱ्या निसर्गाच्या पार्श्वभूमीवर देवत्व प्रगटले ते ही नेत्र विस्फारीत करणारेच!

वीर संघवींनी त्या विशाल मंदीराच्या छोट्या दारातून आत प्रवेश केला. आतमध्ये चक्रव्यूहाकार रचना असलेल्या गुफा सामोऱ्या आल्या. ६ फुट उंच श्री शांतीनाथ स्वामीसमोर श्री वीर संघवी नतमस्तक झाले. पुढील गुफेत त्यापेक्षाही अधिक भव्य प्रतिमा सामोरी आली. काळ्या पाषाणातील, अत्यंत वैराग्यपूर्ण भाव असलेली ७ फुट उंच. शंखचिन्हांकीत पद्ममासनस्थ नेमीनाथ स्वामींच्या दर्शनाने वीर संघवींचा आनंद जणू गगणात मावेना.

गुफेतील माती-दगडांचा अडथळा जसा जसा बाजूला होत होता तसा तसा अमुल्य खजिनाच वीर संघवींना सामोरा येत होता. त्यापुढील गुफेत सामोरी आली ती पार्श्वनाथ स्वामींची अंतरीक्ष प्रतिमा. ही प्रतिमा जमिनीपासून चार अंगूल उंचावर स्थित होती. सव्वा सहा फूट उंच, ९ फण्यांनी युक्त असलेली. श्री पार्श्वनाथ स्वामींच्या दर्शनाने तर वीर संघवी जणू आपले सगळे दुःखच विसरून गेले आणि एकटक त्या प्रतिमेच्या निरीक्षणातच लीन झाले.

नेमगिरी क्षेत्रावरील मंदीराची भन्न अवस्था बघून श्री. वीर संघवींना अतिशय दुःख झाले. सुसंस्कृत आणि सहृदय श्रावक वीर संघवींचे हृदय, जैन संस्कृतीचा असा संहार बघून कळवळले. त्यांनी आणि त्यांच्या पुत्रांनी ह्या मंदीराचा जिर्णोद्दाराचा संकल्प केला.

त्यांनी, नेमगिरी येथील गुंफामंदीरात भगवान नेमीनाथ, भगवान पार्श्वनाथ आणि भगवान शांतीनाथ स्वामींच्या मूर्त्यांचा जिर्णोद्धार आणि पुर्नःरचना केली. शके १६३२ मध्ये भट्टारक श्री. कुमुदचंद्र ह्यांचा हस्ते पंचकल्याणक प्रतिष्ठा महोत्सव संपन्न झाला. ह्याचा उल्लेख प्रतिमांच्या खाली

लिहिलेल्या प्रशस्तीमध्ये केलेला आहे. ह्या प्रशस्ती लेखात मराठी भाषेचा उल्लेख केला आहे. येथील नेमीनाथ स्वामींच्या मूर्तीच्या पादपीठावर वीर संघवी व त्यांचे पुत्र आणि चौघांच्याही पत्नी अशा आठ व्यक्तींच्या मूर्ती अंकीत केलेल्या आढळतात. या धर्म वत्सल कुटुंबाने या पूर्वी उस्मानाबाद जवळील प्राचीन तीर्थस्थान तेर येथील मंदीराचा जिर्णोद्धार केला होता असे वर्णन तेरच्या एका विस्तृत लेखात मिळते. चंद्रगिरी वरील एकमेव मंदीरातील तीर्थकर प्रतिमा ही जैन दर्शनातील सर्व पूज्य पदांना प्रगट करणारी आहे. या एकाच अखंड प्रतिमा समुहामध्ये श्री. शांतीनाथ, श्री. कुंथुनाथ आणि श्री अरहनाथ या तीन तीर्थकरांच्या खड्गासन प्रतिमा उत्कीर्ण केल्या आहेत. तीर्थकर, कामदेव आणि चक्रवर्ती या तीन पदांनी युक्त हे तीन महापुरुष, हे सम्यक्दर्शन, सम्यक्ज्ञान आणि सम्यक्चारित्र्य या मोक्षमागोला देखील प्रदर्शित करतात. ह्या सहीत इतर २१ तीर्थकर प्रतिमा ह्या जैन धर्मातील २४ तीर्थकरांना दर्शवितात. चार अनुयोग स्वरूप असलेली जिनवाणी देखील त्यावर अंकीत आहे. पाच बिंदूनी पंच परमेष्ठीचे प्रतीकात्मक रूप दर्शविले आहे. प्रथम जैन तीर्थकर श्री. आदीनाथ स्वामींचे पुत्र भरत आणि बाहुबलींच्या मुर्ती यावर कोरलेल्या आहेत. गणधर पादूकांचाही समावेश ह्या अद्वितीय शिल्पात साकारला आहे. सर्वसमावेशक अशी ही प्रतिमा अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

त्यानंतरच्या काळातही, जिनपूर शहरावर अनेक आक्रमणे झाली. सततची आक्रमणे आणि अस्थिरता यामुळे जिनपूर नगरीतील जवळपास सर्वच जैन परिवारांनी स्थानांतर केले. परंतु या अशा बिकट परिस्थितीत देखील श्री.वीर संघवीचे वंशज, श्री.अंबादास नेमारासा साहूजी कळमकर ह्यांनी खूप हिमतीने आणि आपल्या प्राणांची बाजी लावून नेमगिरी तीर्थक्षेत्राचे संरक्षण केले आणि संवर्धन करण्याचाही प्रयत्न केला. श्री.अंबादासजी कळमकर हे एक धीरगंभीर आणि खंबीर असे महापुरुष होते. त्यांच्या ह्या कार्यामुळे श्री.अंबादासजींना 'नेमगिरी तीर्थरक्षा शिरोमणी' ह्या नावाने लोक ओळखायला लागले. धन्य होते श्री अंबादासजी आणि धन्य होती जैन धर्म आणि जैन संस्कृती प्रतीची त्यांची आस्था !

अंबादास सावजींची धर्मनिष्ठा आणि धर्मायतनांप्रतीची त्यांची आस्था ह्याची परंपरा त्यांचे तीन पुत्र श्री. वर्धासा सावजी, श्री. देवलाल सावजी आणि श्री चुन्नीलाल सावजी ह्यांनी निष्ठापूर्वक पूढे नेली. अथक परिश्रमाने त्यांनी ह्या अतिशय क्षेत्रांची जपणूक केली. सावजी-कळमकर परिवाराने या क्षेत्राला बृहद् दान दिले आणि क्षेत्राला संरक्षण दिले. त्यांना आजुबाजुच्या पंचक्रोशीतील जनतेने उत्स्फूर्तपणे त्यांना 'नेमगिरी तीर्थ परमसंरक्षक'

मानले.

त्यानंतर कळमकर परिवाराच्या वंशजांनी नेमगिरीसाठी तन-मन-धन अर्पण केले आणि क्षेत्र विकासात त्यांचे योगदान दिले. आजही संपूर्ण समाजाच्या साठीने नेमगिरी तीर्थ प्रगती आणि विकास पथावर मार्गक्रमण करीत आहे.

प.पू. आचार्य श्री. देवनंदी महाराजांच्या प्रेरणेने आणि मंगल आशिर्वादाने यात्री निवास उभे राहिले आहे. आधुनिक सुविधांनी युक्त अतिथी निवास निर्माण झाले आहे.

नेमगिरी क्षेत्रावर भाद्रपद वद्य पंचमीला वार्षिक महोत्सव हर्षोल्लासपूर्वक साजरा होतो. ह्यावेळी जितूर गावातील महावीर मंदिरातून पालखी निघते आणि जितूर नगरीत धर्मप्रभावना करीत अतिशय क्षेत्र नेमगिरीला जाते. ह्या महोत्सवासाठी सर्व कळमकर परिवार आणि पंचक्रोशीतील जैन श्रावक भक्तीभावाने उपस्थित होतात.

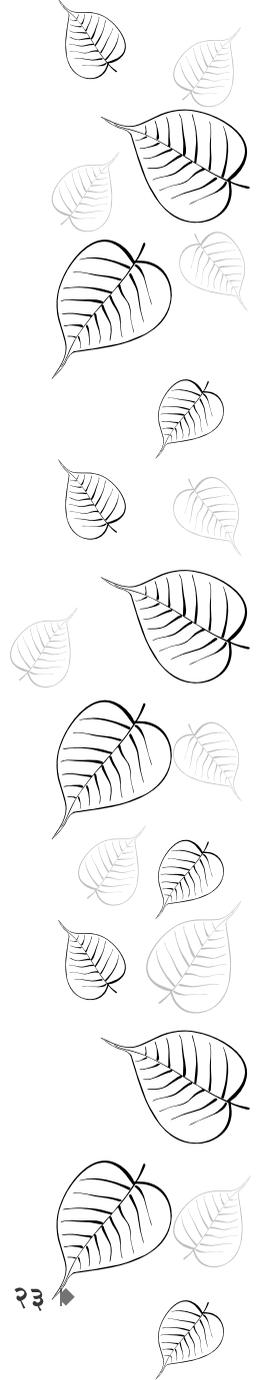
परम पूज्य आचार्य श्री १०८ विद्यासागरजी महाराज ह्यांच्या आशिर्वादाने आणि त्यांचे शिष्य मुनीश्री १०८ समाधिसागरजी महाराजांच्या पावन प्रेरणेने 'श्री विघ्नहर नेमिनाथ गौशाला' ची स्थापना २००० साली झाली आहे. कसाई खान्यात जाणाऱ्या गौवंशाचे पालन पोषण ह्या गौशालेच्या माध्यमातून होत आहे. हे जीवदयेचे कार्य जणू काही नेमगिरी क्षेत्राचे 'भाष्य विधाता' रूपच ठरले आहे.

नेमगिरी पर्वताच्या बाजूलाच असलेल्या चंद्रगिरी पर्वतावर अंतीम तीर्थंकर भगवान महावीर स्वामी ह्यांचे समवशरण आले होते असे सांगितले जाते. दक्षिणेत 'तेर' ह्या अतिशय क्षेत्रावर जातांना इथे समवशरण थांबल्यामुळे चंद्रगिरी पर्वताचा कण आणि कण जणू पुनीत झाला आहे. प्रत्यक्ष तीर्थकरांचे सांनिध्य ह्या भूमीला प्राप्त झाले आहे. ह्याची महती काय वर्णावी ?

असे हे धर्मक्षेत्र, तीर्थक्षेत्र, अतिशयक्षेत्र नेमगिरीच्या छत्रछायेत एक महान व्यक्तिमत्व उदयाला येत होते आणि त्यांच्या समर्थ व्यक्तिमत्वाने जितूर गावाला जणू तेजाळून टाकले. एखाद्या कमळाने ज्या प्रमाणे सरोवराचे सौंदर्य वाढते त्याप्रमाणे सावजींच्या जन्माने नगरीला प्रतिष्ठेचे अधिष्ठान प्राप्त झाले.

कळमकरांचा वाडा म्हणजे जितूरचे वैभवच जणू ! जिनेंद्र भगवंताच्या पूजनाने, भक्तीने त्या घरातील सकाळ ही मंगलमय व्हायची. सत्शील आणि धर्मप्रेमी कुंटुंबीय मंडळींनी ऐकमेकांवरिल प्रेमाने जणू घराला घरपण प्राप्त करून दिले होते.

१९१७ मधील ही घटना. या वर्षीची सुरुवात ही जणू एका अनामिक सुरवाची चाहूल घेऊन आली. २० जानेवारीचा तो दिवस होता. माता प्रसूत झाली. माता लहानाबाईंच्या वेदनांचा अंत झाला. प्रसूत झालेली माता

आपल्या नवजात मुलाचे तोंड बघायला आतूर झाली. मुलगा झाल्याचा आणि बाळ बाळंतीण दोघेही सुखरूप असल्याचा आनंद घरभर सामावला आणि परिसरातही विस्तारला. घरभर घाई-गडबड उडाली. शेजार पाजार, नातेवाईक मदतीला धावून आले. परस्परांच्या सुखदुःखात सहभागी होणारा सुखमय काळ होता तो!

एक नवा जीवात्मा जन्माला आला होता. त्याच्या आगमनाने जणू सारी सृष्टी आनंदीत झाली होती जणू काही हा जीव स्वर्गातूनच आला होता. या इहलोकात एखादे लोकोत्तर कार्य त्याच्या अस्तित्वातच संपन्न व्हायचे असेल. धर्मपरायण श्री. वर्धासा सावजींच्या घरात पुत्ररत्नाच्या जन्माने जणू आनंदाची लहर निर्माण झाली. वर्धासा सावजींनी धर्मविधीपूर्वक बारसे थाटाने साजरे केले. नुतन बालकाचे रूप साजिरे-गोजिरे होते. गौर वर्ण, हसतमुख, टपोरे डोळे ह्यामुळे ते बाळरूप लोभस दिसत होते. त्या बालकाच्या रूपाने घरात नवा उत्साह, नवा जोम, नवे चैतन्य प्रगटले. लहान मुलाच्या रूपाने जीवनात एक नवा साक्षात्कार प्रगटला.

०३

सुंदर 'लाल'

अशा या ऐतिहासिक जितुर नगरीत २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात जितुर नगरीतील प्रसिद्ध आणि सधन अशा कळमकर परिवारात श्री. सुंदरलाल सावर्जींनी जन्म घेतला.

कळमकर परिवाराचा पिढीजात सावकारीचा व्यवसाय होता. जोडीला शेती आणि व्यापार. 'उद्यमाच्या घरी ऋद्धी सिद्धी पाणी भरी' ह्या म्हणीनुसार उद्यमशील कळमकर परिवाराच्या घरी लक्ष्मीचे वास्तव्य होते.

अशा या गर्भश्रीमंत पण धर्मनिष्ठ घराण्यातील श्री वर्धासा कळमकर आणि त्यांची पत्नी सौभाग्यवती लहानाबाई ह्यांनी २० जानेवारी, म्हणजेच मार्गशिर्ष वद्य अष्टमीला एका तेजस्वी पुत्राला जन्म दिला. नवजात पुत्राचे सुंदर रूप बघुनच की काय पण त्यांचे नाव, 'सुंदरलालजी' ठेवल्या गेले. रुपाची सुंदरता तर जन्मजात लाभली पण आपल्या नावातील 'लाल' म्हणजेच हिरा हा शब्द मात्र बालकाने आपल्या कर्तृवाने सिद्ध केला. नावाचा आणि रूप-कर्तृत्वाचा सार्थ संगम क्वचितच जुळून येतो. तो सुंदरलालसावर्जींच्या व्यक्तिमत्वात एकवटला होता.

दिवसरात्रीच्या पाळण्यातून जीवन पुढे पुढे जात होते. 'सुंदरलाल' आपल्या बालसुलभ लिलांनी सर्वांना प्रिय झाला होता. मातेला तर आपल्या बालकाइतके प्रिय दुसरे काहीच नसते. ह्या लडीवाळ मुलाचे कौतुक करण्यात लहानाबाई रंगून गेल्या. एका येणाऱ्या पिढीचे संगोपन करण्याची खरी

जबाबदारी ही आईचीच असते.

माता जितकी चैतन्यशील, प्रगत आणि समतापूर्ण विचारांची असेल तितकी नवी पिढी कसदार होते. नविन पिढीच्या रूपाने समाजमनाची जडणघडण करण्याचे काम स्त्रिया अत्यंत कुशलतेते करीत असतात. 'आई' हा बालकाच्या मुखातुन उमटणारा उद्गार हा जणु चैतन्यमय अविष्कारच असतो.

लहानाबाई तर अगदी साध्या. चार भिंती पलीकडे त्यांनी कधी डोकावूनही पाहीले नसेल. पण चार भिंतीच्या पलीकडे ज्यांना पाठवायचे अशा आपल्या मुलाला या मातेनेच घडविले. जणु काही हा मुलगा पूढे समाजाचा, देशाचा होईल हे जणु त्यांना कळले होते. आणि म्हणुनच त्या चिमुकल्या, चैतन्याला लहानाबाई जीवापाड सांभाळित होत्या. जमिनीवर पाय घट्ट रोवून चालायला, स्वच्छ निर्मळ बोलायला शिकवित होत्या.

ज्या थोर व्यक्तींची किर्ती पूढे जगात पसरते त्यांच्या जीवनाचा सूत्रारंभ माताच तर करीत असते. तीर्थंकर, चक्रवर्ती, नारायण, महर्षि, संतमहात्मे यांच्या जीवनाची पहाट फुलविणारी अदृश्य शक्ती ही माताच असते. त्याच विचाराने लहानाबाईंनी 'सुंदरलालजींना' खुप ममतेने, ऋजुतेन आणि मार्दवतेने वाढविले. संस्काराचे अलंकार हे सुवर्णालंकारा पेक्षाही अधिक मौल्यवान असतात. याची जाण त्या मातेला होती आणि तोच वत्सलतेचा ऋजु वर्तनाचा आणि मार्दवी बोलण्याचा संस्कार जणु त्यांनी ह्या त्यांच्या बालकात रुजविला होता. सुंदरलालजींनी हा अमुल्य संस्कार आयुष्यभर जोपासला. चांगल्याचा स्वीकार आणि वाईटाचा परिहार हा महामंत्र जणु त्यांच्या मातेच्या दुधातुनच त्यांच्या स्वभावात भिनला होता.

घराण्यात चालत आलेली सावकारी पेढीला सुंदरलालजींनी सहकारी पेढीचे रूप दिले. आणि अफाट स्वकर्तृत्वाने जितुर शहराचेच नव्हे तर परभणी जिल्हाचे भाग्य बदलले.

श्री वर्धासा सावजींनी नेमगिरी तीर्थप्रती बृहद् योगदान दिले होते. नेमगिरी क्षेत्राप्रती त्यांच्या मनात अतीव आरुथा होती. श्री. वर्धासा सावजींनी ह्या अतिशय क्षेत्राप्रती आणि जैन धर्मायतनांची केलेली सेवा जणु भगवंताच्या दरबारात रुजु झाली आणि या पुण्यकर्मचे फळ म्हणूनच संपूर्ण कुळाची किर्ती दिगंतरात पसरविणाऱ्या पुत्ररत्नाचे पितृत्व त्यांच्या पदरी पडले.

पण आपल्या पोटी जन्मलेल्या या प्रवर सुर्याची, सगळ्या नभोमंडळात व्यापलेल्या किर्तीची प्रभा बघण्याचे भाग्य मात्र मातापित्यांना लाभले नाही. सुंदरलाल सावजी केवळ सहा वर्षांचे असतांना त्यांच्या मातोश्रींचा स्वर्गवास झाला.

सावजींचे वय खुप लहान होते. खरे तर खेळून खेळून दमायचे आणि मग भुक - भुक करीत आईच्या पदरात दडायचे असा संकेत असतो. आईचा प्रेमळ हात मायेने डोक्यावरून फिरला की तिच्या लेकराचा श्रमपरिहार होतो. पण हे भाग्य मात्र सावजींना लाभले नाही.

सावजी वरचे मातृत्वाचे छत्र हरपले आणि म्हणुनच जणु काही वर्धासावजींची जबाबदारी दुप्पट झाली होती. हुशार, गोऱ्या-गोमट्या अशा आपल्या लेकाला काहीही कमी पडु घायचे नाही. आणि आईची माया आणि वडीलांची शिस्त दोन्हीही घायचे असाच त्यांनी निश्चय केला होता. पण दैवाला सावजींचे हे ही सुख बघवले नाही. आणि ते केवळ दहा वर्षांचे असतांना वर्धासावजींचे निधन झाले.

संस्कारक्षम वयात आई वडीलांच्या प्रेमळ छत्राची किती गरज असते, नाही कां ? पण मातेने जणु गर्भतिच सावजींना कणखर बाणा शिकविला होतो, म्हणतात ना,

‘शुध्द बीजापोटी फळे रसाळ गोमटी’

त्याप्रमाणे सावजीच्या व्यक्तित्वाने आकार घेतला. खरे तर योग्य मार्गदर्शना अभावी कोणाच्याही जीवनाचे तारू भरकटू शकतो.

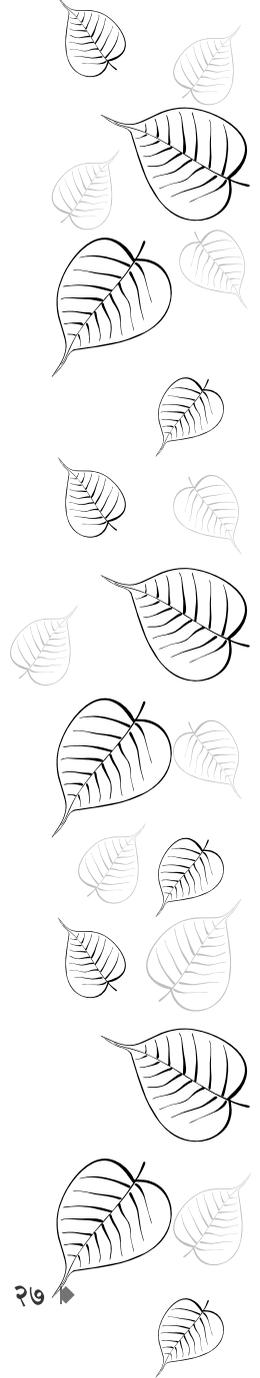
पण खरेच, आईवडीलांच्या छत्राविना बालकाचे आयुष्य खुपच बदलते मागण्यांसाठी हट्ट करायला हक्काची जागा राहत नाही की, कोडकौतुक पुरवायला आईचा प्रेमळ हात पाठीशी असत नाही. खेळून खेळून दमलेल्या लेकराला विसावायला आईची मांडी मिळत नाही, की अश्रु पुसायला आईचा पदर भेटत नाही.

‘तू पूढे जा, मी आहेच तुझ्या पाठीशी’ हे विश्वासाने सांगणारा बाबांचा हातही पाठीवरून फिरत नाही.

हे सुख मात्र सावजींच्या नशिबी नव्हते. पण म्हणुन त्यांचे प्रगतीच्या दिशेने सुरु असलेले मार्गक्रमण मात्र थांबले नव्हते. स्वतः बरोबरच आपल्या परिजनांनाच नाही तर संपूर्ण परभणी जिल्हयाला प्रगती पथावर नेण्यासाठीच या राजहंसाने जन्म घेतला होता.

आई वडीलांचा मृत्यु खरे तर काळजाला चटका लावणाराच होता. पण सावजींचे तीन ज्येष्ठ भाऊ श्री बाबुसावजी, श्री. माणिकलाल सावजी आणि श्री रतनलाल सावजी आणि तीन वहीनी मैनाबाई, गंगुबाई, देवकाबाई ह्यांनी सावजींच्या पालन पोषणाची जबाबदारी स्वेच्छेने स्वीकारली. स्वतःच्या मुलांप्रमाणे सावजींची काळजी घेतली.

त्यामुळेच या संकटाच्या काळी देखील न डगमगता सावजींचे शिक्षण सुरुच राहिले.

त्या काळचे जितूर हे हैद्राबाद स्टेट मधील एक भाग होता. निजामाच्या संरथांनातील कारभारत उर्दू-फारशीचे प्ररथ होते. त्यामुळे तेथे शिक्षणाची भाषा उर्दू होती. निजामाच्या अधिपत्याखाली असलेल्या या भागातील सर्व व्यवहार उर्दू भाषेतून चालत. त्यामुळे उर्दू मधुनच सावजींचे शिक्षण सुरु झाले. जितूर येथील एका खाजगी उर्दू शाळेत त्यांनी प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केले.

जितूर सारख्या छोट्या गावात पूढील शिक्षणाची सोय नव्हती. त्यामुळे सावजींना पुढील शिक्षणासाठी परभणीला ठेवल्या गेले. मराठवाडा प्रदेश हा हैद्राबादच्या (निजाम शाही) आधिपत्याखालील देश होता. शिक्षणाचा प्रसार झालेला नव्हता. शिक्षणासाठीच्या सोयी उपलब्ध नव्हत्या. आजच्या सारखे ट्युशन, क्लासेस, गार्डस्, नोट्स इ. सुविधा उपलब्ध नव्हत्या. त्यामुळे माध्यमिक शिक्षण देखील अतिशय कठीण आणि जिकीरीचे होते.

सुंदरलालजींचा स्वभाव प्रेमळ आणि मनमिळावू असल्याने त्यांचा मित्र परिवारही मोठा होता. खुप अभ्यास, वाचन यात त्यांचा वेळ जाई. विद्यार्थीदशा ही एक मोलाची संधी असते. जीवनाला आकार देण्याचा आयुष्य समर्थ आणि संपन्न करण्याचा तो काळ असतो. या वयातच जे बीज पेरले जाते त्याचा मोठा वृक्ष होतो. देशात त्यावेळी स्वातंत्र्याची चळवळ सुरु झाली होती. महात्मा गांधी आणि त्यांच्या विविध सामाजिक आणि राजकीय विचारांचा प्रचार प्रसार होत होता. आपणही या चळवळीत स्वतःला झोकून द्यावे, स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी आपले जीवन खर्च करावे असे त्यांना वाटत असे. 'पराधीनतेत जगायचे नाही' ही उक्ती त्यांनी मनात कोरून ठेवली होती.

मॅट्रीकच्या परिक्षेला देखील खुपच कमी मुले बसत. आणि त्यातही उत्तीर्ण होणारे अजुनच कमी असत. अपयशामुळे खचुन जाऊन बरीच मुले मधेच शिक्षण सोडत. मॅट्रीक पास होणे हे सुध्दा प्रतिष्ठेचे तर होतेच पण त्याकरिता प्रचंड मेहनत आणि अभ्यास करावा लागत असे. सावजींनी त्यांच्या जन्मजात बुध्दीमत्तेला मेहनतीची जोड दिली आणि ते पहिल्याच प्रयत्नात मॅट्रीक परीक्षा उत्तीर्ण झाले.

कळमकर परिवाराने सावजींच्या यशाचा आनंद चाखला, उपभोगला आणि त्या काळातील रितीप्रमाणे सावजींच्या शुभववाहाचे मंगल कार्य योजुन शैक्षणिक प्रगतीचा आनंद द्विगुणीत केला गेला.

०४

शाही विवाह सोहळा : दुग्ध शर्करा योग!

१९४० साल होते ते. २३ फेब्रुवारी ही विवाहाची तारीख निश्चित झाली. सृष्टीत सर्वत्र वसंत फुललेला होता. अतिशय आल्हाददायक वातावरण होते. सृष्टीने कात टाकली होती. मने आल्हादित आणि उत्साहीत करणाऱ्या वसंताच्या आगमनाने सृष्टीवर जणू चैतन्याचे मोरपीस फिरले होते.

अशा ह्या आनंददायक वातावरणात सावजींची वरात घेऊन जितुरवरून सर्व वऱ्हाडी निघाले. अंजनगावचे जमिनदार समजल्या जाणाऱ्या संगई कुळातील मर्यादाशील कन्यका 'हिराबाई' ह्यांच्याशी त्यांची सोयरीक जुळली होती.

शहानूर नदीच्या तीरावर वसलेले अंजनगाव सुर्जी हे वऱ्हाडातील छोटेसे गांव. सातपूडा पर्वतरांगाच्या निसर्गरम्य कुशीत वसलेले संपन्न आणि ट्रूमदार गांव, कापूस आणि वऱ्हाडी ज्वारी ह्या पीकांसाठी प्रसिध्द होते. या गावातील तत्कालीन जमीनदार होते, श्री. 'रायसाहेब मोतीसंगई' १०,००० एकर शेत जमिनाचे ते मालक होते. त्यांची दानशुरता सर्वत्र प्रसिध्द होती. रायसाहेबांचे नाव सगळ्या पंचक्रोशीत गाजत होते. जेव्हा शिक्षणाचा फारसा प्रसारही झाला नव्हता. त्या काळात रायसाहेबांनी त्यांच्या मातेच्या स्मरणार्थ अंजनगावात सन १९१४ मध्ये शाळा सुरु केली होती. आणि शाळेला नावही मातेचे दिले होते. 'सीताबाई संगई विद्यालय' अनेक समाजोपयोगी कार्यात त्यांचा सक्रीय सहभाग असे. अंजनगांव नगरपालीकेचे नगराध्यक्ष पद त्यांनी

भुषविले होते. त्यांनी केलेल्या सामाजिक कार्याची आणि जनमानसात त्यांनी मिळवलेल्या आदराच्या स्थानाची दखल इंग्रज सरकारने देखील घेतली होती. आणि त्यांना 'रायसाहेब' ह्या पदवीने सन्मानित केले होते.

सामाजिक कार्यासोबतच रायसाहेब अत्यंत धार्मिक, सच्छिल प्रवृत्तीचे होते. त्यांनी अंजनगावला श्री. आदीनाथ स्वामी दिगंबर जैन काष्टासंघ मंदीराचा जिर्णोध्दार केला होता. जैनाचे सर्वात मोठे तीर्थक्षेत्र आणि वीस तीर्थकरांची निर्वाण भूमी असलेल्या श्री. सम्मेद शिखर सिध्दक्षेत्रावर त्यांनी वेदी बांधली होती.

हिराबाई ही अंजनगावतील प्रतिष्ठित अशा श्री. रायसाहेब ह्यांची सगळ्यात धाकटी आणि म्हणुनच विशेष लाडकी कन्या होती.

जितुरच्या प्रसिध्द सावजी घराण्याची सोयरीक अंजनगावचे जणु राजे म्हटल्या जाणाऱ्या संगई कुलातील कुलीन कन्येशी जुळणे हाच जणु दुग्धशर्करा योग होता. आणि संपुर्ण समाजात कुतुहलाचा आणि कौतुकाचा विषय होता.

देखणे, राजबिडे, सालस आणि घरंदाज घराण्यातील कुलदीपक सुंदरलालजी उच्चशिक्षित होते. मातापित्यांचे छत्र जरी लहान वयातच दैवाने डोईवरून काढून घेतले होते, तरी पण मोठ्या भावांनी आणि गंगूबाई वहीर्नींनी सुंदरलालजींना मुलाप्रमाणे सांभाळले होते, सगळे हट्ट पूरविले, लहानाचे मोठे केले, शिक्षण दिले, सुसंस्कृत बनविले आणि विवाहास योग्य वय झाले असतांना त्यांचा विवाह थाटामाटात करून देण्याचे योजले होते.

सावजींचे मोठे बंधु श्री. माणिकलालजी कळमकर आणि हिराबाईंचे मोठे बंधु रुरबसंगई हे ऐकमेकाचे मित्र होते. या दोघांच्या प्रयत्नातुन ही सोयरीक जुळली. मित्रत्वाचे संबंध नात्यांच्या रेशीमगाठीत बध्द झाले. आणि फाल्गुन महीन्यातली तारीख निघाली, २३ फेब्रुवारी! १९४० साल होते ते. हिराबाई आणि सावजींच्या लग्नगाठीचा मुहुर्त निश्चित झाला.

सुंदरलालजींच्या विशाल भालप्रदेशावर कुंकुम तिलक रेखल्या गेल्या. जिनेद्र भगवतांच्या पूजनाने विवाह विधीचा प्रारंभ झाला. सगे सोयरे, आसेष्ट लग्नघरी जमले आणि सावजींची वरात सर्व नातेवाईकांसह जितुरवरून निघाली.

दळणवळणाची साधने मोजकीच असण्याचा तो काळ. संपर्काची साधने नाहीत. आणि मराठवाड्यातील जितुर ते वऱ्हाडातील अंजनगाव म्हणजे लांबचा पल्ला! मजल दरमजल करीत सगळी वऱ्हाडी मंडळी, कळमकर परिवार मुर्तिजापुरला येऊन पोचला. आणि मूर्तिजापुर वरून अंजनगावला येणाऱ्या शंकुतला एक्सप्रेस मध्ये बसला.

त्या ट्रेनमध्ये सगळी सावजी कडील वऱ्हाडी मंडळीच होती.

रायसाहेबांचे व्याही आणि जावई त्या रेल्वेत होते. त्यामुळे त्या रेलवेनेही आगळेच रूप धारण केले होते. सगळी रेल्वे, रेल्वेचे डबे फुलांनी सजविले होते. संगई परिवारातील सदस्य मूर्तिजापुरला स्वागतासाठी हजर होते.

मूर्तिजापूर ते अंजनगांव असा अगदी छोटा प्रवास करायला ह्या गाडीला पाच तास लागले. शंभर सव्वाशे लोकांची वरात होती ती प्रत्येक स्टेशनवर गाडीतले सगळे लोक खाली उतरत. प्रत्येक स्टेशनवर स्टेशन मारुतर स्वतः जातीने पाहुणे मंडळीचे स्वागत करित होते. चहापाणी, फराळपाण्याची व्यवस्था केली होती. रेल्वेच्या रुळावर फटाके उडविले जात होते.

मूर्तिजापूर ते अंजनगावच्या प्रवासात हिराबाईंचे मोठे बंधु श्री नवलदादा संगई हातात बंदुक घेऊन इंजिन जवळच्या डब्यात बसले होते.

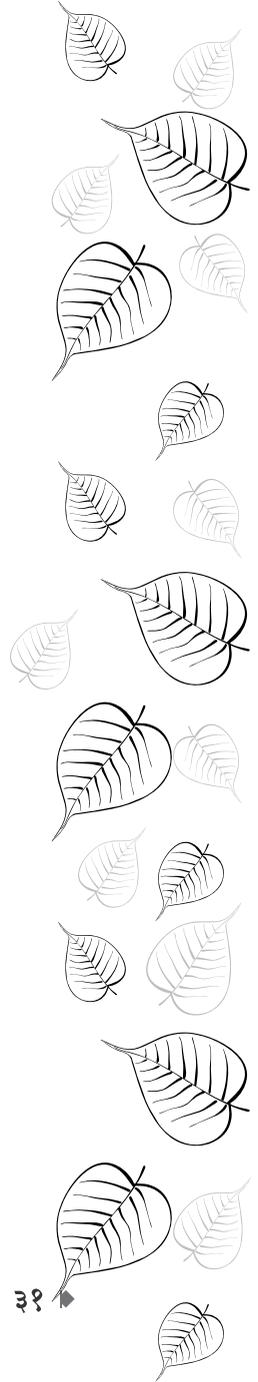
दोन्ही घराणी तालेवार आणि हिराबाई रायसाहेबांचे शेंडेफळ. संगई परिवारही मोठा आणि अतिथ्यशील. हिराबाईंचे ६ मोठे भाऊ ह्या विवाहाच्या शाही व्यवस्थेकडे जातीने लक्ष देत होते. नोकर चाकरांचा फौजफाटा राबत होता. गोडाधोडाच्या पंगती उठत होत्या. या विवाह सोहळ्याला शोभा यावी म्हणुन रायसाहेबांनी नळकारंजे बसवुन घेतले होते. सगळ्या पंचक्रोशीत या नळकारंज्याची आणि विवाहाच्या थाटामाटाची चर्चा होती. त्या काळात अत्यंत नाविन्यपूर्ण असलेले ते नळ कारंजे बघायला लोक येत होते.

श्री. मोतीसंगई म्हणजे जणु अंजनगावचे राजेच! वडीलोपार्जित अफाट संपदेला त्यांनी स्व कर्तृत्वाने वाढविले आणि जोपासले होते. रुबाब सगळा राजेशाही पण हृदयात जणु लोण्याचा गोळा लपलेला! दीन दलिताने दुःख त्यांना बघवत नसे. गरीब श्रीमंतीच्या भेदाचे अमंगळ हृदयाला स्पर्श करित नसे. 'जिथेही काही कमी तेथे रायसाहेबांच्या मदतीची हमी' अशी ख्वाती होती त्यांची! त्यामुळे रायसाहेबांच्या लेकीचे लग्न म्हणजे जणु सगळ्या गावाच्या घरचेच कार्य! त्यामुळे सगळा गावच राबत होता. जेवणावळी उठत होत्या. शाही पाहुण्यांची व्यवस्था होती तसाच गरीबांच्या मुखीही घास होताच. हा शाही विवाह सोहळा सात दिवस चालला.

शुभमुहुर्तावर श्री. सुंदरलाल सावजींची लग्न गांठ बांधल्या गेली. सप्तपदीच्या सात पावलांसोबत जन्मभराच्या सोबतीची सात वचने उच्चारल्या गेली. 'लाल' आणि 'हिरा' आता एकत्र कोंदणात शोभू लागले.

जितुरवरुन आलेला कळमकर परिवार तृप्त मनाने, नव्या सुनबाईंसह जितुरकडे निघाला. सुंदरलालजी आणि हिराबाईंची जोडी लक्ष्मी नारायणाप्रमाणे शोभत होती. कस्तुरीप्रमाणे असलेल्या कुलीन आणि शालीन कन्येकेने 'शालिनी' बनून सावजी घराण्यात गृहलक्ष्मीच्या पावलांनी प्रवेश केला. आणि आयुष्यभर ती खरोखरच 'शालिनी' बनूनच नांदली.

हिराबाई जणु भाग्यरेखा बनूनच सावजींच्या आयुष्यात आल्या होत्या.

त्या सदैव सावजींच्या पाठीमागे कणखरपणे उभ्या राहिल्या. प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या मागे एका स्त्रीचा हात असतो असे म्हणतात. पण खरे तर यशस्वी पुरुषांच्या मागे कोणत्या तरी स्त्रीचा 'त्याग' असतो.

सावजींनी आईचे छत्र लहानपणीच गमावले. पण पत्नीच्या पाठींब्यांमुळे सावजी सदैव यशोशिखरावरच राहिले.

'हिराबाई' मोठ्या गोतावळ्याच्या कळमकर परिवारात सामावून गेल्या. हिराबाईंनी आपल्या या नव्या घरात पतीसह प्रवेश केला. जीवनातील एका नव्या अनुभवाला सुरवात झाली.

विवाहाच्या पवित्र संस्काराने दोन अनोळखी जीवांना एका पवित्र बंधनात बांधले. हिराबाईंच्या गळ्यातील मांगल्यसुत्र हे ते पवित्रतम बंधन! कुटुंबाची मर्यादा, शील आणि पावित्र्य अबाधित राखणारे बंधन! पतीच्या दुःखात, सुखात, संकटात एकरूप होऊन जाण्याचे वचन!

संस्कृतीचे रक्षण, धर्मचे अवलंबन आणि कुटुंबातील आचार विचार यात हिराबाई रममाण झाल्या कळमकर परिवाराच्या दुधात हिराबाई साखरेप्रमाणे विरघळल्या पण दुधाचा गोडवा वृद्धीगत करीतच!

०५

स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग

सुमारे ८० वर्षापूर्वीचा तो काळ. सावजींनी विवाह बंधन स्वीकारले पण त्यांचे शिक्षण सुरुच होते. मॅट्रीकची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर पुढील शिक्षणासाठी ते औरंगाबादला आले. औरंगाबादला कॉलेजमध्ये शिक्षण घेत असतांनाच भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात भाग घेण्यास त्यांनी सुरवात केली होती. देशात चाललेल्या विविध राजकीय विचारांबद्दल मनात सदैव विचार सुरु असत. त्यावर विद्यार्थी मित्रांमधेही चर्चाही सुरु असे.

तो काळच देशप्रेमाने भारलेला होता. देशातील अनेक तेजस्वी, सळसळत्या रक्ताचे तरुण, भारतमातेला स्वातंत्र्य मिळवुन देण्यासाठी स्वातंत्र्य लढ्यात उतरले होते. महात्मा गांधी, पं.जवाहरलाल नेहरु ह्यांच्या नेतृत्वात सुरु झालेली ही स्वातंत्र्य चळवळ युवकांचे प्रेरणास्थान बनली होती. वयाच्या अवघ्या १५ व्या वर्षी सन १९३२ मध्ये सावजी मुंबईला नातेवाईका कडे गेले होते. त्यांनी वेळात वेळ काढून जिद्दीने मणीभवन मध्ये जाऊन बापूजींचे दर्शन घेऊन स्वतःच्या अंतःकरणात देशभक्तीची ठिणगी पेटवली होती. ह्या नेत्यांच्या एका शब्दाखातर संपुर्ण जीवन समर्पित करण्याची तयारी ह्या युवकांची होती. जुलमी इंग्रजी सत्तेला उलथुन टाकण्याचे ध्येयवादी स्वप्न ही तरुण पिढी बघत होती. भारत देशाचा स्वातंत्र्य सुर्य उदीत होण्यासाठी प्राणांची आहुती देण्याचीही तयारी ह्या स्वातंत्र्य सैनिकांची होती.

त्या काळी 'वंदे मातरम' चळवळीने बाळसे धरायला सुरवात केली

होती. औरंगाबाद येथे शिक्षण घेत असतांना सावजी हे कै. गोविंदभाई श्रॉफ, स्वामी रामानंद तीर्थ, अनंत भालेराव ह्यांच्या संपर्कात आले. श्री. गोविंदरावजी नानल हे देखील त्यांच्या सोबत होते.

स्वातंत्र्य लढ्यात योगदान देणाऱ्या ह्या मित्रांच्या सांनिध्यामुळे सावजींवर त्यांच्या विचारांचा खूप प्रभाव पडला. त्यांचे तरुण आणि ध्येयवादी मन देशप्रेमाने भारून गेले. स्वातंत्र्य प्राप्तीची तीव्रतम आस त्यांच्याही अंतःकरणात जागृत झाली. आणि ह्या मित्रांच्या साथीने सावजींनी 'वंदेमातरम' आंदोलनात सक्रीय सहभाग नोंदविला. त्यामुळे त्यांना औरंगाबादचे कॉलेज सोडावे लागले.

पण सावजींनी नागपुरच्या 'Hislop' कॉलेजला प्रवेश घेतला. ह्या स्वातंत्र्य सैनिकांना आपल्या कॉलेजमध्ये ठेऊन घेण्यास प्रशासक तयार नव्हते. त्यामुळे सावजींना नागपूरचे कॉलेजही सोडावे लागले. आणि नागपूरहून जितुरला परत यावे लागले.

पण सावजींना उच्च शिक्षणाची मनस्वी ओढ होती. शिक्षणाकरीता, वकीलीच्या अभ्यासाकरीता लागणारी कुशाग्र बुद्धीमत्ता ही सावजींजवळ होती. त्यामुळे मग त्यांनी हैद्राबाद येथे उरमानिया युनिव्हर्सिटी मध्ये लॉ कॉलेजला प्रवेश घेतला.

ह्या निजामाच्या कॉलेजमध्ये फक्त अतिशय हुषार विद्यार्थ्यांनाच प्रवेश मिळायचा आणि सावजींना अतिशय प्रखर बुद्धीमत्तेच्या बळावरच ह्या कॉलेजला प्रवेश मिळाला होता.

सावजी हैद्राबादच्या निजाम महाविद्यालयात शिकत होते. तेव्हा स्वातंत्र्यासाठी सुरु असलेला भारतीय जनतेचा लढा खूपच प्रखर झाला होता.

तेव्हा हैद्राबाद येथील स्वामी रामानंद तीर्थ ह्यांनी निजामशाहीचे जोखड फेकून देण्यासाठी चळवळ उभारली होती. महाविद्यालयात शिकणाऱ्या तरुण मुलांना त्यांनी आवाहन केले आणि त्यांना इंग्रज सरकार विरुद्धच्या लढ्यात सामील करून घेतले.

“तुम्ही तरुण मुले इथे काय करता आहात ? सगळे रस्त्यावर या”

स्वामी रामानंद तीर्थ ह्यांच्या त्वेषपूर्ण शब्दांनी तरुण विद्यार्थ्यांना देशप्रेमाच्या भावनेने भारून टाकले. देश स्वतंत्र झाल्यानंतर आणि महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाल्या नंतर महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री राहिलेल्या श्री. शंकरराव चव्हाण ह्यांचे मोठे बंधु श्री. नारायणराव चव्हाण, डॉ. देवीसिंह चव्हाण, पूढे भारताचे पंतप्रधान झालेले श्री. पी.व्ही. नरसिंहराव आणि सुंदरलाल सावजी व इतर विद्यार्थ्यांनी निजाम कॉलेजवर तिरंगा हा भारतीय ध्वज फडकविला. त्यांच्या ह्या कृत्याची शिक्षा म्हणून ह्या सर्वांना दोन

वर्षाकरीता कॉलेजमधुन काढुन टाकल्या गेले.

श्री. मदन मोहन मालवीय ह्यांनी काशीला हिंदु विश्वविद्यालयाची स्थापना केली होती. स्वामी रामानंदतीर्थ ह्यांनी श्री. मालवीयजींकडे शब्द टाकला. आणि ह्या मुलांना त्याच्या कॉलेजमधे सामावुन घेण्याची विनंती केली पण मालवीयजींनी त्याला नकार दिला.

पी.व्ही. नरसिंहराव, नारायणराव चव्हाण, देवीसिंह चव्हाण हे पुण्याच्या कॉलेजला शिकायला गेले.

हैद्राबाद येथे शिकत असतांना भारताचे माजी पंतप्रधान आणि काँग्रेस नेते मा. श्री. पी.व्ही. नरसिंहराव आणि सावजी हे दोघेही वर्गबंधू होते. त्यामुळे दोघांचाही ऐकमेकांशी परिचय झाला.

याकाळात भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात अग्रणी असलेल्या पं. जवाहरलाल नेहरुच्या विचारांचा आणि कर्तृत्वाचा सावजींवर खूप प्रभाव पडला. त्यांनी मनोमने पं. नेहरुंना आपले आदर्श मानले होते. त्यांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन सावजींनी नेहरुंना गुरुस्थानी मानायला सुरवात केली. वल्लभभाई पटेलांच्या पोलादी आणि कणखर व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रभावाने सावजींची विचार धारा दृढतम बनायला लागली.

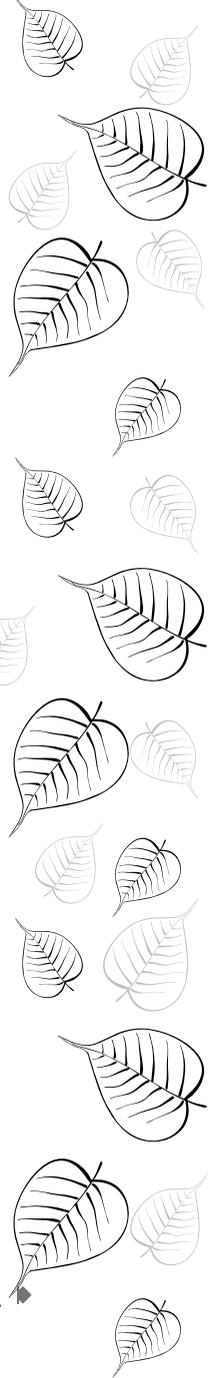
भारताचा स्वातंत्र्य लढा तेव्हा अंतिम चरणात येऊन पोचला होता. या स्वातंत्र्य लढ्याचे नेतृत्व काँग्रेस पक्ष करित होता. त्यामुळे त्या काळातील भारतातला सगळा तरुण वर्ग, हा काँग्रेस पक्षाच्याच पाठीशी होता. सावजींवर काँग्रेस पक्षाचा आणि काँग्रेसी नेत्यांच्या विचारसरणीचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात पडला आणि त्यामुळे सावजींनी सक्रिय राजकारणात प्रवेश घेतला तो देखील काँग्रेस पक्षाकडूनच! महात्मा गांधी आणि नेहरु ह्यांच्या आदर्शाचा वारसा चालविणारा काँग्रेसमन म्हणजे 'सावजी'!

महात्मा गांधीचे 'साधी राहणी आणि उच्च विचार सरणी' हे तत्व सावजींच्या जीवनात प्रतिबिंबित झालेले दिसते. सावजींनी गांधी टोपी डोक्यात घातली आणि ती गांधी टोपी आणि काँग्रेस विचारधारा ह्यांची अंतापर्यंत पाठराखण केली. सावजींची गांधी टोपी ही तर त्यांची ओळखच बनली होती.

स्वातंत्र्य लढ्यात सक्रीय सहभाग नोंदवित असतांनाही सावजींचा अभ्यास मात्र सुरुच होता.

'१९४२' साली सावजींनी वकीलीची परीक्षा प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण केली.

वकीलीची सनद मिळाल्यानंतर सावजींनी कांही वर्षे ज्युनीयर वकील म्हणुन हैद्राबादला काम केले. परंतु त्या काळात रझाकाराचा खूप उपद्रव होता. हैद्राबाद व त्याच्या आसपासचा प्रदेश यात निजाम स्टेट मधील

सैनिकांनी अतिशय उत्पात मचविलेला होता. हिंदू नागरीकांवर हल्ले करणे, त्यांची संपत्ती लुबाडणे, त्यांना जीवनिशी मारणे अशा रझाकारांच्या कारवाया चालत. या रझाकारांच्या उपद्रवामुळे सावजींना निजाम स्टेट सोडावे लागले.

त्यानंतर सावजी जिंतुरला परत आले. जिंतूरमध्ये तसाही सावजी घराण्याच ढबढबा प्रथमपासुनच होता. सावजींनी जिंतुर येथील न्यायालयात वकीली सुरु केली.

सावजींची वकीली सुरु होती पण त्यांचे प्राक्तन मात्र वेगळ्याच दिशेने प्रवासाला निघालेले होते. सर्वसामान्य वकीली करण्यात सावजींचे मन फारसे रमत नव्हते. तेच ते पक्षकार, फिर्याद, रवटले, उलट तपसणी यात त्यांना स्वारस्य वाटत नसे.

स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात, सावजींचे मन चळवळीकडून हळुहळु राजकारणाकडे ओढ घेऊ लागले. काँग्रेस पक्षाचे ते निष्ठावान कार्यकर्ते होते. देशातील राजकीय परिस्थितीकडे त्यांचे संपूर्ण लक्ष होते. सक्रीय राजकारणाच्या वाटेवरून सावजींची वाटचाल सुरु होती. आणि त्यांच्यासाठी अधिक उज्ज्वल भविष्याचे सोनेरी पान घेऊन नियती उभी होती.

०६

अंत निज़ाम शाहीचा, आशा किरण भविष्याचा

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला. इंग्रजांची गुलामगिरी संपली. ज्या सोनेरी क्षणाची सगळा देश वाट बघत होता. तो स्वातंत्र्याचा किरण घेऊन १५ ऑगस्ट ची पहाट उगवली. हजरो स्वातंत्र्य सैनिकांचे, क्रांतीकारकांचे, मुत्सद्दी राजकारण्यांचे, नेत्यांचे आणि सामान्य जनतेचे स्वप्न साकार झाले. आणि मध्य रात्रीच्या प्रहरी इंग्रजांचा युनियन जॅक ध्वजस्तंभावरून खाली उतरला आणि दिल्लीतील लाल किल्ल्यावरून स्वतंत्र भारताचा 'तिरंगा' ध्वज डौलाने फडकायला लागला.

पंडीत जवाहरलाल नेहरू हे भारताचे पहिले पंतप्रधान झाले. १९४७ साली स्वातंत्र्य मिळाले पण सावजी पारतंत्र्यातच होते. भारतातील काही संस्थाने मात्र अजूनही वेगवेगळ्या राजवटी खालीच होती. त्यापैकी हैद्राबाद संस्थान निजामाच्या राजवटीखाली होते. महाराष्ट्रातला मराठवाड्याचा भाग हा निजाम संस्थानच्या अंतर्गत येत होता. त्यामुळे स्वातंत्र्याचे वारे अजून ह्या भागात पोचलेच नव्हते. हैद्राबाद राज्यात स्वातंत्र्याचा, प्रगतीचा सुर्योदय झालेला नव्हता.

जितुर परभणीच्या भागावर निजामी राजसत्तेचा अंकुश होता. ह्या निजामाशाहीशी शूर मराठ्यांनी खूप वर्षे लढा दिला होता. आणि भारतीय संस्कृती, मराठी बाणा जतन करण्याचा प्रयत्न केला होता. ती निजामशाही मराठ्यांना आणि मराठे शाहीला गारद करून जिवंत राहिली होती. निजामाची

पकड खूपच घट्ट होती. विसाव्या शतकाच्या आगमनाबरोबर निजाम सत्तेने आपले पाय घट्ट रोवले. इस्लामी संस्कृती, उर्दू भाषा ह्यांना मान मान्यता मिळवून देण्यात या सत्तेला यश आले होते. बहुसंख्य हिंदुंवर अल्पसंख्य मुस्लीमांचे राज्य लादले गेले होते. त्याचे एक तीव्र शल्य सर्वांच्या हृदयात खोलवर सलत होते.

निजामाची राजवट ही सर्वच मुसलमानी आक्रमकांप्रमाणे अतिशय जुलमी होती. निजामाचे सैन्य हे रझाकार म्हणून ओळखले जाई. मुसलमानांच्या आक्रमणखोर छळवादाचा प्रत्यय सर्व जनतेला येत होता. निजामाची फुस असलेल्या कासिम रजवी नामक एका धर्मविड्या माणसाने रझाकर चळवळ उभी केली.

रझाकारांच्या सततच्या आक्रमणाने जितूर, परभणी, नांदेड या सर्व भागात आणि आजुबाजुच्या परिसरात, प्रचंड दहशत पसरली होती. या रझाकारांच्या उपद्रवामुळे दरोडे, लूटपाट, जोर-जबदरस्ती ह्यामुळे जनता हवालदिल झाली होती. जितूर नगरीतील अनेक कुटुंबाना स्वतःचे घरदार, शेतीवाडी, जमीन-जुमला, सोने-नाणे, यावर पाणी सोडून स्थलांतर करावे लागले. काहींनी उशा, गाद्यांमध्ये सोने, पैसे ठेऊन रात्रीच्या अंधारात गाव सोडले. मुलेबाळे, परिवार आणि हाताला येईल ते सामान घेऊन पळ काढावा लागला. मराठवाडा सोडून सगळ्या संपत्तीवर पाणी सोडून त्या काळातील विदर्भ प्रांतात जावे लागले.

कधी परत येऊ ते माहीत नाही. परत येऊ तेव्हा घरदार सुस्थितीत असेल की नाही ते ठाऊक नाही. शेतीवाडीचे काय होईल याचा अंदाज नाही. फक्त या जुलमी आक्रमणातुन स्वतःचा आणि परिवाराचा सांभाळ करायचा एवढेच उद्दीष्ट!

किती भीषण काळ होता तो! टोळधाडीसारखे रझाकार कोणत्या दिशेने तुटून पडतील त्याचा नेम नाही. भितीचे आणि चिंतेचे सावट मुखातला पंचपक्वानाचा घासही गोड लागू देत नाही, कशी मनःस्थिती असेल त्यावेळी सर्वांची? आज आपण सुरक्षित परिवेषात जगणाऱ्या सुखी जीवनात, त्या उद्ध्वस्त भावविश्वाची कल्पनाही करू शकत नाही.

सावजी आणि एकंदरीतच जितूरचा कळमकर परिवार ही त्याला अपवाद नव्हता. त्यांच्यातल्या अनेक कुटुंबांनी विदर्भातल्या अंजनगाव सुर्जी या गावाचा आश्रय घेतला.

सावजी देखील त्याला अपवाद नव्हते. जेष्ठ कन्यका जयश्रीच्या रुपाने, कोवळ्या बाल जीवाने संसारात पदार्पण केले होते. पण वकीली व्यवसाय, शेतीवाडी सगळ्यांवर पाणी सोडून सावजींना परिवारासह

अंजनगावला येऊन रहावे लागले. तारुण्यातील, ऐन उमेदीच्या काळातील एक वर्ष त्यांना आपली कर्मभूमी सोडून अंजनगावाला व्यतीत करावे लागले. मोठा खडतर काळ होता तो! पण परिवाराची, स्वजनांची साथ होती आणि कधी तरी आपण आपल्या मातृभूमीला परत जाऊ अशी मनात आस होती.

भविष्याच्या सुखद आशेवर विश्वास ठेऊन सावजीचे मार्गक्रमण सुरू होते. रझाकार चळवळीचा शेवटी अंत झाला. भारतीय सैन्याने निजाम संस्थानला तीनही बाजूंनी वेढा देऊन निजामाला शरण यायला भाग पाडले; निजामाच्या दास्यात शेकडो वर्षे खितपत पडलेल्या लक्ष लक्ष जनतेला जणू मुक्त केले.

१७ सप्टेंबर १९४८ ला सरदार वल्लभभाई पटेल ह्या भारताच्या पोलादी पुरुषाने, सैनिकी कारवाई करून निजामी राजवट संपुष्टात आणली आणि भारत सरकारचे, संपूर्ण भारतावर एकसंघ नियंत्रण आले. भाषावार प्रांतरचना झाली. मराठी भाषिक जनता बहुलतेने इथे वास्तव्यास असल्यामुळे निजाम सरकारच्या अखत्यारीत येणारा मराठवाड्याचा हा भाग मुंबई स्टेट मध्ये विलीन झाला. कायद्याचे राज्य आले. रझाकारांचा उपद्रव बंद झाला आणि देशोधडीला लागलेली अनेक कुटुंबे आपआपल्या गावी परतू लागले.

सावजींच्या परिवाराने देखील अंजनगाव सोडले आणि मायभूमीच्या दिशेने पावले वळवली. जितूरकडे प्रस्थान केले.

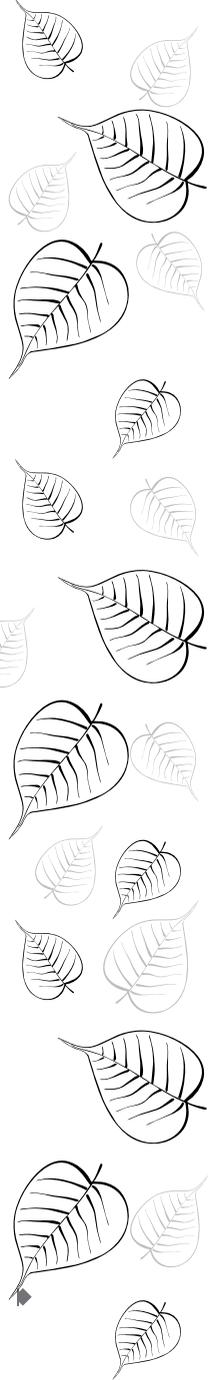
सावजी आता जितूरला स्थिररथावर होत होते. संसाराची घडीही आता पूर्ववत होत होती.

२६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय प्रजासत्ताकाची स्थापना झाली. भारतीय राज्यघटनेने लोकशाही राज्यपद्धती स्वीकारली.

१९५२ साल उजाडले. देशभरात पहिल्या सार्वत्रिक निवडणूका जाहीर झाल्या. आणि ह्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणूकीत, हैद्राबाद स्टेट असेम्ब्लीच्या निवडणूकीत, जितूर मतदार संघातून सावजींना काँग्रेस पक्षाकडून उमेदवारी मिळाली. काँग्रेस पक्षाप्रती असलेल्या त्यांच्या निष्ठेचेच जणू हे फळ होते.

परंतु जातीयवादी राजकारण टोकाला पोहचले होते. सावजींचा सर्व मतदारांशी संपर्क देखील होऊ शकला नाही. त्यामुळे विधानसभेच्या ह्या निवडणूकीत सावजी निवडून येऊ शकले नाही. शेतकरी कामगार पक्षाचे उमेदवार श्री. भुजंगराव देशमुख निवडून आले.

परंतु म्हणतात ना, की अपयश ही यशाची पहिली पायरी असते. त्याप्रमाणे या सार्वत्रिक निवडणूकीतील अपयशाला, सावजींनी यशोमंदीराकडे जाणाऱ्या पायऱ्यांमधील प्रथम पायरी बनविले.

सावजींनी आपल्या जीवनात पाहिलेले हे पहीले आणि एकमेव अपयश! यानंतरच्या त्यांच्या संपूर्ण आयुष्यात त्यांनी कधीही पराभवाचे तोंड पाहिले नाही. कारण योग्य वेळी योग्य तेच पाऊल उचलण्याची विलक्षण धोरणी अशी दूरदृष्टी त्यांच्याजवळ होती. आणि दुसरे म्हणजे आपली दौड कुठे थांबवायची ह्याचेही उपजत ज्ञान त्यांच्याकडे होते आणि म्हणूनच यानंतर पुढे सावजींच्या चौफेर उधळलेल्या प्रगतीच्या अश्वमेध वारुला अपयशही रोखू शकले नाही.

या सार्वत्रिक निवडणुकीतील अपयशाची कारणे शोधण्याचा प्रयत्न सावजींनी स्वतःच केला. अपयशाच्या दिशेने झालेल्या वाटचालीतील चुका जो ओळखतो आणि त्यावर चिंतन करून त्या चुका सुधारण्याचा जो प्रयत्न करतो तो यशाच्या अधिकाधिक जवळ जात असतो.

निवडणुका लढल्या जातात त्या कार्यकर्त्यांच्या बळावर. कारण एवढ्या मोठ्या मतदार संघात उमेदवाराने स्वतः प्रत्येकाशी संपर्क साधणे हे कठीण काम असते. आणि म्हणूनच प्रत्येक गावांगावांतून पाठीराखे असतील तरच पूढारी पूढे जाऊ शकतो. 'अनेक छोटे रेते देतात तेव्हाच कोणीतरी मोठे होते' ही 'ज्ञानबाची मेख' सावजींनी ओळखली आणि त्या दिशेने प्रयत्न सुरू केले.

१९५२ ते ५७ ह्या पाच वर्षांच्या काळात त्यांनी काँग्रेसची जितूर तालुक्यात पक्षबांधणी केली. काँग्रेस पक्षाची ध्येय - धोरणे तळागाळापर्यंत पोचवली. अनेक कार्यकर्ते तयार केले. पक्षाची आणि स्वतःची ही संपर्क यंत्रणा मजबूत केली.

सच्च्या कार्यकर्त्यांचे हेच महत्वाचे लक्षण असते. पदावर असो किंवा नसो तो आपल्या पक्षाच्या ध्येय धोरणांशी नेहमीच एकनिष्ठ असतो. आणि पक्षाच्या प्रगतीसाठी नेहमीच योगदान देत राहतो.

कोणत्याही पदावर नसतांना सावजींनी एक सामान्य कार्यकर्ता बनून काँग्रेस पक्ष रुपी वटवृक्षाची पाळेमुळे जितूर तालुक्यात रुजवली. आणि सावजींनी, जीवनातला नविन अध्याय सुरू केला. तो ह्याच महत्वपूर्ण काळात..

याच काळात त्यांना तालुक्यात जिवाभावाची साथ देणारे कार्यकर्ते प्रामुख्याने मा. लिंबाजीराव दुधगांवकर, मा. विठ्ठलरावजी हंडीकर, मा. विठ्ठलरावजी दाभाडे, मा. राजेश्वरराव देशमुख, मा. दौलतराव देशमुख उखळीकर यांना घडविता आले. पुढे ह्या मंडळीची जीवनभर साथ लाभली. खूप गाढ मैत्री झाली.

०७

गूण रत्नाकर 'सावजी'

दांडगा जनसंपर्क असणे हे जणू काही यशस्वी राजकारणी बनण्याचे सुत्रच आहे. पक्षाच्या प्रगतीसाठी सावजींचे प्रयत्न सुरूच होते. राजकारण करीत असतांनाचा त्यांच्यातील सामाजिक कार्यकर्ता हा सदैव जागृत असे. त्यामुळे जितूर तालुक्यातील सामाजिक परिस्थिती देखील सावजींच्या नजरेखालून जातच होती.

सावजींची कर्मभूमी असलेले जितूर शहर आणि जितूर तालुका ह्या दोन्हीच्या विद्यमान सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीचे अवलोकन सावजींचे चाणाक्ष नेत्र करीत होते.

मिज़ामी राजवटीच्या जुलमी अधिपत्याखालून नुकताच हा प्रदेश भारतीय संघराज्याशी जोडला गेला होता. मुसलमानी राजवटीत विकासाचे बीज अवरुद्ध झालेले होते.

हाताला काम नाही, खायला अन्न नाही. त्यात निसर्गाच्या अवकृपेमुळे कायम दुष्काळी परिस्थिती असायची. अशा बिकट स्थितीमुळे जितूर आणि त्याच्या आसपासच्या परिसरातील लोक हवालदिल झालेले होते. शिक्षणाच्या सोयी नाही, रोजगाराच्या संधी नाही आणि त्यामुळे विकास नाही असे दुष्टचक्र लोकांच्या मागे लागलेले होते.

ग्रामीण भागातील शेतकरी सावकारी पाशात अडकलेले होते. सावकार लोक शेतकऱ्यांच्या गरीबीचा आणि अज्ञानांचा फायदा घेत अशिक्षितपणामुळे,

शेतकऱ्यांना व्याजाच्या भुर्दंडातून पिळून निघावे लागे. पीक पेरणीसाठी, घरातील मुला-मुलींच्या लग्नकार्यासाठी, गरजेपोटी काढलेले कर्ज हे पिढ्यानपिढ्या फिटत नसे. कर्ज काढणारे शेतकरी सावकारांच्या आर्थिक गुलामगिरीत वर्षानुवर्षे खिंतपत पडत. मुद्दलापेक्षा व्याज अधिक होई. अशा प्रकारे शेतकऱ्यांची स्थिती दयनीय होती.

सावजी उघड्या डोळ्यांनी हे सगळे बघत होते. परिस्थितीचे अवलोकन करीत होते. या सगळ्या परिस्थितीवर काय तोडगा काढता येईल याविषयी त्यांचे चिंतन सुरू असे.

राजकारणात होणारे बदल सावजींचे अंतर्मन टिपत होते. आतापर्यंत इंग्रजी सत्तेविरुद्धची आंदोलने 'हा' राजकारणाचा प्रमुख उद्देश होता. भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणे ही महत्तम प्रेरणा या चळवळी पाठीमागे होती. पण आता स्वातंत्र्याचा सूर्य उदीत झाला होता. आता लोकांचे, लोकांसाठी आणि लोकांद्वारे असे तत्त्व घेऊन भारतात लोकशाही राजवटीची स्थापना झाली होती. पंडीत जवाहरलाल नेहरू ह्यांनी स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान म्हणून शपथ घेतली. २६ जानेवारी १९५० ला लोकसत्ताक कार्यप्रणालीचा श्री गणेशा झाला. सर्वसामान्य लोकांचा विकास आणि जनमाणसाची प्रगती ही भारतीय राजतंत्राचा प्रमुख उद्देश होता.

आता परिस्थिती बदलली होती. एक राजा केंद्रस्थानी आणि बाकी सगळी प्रजा हे चित्र आता पालटले होते. सावजींचे वाचन चौफेर होते. राजकारणामुळे मोठमोठ्या लोकांशी त्यांचा परिचय होता. वेगाने बदलत जाणाऱ्या भारताचे समाजजीवन सावजी लक्षपूर्वक बघत होते. विशेषतः पश्चिम महाराष्ट्रातील झपाट्याने बदलणाऱ्या समाज जीवनाकडे त्यांचे लक्ष होते.

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात महाराष्ट्रात सहकारी चळवळ जोमाने वाढीस लागली होती. कृषी पत पुरवठा संस्थांच्या स्थापनेपासून सहकार क्षेत्र वृद्धिंगत होत होते. सहकार क्षेत्र हे सामाजिक परिवर्तनाचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. सहकार ही अशी सामुहीक शक्ती आहे. ज्याद्वारे मनुष्याचा, शहराचा, समाजाचा, राज्याचा, विकास करता येतो आणि प्रगती साधल्या जाते. 'सहकार' ही केवळ आर्थिक चळवळ नाही तर ती सामाजिक चळवळ देखील आहे. सामुहीक सहकार्यातून समाजाची उन्नती हे सहकाराचे ध्येय असते. उन्नतीच्या, विकासाच्या दिशेने मार्गक्रमणा करावी आणि इतरांनाही या विकास मार्गाने पूढे न्यावे ही सकारात्मक विचारपद्धती 'सहकार' या शब्दांत सामावलेली आहे.

ग्रामीण भागातील शेतकरी असो किंवा शहरी क्षेत्रात राबणारा कामगार

असो, दारिद्र्य सगळ्यांच्या पाचवीलाच पूजलेले असायचे. त्यांना कर्जाच्या विळख्यातुन सोडवायचे असेल आणि त्यांचे जीवनमान सुधारावयाचे असेल तर सहकाराशिवाय पर्याय नाही हे सावर्जींनी ओळखले.

श्रीमंत आणि गरीब ह्यांच्यातील दरी मिटवायची असेल आणि देशाला सुजलाम् सुफलाम् बनवायचे असेल तर सहकारी जीवनपद्धतीचा रामबाण उपाय योजायला हवा. सामान्य व्यक्तीला स्वतःचे कर्तृत्व दाखविण्याची संधी आणि प्रगतीची दिशाही सहकारामुळे मिळू शकेल असे त्यांचे ठाम मत बनत गेले.

सावर्जींनी सहकाराचे महत्त्व जाणून सहकार क्षेत्राचा अभ्यास केला. या त्यांच्या अभ्यासामुळे आणि त्या क्षेत्रातील त्यांच्या रुचीमुळे. त्यांचा परिचय श्री यशवंतराव चव्हाण, श्री.वसंतदादा पाटील, शंकरराव चव्हाण, पद्मश्री शामराव कदम ह्यांच्याशी झाला. त्यांचेशी अतिशय रनेहाचे आणि घनिष्ठ मैत्रीचे संबंध जुळले आणि ही मैत्री शेवटपर्यंत कायम राहिली.

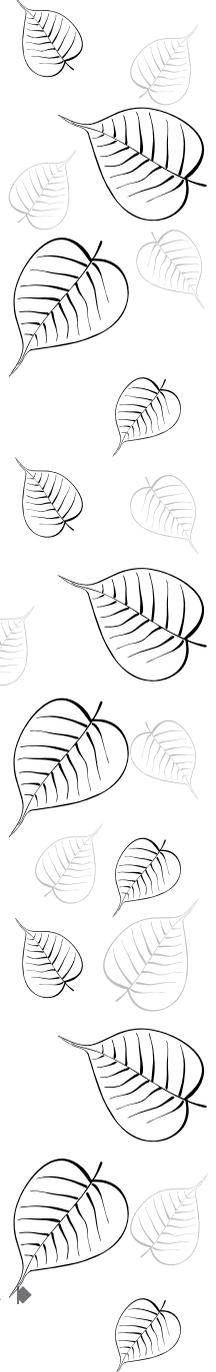
त्या काळात धनंजयराव गाडगीळ, प्रो. कर्वे, पद्मश्री विखे पाटील ह्यांच्या सहकारी तत्त्वावर चालणाऱ्या कार्य पद्धतीचा त्यांनी सखोल अभ्यास केला आणि त्यांच्याकडून प्रेरणा घेऊन परभणी जिल्ह्यात सहकारी चळवळ रूजवण्याच्या दृष्टीने पावले उचलली. त्यांनी विविध सहकारी संस्था सुरू केल्या.

त्याच काळात तालुकास्तरावर शेतीचा माल खरेदी करण्यासाठी सहकारी खरेदी विक्री संघांच्या शाखा महाराष्ट्रात स्थापन झाल्या. या संघाचा पदसिद्ध अध्यक्ष हा तालुक्याचा तहसिलदार असे. सावर्जींचा सहकार क्षेत्राचा अभ्यास पाहून महाराष्ट्र शासनाने १९५४ साली जितूर तालुका सहकारी खरेदी विक्री संघाचे सचिव म्हणून त्यांची निवड केली. आणि सावर्जींच्या सहकार क्षेत्रातील कार्याची मुहुर्तमेढ रोवल्या गेली. या संस्थेच्या माध्यमातुन सावर्जींनी खादी विक्री केंद्र, शासकीय धान्य वाटप केंद्र, धान्याची वखार चालवून खरेदी विक्री संघ नावारूपाला आणला.

१९५४ सालीच आणखी एक महत्त्वाचे काम सावर्जींनी केले. शिक्षणाशिवाय दलितानांचा उद्धार होऊ शकणार नाही हे त्यांनी जाणले.

सावर्जींची दूरदृष्टी विलक्षण होती. काळाची पावले कोणत्या दिशेने पडत आहेत हे ते आधीच जाणत असत. ज्याप्रमाणे सहकाराशिवाय सर्वसामान्य जनतेचा उद्धार होणार नाही हे त्यांनी जाणले. त्याचप्रमाणे शैक्षणिक क्षेत्रातील विकासावरच पुढील पिढीचे भवितव्य अवलंबून असेल ह्याची खूणगाठ त्यांनी मनाशी बांधली.

जितूर या तालुक्याच्या ठिकाणी दलित आणि मागासवर्गीय

विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी येता यावे आणि त्यांच्या राहण्याची व्यवस्था व्हावी या उदात्त हेतूने सावजींनी जितूर येथे 'दलित विद्यार्थी आश्रम' या संस्थेची सुरुवात केली. संस्थेच्या कार्यपद्धतीची व्यवस्थित घडी बसविली. समाजकल्याण अधिकाऱ्यांच्या मदतीने आणि त्यांच्या सल्ल्याने 'दलित विद्यार्थी आश्रम, जितूर' ही संस्था रजिस्टर्ड केली. सावजी हे या संस्थेचे प्रथम अध्यक्ष झाले. या संस्थेच्या उद्घाटनासाठी त्या काळातील मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील बडे नेते श्री स्वामी रामानंद तीर्थ ह्यांना आमंत्रित केले आणि रामानंद तीर्थ ह्यांच्या हस्ते या संस्थेचे उद्घाटन झाले.

शिस्त आणि स्वावलंबन ह्यांना ह्या आश्रमात खूप महत्त्व होते. आज ६७ वर्षांनंतरही ही संस्था सुरू आहे. आणि अनेक दलित विद्यार्थी आजही ह्या आश्रमात राहून शिक्षण घेत आहेत.

सावजींची सहकार क्षेत्रातील वाटचाल ही जोमाने सुरू होती. संपूर्ण जितूर तालुक्यात, त्यांच्या कार्यामुळे, सर्वत्र त्यांच्या नावाचा दबदबा निर्माण झाला होता. पक्षबांधणीचे कार्यही त्यांनी उत्साहाने केले. त्यातच १९५७ साल उजाडले आणि संपूर्ण देशभर सार्वत्रिक निवडणुकीचे पडघम वाजू लागले. खरे तर महाराष्ट्र राज्याच्या विधानसभेत जितूर मतदार संघाचा प्रतिनिधी म्हणून जाण्याचा पूर्ण अधिकार हा सावजींचाच होता. या निवडणुकीत उमेदवारी मिळविण्याचा प्रयत्न सावजींनी केला पण कुठून कशी चक्रे फिरली कोणास ठाऊक! उमेदवारी मात्र श्री.वामनराव नायक ह्यांना मिळाली.

सावजी निवडणुकीला उभे राहू शकले नाही पण त्यांनी आपल्या पक्षाची शिस्त मात्र पाळली आणि काँग्रेस पक्षाचा एक शिस्तबद्ध आणि सच्चा कार्यकर्ता बनून निवडणुकीत पक्षाचा प्रचार केला. सावजींचे प्रयत्न आणि त्यांची पत या दोन्हीला यश आले. जितूर मतदार संघातील जनतेने सावजींच्या पक्षाच्या बाजूने कौल दिला आणि श्री वामनराव नायक हे आमदार म्हणून निवडून आले.

०८

नेतृत्वाची पाठशाळा – राज्य सहकारी बँक

सावजींची १९५७ पर्यंतची वाटचाल, बहुभाषीक हैदराबाद स्टेट मध्ये झाली. कारण मराठी भाषीक ५ जिल्हे, कन्नड भाषिक ३ जिल्हे व तेलगु भाषिक ५ जिल्हे हैदराबाद प्रान्तामध्ये (निजाम) होते. दिनांक १७ सप्टेंबर, १९४८ रोजी हा भू-भाग निजाम-शाहीतुन मुक्त झाला. पण बहुभाषिक राज्य राहिले १९५७ पर्यंत. पुढे मुंबई राजधानीचा पेच सुटे पर्यंत म्हणजे १९५७ ते १९६० पर्यंत मराठी-गुजराथी भाषिक एकत्र नांदत होते, हा होता मुंबई प्रान्त.

अशा वेगवेगळ्या भौगोलीक स्थितंतरामुळे सावजींचा चार भाषिक कार्यकर्ते आणि नेत्यांसोबत संपर्क आला. सुरुवातीला तेलगु, कन्नड भाषिक, नंतर गुजराथी-मराठी भाषिकांच्या कार्यकर्त्यांच्या निरनिराळ्या निमित्ताने भेटी-गांठी व्हायच्या. विचारांचे-विकासाच्या अनुभवांचे आदान-प्रदान व्हायचे. त्यामुळे विचार-आचारांमध्ये समृद्धी आली. सन १९११ साली स्थापन झालेली मुंबई स्टेट को-ऑप. बँक लि; मुंबई (BSC) ही महाराष्ट्र-गुजराथ राज्याची सहकाराची शिखर संस्था झाली. त्या बँकेवर सावजींची परभणी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून संचालक म्हणून अविरोध निवड झाली. सहकाराचे मोठे पद १९५७ ला मिळाले. अर्धे संचालक गुजराथ राज्याचे होते. त्यामुळे त्या राज्यातील सहकारी संस्था ही सावजींना बघता आल्या. पुढे १९६० ला मुंबईसह महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. बँकेचे नांव महाराष्ट्र स्टेट को-ऑप. बँक; मुंबई असे झाले. विनोदाने कार्यकर्ते म्हणत 'BSC' चे

'MSC' झाले. १९६१ ते १९७० पर्यंत सावजी जिल्हा बँकेतूनच संचालक म्हणून अविरोध निवडले जात. ह्या काळात त्यांनी रत्नागिरी ते चंद्रपूर अशा राज्यातील सर्व जिल्हा बँकांचे दौरे केले. महाराष्ट्र जवळून बघता आला. पुढे १९९३ पर्यंत ते महाराष्ट्रातील तमाम नागरी सहकारी बँकांचे प्रतिनिधी म्हणून संचालक मंडळावर निवडून जात. प्रत्येक पंचवार्षिक निवडणूक त्यांनी मा. वसंतदादा पाटील यांच्या नेतृत्वातच लढविली व सर्वात जास्त मते घेवून विजयी होत गेले. मा. दादांचे सावजीवर कृपा छत्र होते.

संचालक पदाच्या ३५ वर्षांच्या प्रवासात त्यांना बँकेच्या अनेक प्रसंगांचे साक्षीदार होता आले. सन १९६१ साली बँकेस ५० वर्ष झाली. या ११ ऑक्टोबर १९६१ च्या कार्यक्रमास मा. पंतप्रधान श्री. जवाहरलालजी नेहरु उपस्थित होते. संचालक मंडळा सोबत त्यांचे स्वागत करण्याचा योग सावजींना आला. पुढे १९८६ साली बँकेचा हिरक महोत्सव (७५ वर्ष पुर्ती) सोहळा मा. पंतप्रधान श्री. राजीवजी गांधी यांच्या प्रमुख उपस्थितीत पार पडला. त्यांचेही स्वागत करण्यासाठी सावजी साहेब उपस्थित होते. एकाच संस्थेच्या तेही, राज्य पातळी वरील शिर्षस्थ संस्थेच्या सुवर्ण व हिरक महोत्सवात सहभागी होण्याचा मान सावजींना मिळाला. ही त्यांच्या कार्यकुशलतेची पावतीच असावी. महाराष्ट्र घडविणाऱ्या पहिल्या पिढीच्या सामिध्यात त्यांना राहाता आले. राज्य बँकेच्या अनेक धोरण निर्मितीत त्यांचा सहभाग होता. औद्योगिक संस्था, सहकारातून उभ्या होत असतांना त्यांना मदतीचा हात देण्याचे काम राज्य बँकेने केल्यामुळेच महाराष्ट्रातील शेतकरी, साखर, सुत कारखान्यांचे मालक झाले. सहकारातून परिवर्तनाची लाट उसळली, सावजी त्यांचे निकट साक्षीदार होते. सावजी संचालक झाले तेंव्हा राज्यात अवघ्या बोंटावर मोजण्या इतक्या अर्बन बँका होत्या, संचालक पद सोडले तेंव्हा ५०० च्या वर अर्बन बँका हजारो मराठी वासियांची सेवा करण्यास तत्पर होत्या.

राज्य बँकेचा कारभार विभागवार चालतो. सावजी राज्य बँकेच्या मराठवाडा विभागीय मंडळावर अनेकदा चेअरमन म्हणून अविरोध राहिले. त्यामुळे मराठवाड्यातील विविध प्रकारच्या व तमाम सहकारी संस्था सोबत त्यांची नाळ जुळली होती. एवढे महत्वाचे पद सांभाळतांना त्यांनी अधिकारशाही कधीच गाजवली नाही. मराठवाड्यातील नांदेडचे श्री. शामराव कदम (माजी मंत्री), औरंगाबादचे मा. बाळासाहेब पवार (माजी मंत्री), उस्मानाबादचे मा. चालुक्य, बीडचे श्रीपतराव कदम, मा. बाबुरावजी काळे (माजी मंत्री), अशा अनेक रथी-महारथींना त्यांनी कौशल्याने हाताळले. सावजींचे सहकार क्षेत्रातील स्थान आणि त्यांचा दरारा ह्यावरूनच लक्षात येतो.

०९

विश्वासाचे नांव 'सावजी'

निस्वार्थपणे केलेल्या चांगल्या कायचि फळ कोणत्या ना कोणत्या रुपाने दैव पदरात घालतेच, असे म्हणतात. सावजी आमदार होऊ शकले नाही पण त्यांच्या प्रामाणिकपणा आणि काँग्रेस पक्षाप्रतीची त्याची निष्ठा फळाला आली. पक्षश्रेष्ठींच्या आणि स्थानिक नेतृत्वाच्या मनात असलेल्या सावजी प्रतीचा आदरभाव वृद्धींगत झाला आणि त्यांच्या सहकार क्षेत्रातील कर्तृत्वाला यशाचे कोंदण मिळण्याचा क्षण आला.

राज्य स्तरावर स्वातंत्र्योत्तर काळात महाराष्ट्रात सहकारी चळवळ जोमाने वाढीस लागली होती. कृषी पतपुरवठ्यापासून सुरुवात होऊन, कृषी उत्पादन खरेदी विक्री, दूध उत्पादन, घरबांधणी, ग्राहक संघ इत्यादींच्या माध्यमातून सहकारी चळवळीने जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात पदार्पण केले. बीजरूपाने लावललेल्या सहकाराच्या या रोपट्याला कै.वैकुंठभाई मेहता, कै.धनंजयराव गाडगीळ, कै.यशवंतरावजी चव्हाण, कै.वसंतदादा पाटील, कै.विखे पाटील वगैरे दृष्ट्या नेत्यांनी घातलेल्या खतपाण्यामुळे सहकाराच्या लहान रोपट्याचा हा मोठा वटवृक्ष झाला होता. आणि या सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून, सामाजिक आर्थिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात महाराष्ट्राने नेत्रदीपक प्रगती केली.

१९५८ साली महाराष्ट्र शासनाकडून सहकार मंत्री श्री. बलवंतराय मेहता, यांनी परभणी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या लोकनियुक्त

संचालक मंडळाची निवड केली. जितूरचे आमदार श्री. वामनराव नायक आणि राज्यसभेचे खासदार श्री. बाबासाहेब देशमुख सवनेकर ह्यांच्या प्रयत्नांनी, परभणी बँकेच्या चेअरमन पदावर श्री. सावजींची नियुक्ती झाली. सावजींनी ह्या पदाकरीता प्रयत्नही केला नव्हता किंवा त्यांना, त्यांची नियुक्ती होऊ शकते ह्याची पूर्व कल्पना देखील नव्हती. अशाप्रकारे सावजी परभणी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे पहिले अध्यक्ष बनले. या महत्त्वाच्या पदासाठी योग्य व्यक्तीची निवड झाली होती.

परभणी बँकेचे चेअरमनपद हे सावजींच्या आयुष्यातील एक पहीला महत्त्वाचा 'माईल स्टोन' ठरला. सहकार क्षेत्रातील त्यांचे ज्ञान आणि अनुभव ह्याचा फायदा संपुर्ण जिल्हयाला व्हायला लागला.

राज्यस्तरावरील सहकारी चळवळीच्या प्रगतीशील वाटचाली प्रमाणेच, स्वातंत्र्योत्तर काळात, सावजींनी परभणी जिल्ह्यात सहकारी चळवळीला दिशा देण्याचे बहुमोल कार्य केले. स्वातंत्र्य प्राप्ती पूर्वी जिल्हाधिकारी हेच बँकेचे पदसिद्ध अध्यक्ष असायचे पण स्वातंत्र्यानंतर सावजी परभणी बँकेचे पहीले चेअरमन झाले व त्यांनी सहकारी चळवळीची मुहुर्तमेढ रोवली.

परभणी बँकेच्या माध्यमातून त्यांनी अथक परिश्रम घेतले. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना कृषी पत पुरवठा करण्याकरिता प्रत्येक गावात 'विविध कार्यकारी सेवा संस्था' स्थापन केल्या व संपूर्ण जिल्ह्यात, ग्रामीण भागातील सहकारी संस्थांचे जाळे तयार झाले.

ग्रामीण भागातील शेतकरी, सावकारी पाशातून मुक्त झाले. यापूर्वी सावकार, शेतकऱ्यांच्या गरीबीचा व अज्ञानाचा फायदा घेऊन, त्यांना व्याजाच्या भुर्दंडातून पिळून काढत. शेतकऱ्यांनी गरजेपोटी काढलेले कर्ज कैक पिढ्यांपर्यंत फिटत नसे. आणि मग ऋणकोच्या अनेक पिढ्या धनकोच्या म्हणजे सावकाराच्या आर्थिक गुलामगिरीत पिचत पडत असत. शेतकऱ्यांची ही दयनीय परिस्थिती सावजींनी, सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून, कृषी पत पुरवठ्याची सोय उपलब्ध करून, संपुष्टात आणली.

सावजींनी परभणी बँकेचा कारभार हाती घेतला आणि त्यांच्या स्वतःच्या शिस्तशीर स्वभवाला अनुसरून, बँकेच्या सगळ्या व्यवहाराला शिस्त लावली. सावजी हे त्यांच्या संस्थेतील व्यवहाराची, नफा-तोट्याची काळजी त्यांच्या घरच्या व्यवहारापेक्षाही अधिक घेत. संस्थेचा हिशोब चोरव असला पाहीजे यावर त्यांचा कटाक्ष असे.

सावजींच्या निरलस आणि निरस्वार्थी व्यक्तिमत्वामुळे संपुर्ण परभणी जिल्हयाचा विश्वास सावजींनी संपादित केला होताच. पण सावजी अध्यक्ष आहे म्हटल्यावर परभणी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने देखील

विश्वसार्हता निर्माण केली त्यांच्या अध्यक्षपदाच्या कारकिर्दीत बँकेची चौफेर प्रगती झाली. परभणी जिल्हा बँकेने संपूर्ण महाराष्ट्रात लौकिक मिळविला.

सावजींनी जिल्हयातील सहकारी चळवळ अधिक गतीमान करण्यासाठी मा.श्री. लिंबाजीराव दुधगांवकर (जिंतूर), मा.श्री. बाबुराव पाटील गोरेगांवकर (हिंगोली), मा.श्री. माधवरावजी नांदापुरकर (कळमनुरी), मा.श्री. बेगाजी पाटील गिरगावकर (वसमत), मा.श्री. व्यंकटराव पिंपळगावकर (गंगाखेड), मा.श्री. नखाते साहेब (पाथरी), श्री. रामरावजी लोणीकर (परतुर) वगैरे दिग्गज नेतेमंडळींना सहकारी चळवळीत कार्यरत केले हे सगळे अत्यंत मातब्बर होते. त्यांच्या मागे जनाधार होता. जनमाणसात त्यांच्याबद्दल विश्वास होता. त्यांची प्रतिमा स्वच्छ होती.

सावजी ह्यांच्या कुशल संघटन कौशल्यामुळे परभणी जिल्हयाचे ग्राम पातळीपसुन तालुका, जिल्हा व राज्य पातळीपर्यंत, सहकारी चळवळीत खंबीर, निस्वार्थी, प्रभावी, जनमाणसात आदर आणि श्रद्धा असलेली नेतृत्वशृंखला निर्माण झाली. आणि त्यांच्या मार्गदर्शनाने सहकारी चळवळीचा वटवृक्ष निर्माण झाला.

सावजींजवळ प्रचंड योजकता होती. सुभाषितकार म्हणतात,

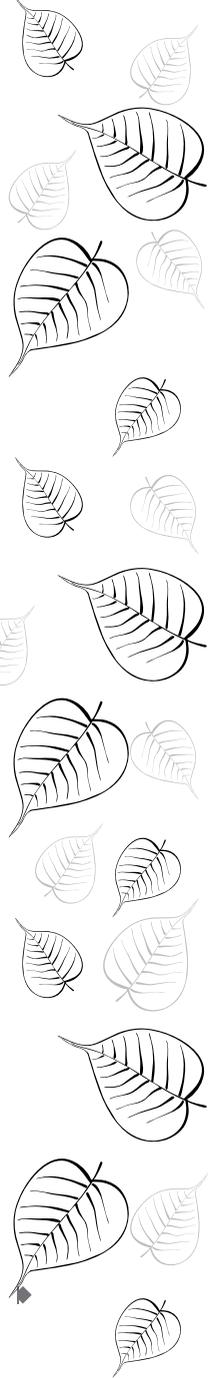
“अमंत्रम् अक्षरं नास्तिः, नास्ति मूलं अनौषधम्
अयोग्यः पुरुषः नास्ति, योजकस्तत्र दुर्लभः”

निरुपयोगी असणारी, फुकट वाया जाणारी एकही वस्तु या पृथ्वीतलावर नाही. फक्त तिचा वापर कसा करून घ्यायचा हे रहस्य माहीत असणारे 'योजक' हे दुर्लभ आहेत. सावजींनी ही अंगभूत योजकता वापरून, कर्म हाच धर्म मानणारे आणि संकटातही खऱ्या मित्रत्वाचा परिचय देणाऱ्या मित्रांच्या मदतीने सहकार चळवळ रुजविली आणि फुलविली.

काही संस्था आपल्या छत्र छायेखाली आलेल्या व्यक्तींना मोठे करतात तर काही व्यक्तींच्या आश्रयाने संस्था मोठ्या बनतात. परभणी जिल्हयासाठी विश्वसाचे दूसरे नाव हे सावजी होते.

पैसा कमवून श्रीमंत होणे हे एकदा सोपे पण लोकांच्या हृदयात स्वतःच्या नावाचे विश्वासाचे रोपट लावणे कठीण! पण सावजींनी ही किमया अल्पावधीत करून दाखविली. सहकारातील मूलाधार हा विश्वास, पत आणि स्वावलंबन आहे. त्यांच्या अध्यक्षपदाच्या कार्यकाळातील एक घटना लोकांचा, शेतकऱ्यांचा सावजींवर किती विश्वास होता हे दाखविण्यासाठी अवलोकनीयच आहे.

त्या काळातच मराठवाडा कृषी विद्यापीठाची स्थापना झाली. विद्यापीठाचा परिसर उभा करण्यासाठी, परभणी जवळच्या शेंद्रा, खानापूर,

सायळा, लोहगांव, बलसा इत्यादी गावातील शेतकऱ्यांची जमिन अधिगृहीत केल्या गेली होती. त्या जमिनीचा मोबदला म्हणून शेतकऱ्यांना तीन ते चार कोटी रुपये मिळणार होते. एवढी मोठी रक्कम शेतकऱ्यांना मिळणार म्हटल्यावर सर्वच राष्ट्रीयीकृत, व्यापारी बँकांच्या अधिकाऱ्यांच्या तोंडाला पाणी सुटले. आणि सर्वच अधिकारी ही रक्कम आपल्या बँकेत ठेव म्हणून ठेवल्या जावी या साठी ऐकमकांशी स्पर्धा करू लागले. त्याकरीता शेतकऱ्यांना अमिषे दाखवू लागले. काहींनी दुसऱ्या पुढाऱ्याच्या मदतीने शेतकऱ्यांवर दबाव आणण्याचा प्रयत्न केला. परंतु एकही शेतकरी कोणत्याही प्रकारच्या अमिषाला किंवा दबावाला बळी पडला नाही.

खानापूर येथील शेतकरी श्री. रंगरावजी शिंदे ह्यांनी राष्ट्रीयीकृत बँकेच्या अधिकाऱ्यांना ठणकावून सांगितले की “सावजी हे आमचे हितचिंतक आहेत आणि आमचे पैसे आम्ही सावजींच्या बँकेतच ठेवणार.”

शेतकऱ्यांना मिळालेला संपूर्ण पैसा हा शेतकऱ्यांनी कोणत्याही राष्ट्रीयीकृत बँकेत ठेवला नाही. तर परभणी बँकेत ठेवला. कारण सावजी त्या बँकेचे अध्यक्ष होते आणि ह्या सर्व शेतकऱ्यांचा त्यांच्यावर अफाट विश्वास होता. विश्वासाचे दुसरे नाव म्हणजे ‘सुंदरलाल सावजी’.

सावजींनी परभणी जिल्हा मध्यवर्ती बँक नावारुपाला आणली त्यामुळेच पूढील १२ वर्षे सावजी चेअरमन म्हणून बिनविरोध निवडून येत. १९५८ ते ७० या काळात त्यांनी हे अध्यक्षपद भुषविले. या काळात त्यांनी जी कामगिरी बजावली त्याला तोड नाही. पी.टी.सी.एस. ही पब्लीक ट्रांसपोर्ट को ऑपरेटिव्ह सर्व्हिस, ही त्यांची सहकारातुन प्रवासी वाहतुक करणारी सहकारातील बस सेवा पी.टी.सी.एस. या नांवाने सामान्य जनतेत प्रसिद्धी पावली होती. सहकारातील हा अनोखा उपक्रम सावजींच्या सचोटीने यशस्वी झाला. सहकारातील सेवा अविस्मरणीय ठरली. जिल्हा बँकेमार्फत प्रत्येक तालुक्यास खरेदी विक्री संघ, सहकारी जिर्नींग संस्था व छोट्या मोठ्या प्रक्रिया संस्था, प्राथमिक सेवा सहकारी संस्था उभारणीसाठी, प्रगतीसाठी मार्गदर्शन आणि वित्तपुरवठा केला.

‘बिना सहकार नाही उद्धार’ हा नवा मंत्र सावजींनी दिला ‘एकमेका साह्य करु अवघे धरु सुपंथ’ हा नवा आचारधर्म सावजींनी बनविला. आणि सहकार क्षेत्रातील कर्तृवाचे शिखर गाठले. विश्वास हाच सहकाराचा पाया असतो. तो मजबूत असेल तर वरची इमारत ही मजबूतीनेच उभी राहणार.

सहकाराचा बीजमंत्र देणाऱ्या सावजींना परभणी जिल्हयातील सहकारी चळवळीचे जनक म्हटल्या जाते. ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचनम्।’ या गीतेतील वचनाचा अर्थ प्रत्यक्ष कृतीत आणणारे म्हणजेच कोणत्याही

फळाची अपेक्षा न करता कर्म करित राहणारे सावजी म्हणूनच लोकमान्य ठरले.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर दोन दशक पर्यंत सावजींच्या मार्गदर्शनाखाली सहकारी चळवळ जोमाने फोफावली. पाथरी येथील गोदावरी दुधना सहकारी साखर कारखाना, वसमत येथील पूर्णा सहकारी साखर कारखाना सुरु झाले. प्रत्येक तालुक्याला खरेदी विक्री संघ, जिल्हा खरेदी विक्री संघ, जिनींग प्रेसिंग संस्था, ग्राहक भांडार, नागरी बँका इ. जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या सहकारी संस्था स्थापन झाल्या. सहकारातून समृद्धी हा विचार जनमाणसात रुजला .

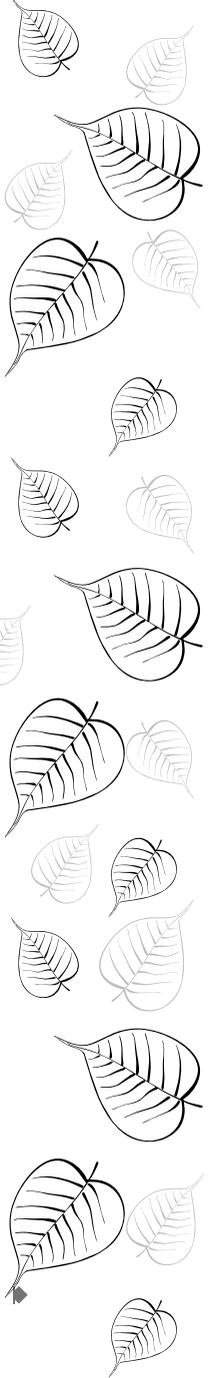
या सहकारी चळवळीमुळे बेकांरांना काम मिळाले, शेतीमालाला दाम मिळाले आणि महागाईला लगाम बसला असे या सहकारी चळवळीचे अनेक फायदे लोकांना दिसू लागले.

सावजींच्या सहकार क्षेत्रातील या नेत्रदीपक कार्यामुळे जिल्हयाच्या विकासाचा प्रत्येक प्रश्न, योजना ह्या बाबतची चर्चा आणि निर्णय, सावजींच्या जितूर येथील बैठकीत किंवा परभणीतील 'शनिवार वाडा' म्हणजेच सावजी बँकेचे चेअरमन असतांना शनिवार बाजार जवळील त्यांचे गेस्ट हाऊस येथेच घेतले जात. सावजींच्या सल्लयानेच शासकीय योजना कार्यान्वित होत.

अशाप्रकारे परभणी जिल्हयासाठी सावजी एक विश्वसनीय आणि जबाबदार नेतृत्व बनले होते.

या काळातच 'महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक' या संस्थेच्या संचालक मंडळात जिल्हा बँकेचा प्रतिनिधी म्हणून त्यांची नेमणुक झाली. १९५८ ते १९९३ असे सतत ३५ वर्षे ते संचालक मंडळात होते. असे सतत ३५ वर्षे संचालक म्हणून सलग राहण्याचा मान अवघ्या महाराष्ट्रात इतर कोणालाही मिळाला नाही. १९५८ ते ७० पर्यंत ते जिल्हा बँकेतून व ७० ते १९९३ पर्यंत महाराष्ट्रातील अर्बन बँकाचे प्रतिनिधी म्हणून राज्य सहकारी बँकेच्या संचालक मंडळावर कार्यरत होते. मा. सरैय्याजी, मा. धनंजयराव गाडगीळ, मा. विठ्ठलराव विखे पाटील, मा.श्री. वसंतदादा पाटील अशा दिग्गजांच्या सान्निध्यात काम करण्याची सुसंधी त्यांना प्राप्त झाली. यातूनच प्रेरणा घेऊन त्यांनी परभणी जिल्हयात सहकार क्षेत्रात काम करणाऱ्यांची फळी उभी केली.

१९५८ साली ते जितूर तालुका खरेदी विक्री संघाचे अध्यक्ष झाले. १९६० मध्ये सावजींनी सहकारी तत्वावर कापूस प्रकल्प (जिनींग आणि प्रेसिंग) उभारला. सावजी साहेबांना शेतकऱ्यांसमोरील अडचणीची जाणिव होती. शेतकऱ्यांच्या कापसाला यथायोग्य भाव मिळावा म्हणून त्यांनी 'कॉटन पुल

सिस्टीम ' हा प्रयोग करुन बघितला.

शेतकऱ्यांच्या हितासाठीची कृषी उत्पन्न बाजार समिती, ही संस्था त्यांनी जितुरला स्थापन करण्यात सिंहाचा वाटा उचलला.

(सावर्जींनी शैक्षणिक क्षेत्राला नेहमीच मदत केली. उत्तम शाळा, उत्तम शिक्षक हीच खरी संस्काराची विद्यापीठे असतात असे ते मानत. त्यामुळे उत्तम शाळांमधुनच संस्कारशील आणि राष्ट्रप्रेमी विद्यार्थी घडतील असा त्यांचा विश्वास होता. त्यांच्या या शिक्षणा विषयीच्या दृष्टीकोनातुन त्यांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी खुप प्रयत्न केले. आणि १९६४ मध्ये जितुर येथे मराठी कन्या शाळेची इमारत उभी करण्यासाठी पूढाकार घेतला. आणि शाळेची इमारत उभी झाली. आणि मुलींच्या शिक्षणाचा मार्ग मोकळा झाला.)

सहकारी जीवनपध्दती म्हणजे सर्वांप्रती समरसता, समानता. कोणत्याही सहकारी संस्थेने जात, पात, वर्ण, भाषा आदी भेदांना स्थान द्यायला नको. तर माया, ममता, प्रेम आपुलकीने सर्वांना जवळ करण्याचा भाव असावा. व्यक्तीगत जीवनातील अभिमानाची पादत्राणे बाहेर ठेऊनच सहकार मंदीरात यावे. एकासाठी अनेक आणि सर्वांसाठी एक ही भावना असावी. आणि सहकारी चळवळीचा परिपाक म्हणुन सर्वांनी सुखी आणि समृध्द बनावे या तत्वांचा समावेश म्हणजे सहकारी संस्था. स्वातंत्र्या नंतरच्या काळात भारताच्या प्रगतीसाठी ती काळाची गरज होती.

सावर्जींनी हे सहकाराचे तत्व अंगीकारले. सहकार्याची भावना समाजात रुजविली सहकारातुन उध्दार हे समाज मनाला पटवुन दिले. आणि समाजाला, प्रगतीच्या पाऊलखुणा वर प्रवासाला नेले.

१०

बीजारोपण 'जितूर' बँकेचे

परभणी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे कामकाज, सावजींच्या अध्यक्षपदाच्या कारकिर्दीत वेगाने प्रगतीपथावर होते. सावजींच्या कुशल प्रशासनाच्या नियंत्रणामुळे, बँकेने महाराष्ट्रात नाव कमावले होते.

त्यासोबतच सावजींनी विविध उद्दीष्टांच्या सहकारी संस्थांची स्थापना केली आणि पूर्ण परभणी जिल्हात सहकाराचे जाळे विणले. विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था आणि परभणी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या मदतीने शेतीसाठी कर्जे, पतपुरवठा उपलब्ध केला. त्यामुळे अनेक शेतकऱ्यांना सावकारी पाशातुन मुक्त केले.

ग्रामीण भागातील विकासावर त्यांनी लक्ष केंद्रीत केले होते. पण त्याच बरोबर, शहरातील ही तरुणांना भांडवल उपलब्ध होत नाही आणि त्यामुळे शहरी भागात व्यापार असो किंवा उद्योगधंदे असोत ह्यांची फारशी वाढ होत नाही हे त्यांच्या लक्षात आले. परभणी जिल्हा आणि त्यांची कर्मभुमी असलेल्या जितूर तालुक्याची प्रगती आणि भरभराट कशी होईल याचाच विचार सदैव त्यांच्या मनात घोळत असे. या परिस्थितीवर त्यांचे सदैव चिंतन, मनन सुरु असे. भविष्य काळात पूढे येणाऱ्या आव्हानांचा सुगावा जणु त्यांना आधीच लागत असे.

अनेक दिवसांच्या विचार मंथानातुन सावजींनी एक महत्वपुर्ण निर्णय घेतला. एक नागरी सहकारी बँक स्थापनेचा विचार त्यांच्या मनात घोळू

लागला. त्यासाठी त्यानी जितूर नगरीच्या पंचक्रोशीतील सहकारी, सहकार क्षेत्रात काम करणाऱ्या विविध मान्यवरांची सभा आयोजित केली. या सभेला प.पु. ईश्वर सिंह महाराज, श्री. यशवंतराव तळणीकर, श्री. सखाराम गुरु जोशी, श्री. हरीहरराव देशमुख, श्री. यशवंतराव देशपांडे, श्री. भास्करराव देशपांडे, श्री. लिंबाजीराव दुधगावकर, इ. मोठी माणसे उपस्थित होती. या बैठकीत सावजीच्या मनात असलेल्या जितूर बँकेच्या स्थापनेला सर्वांची अनुमती मिळाली. आणि त्यांच्या जीवनातीन एका यशस्वी अध्यायाची सुरवात झाली. त्यांनी सरकार दरबारी प्रयत्न करून, बँकेची परवानगी आणली आणि “३० डिसेंबर १९६५ रोजी, जितूर सारख्या मागास भागात जितूर अर्बन को ऑपरेटीव्ह बँकेची स्थापना केली.”

याच दरम्यान त्यांनी परभणी येथे मा. रावसाहेब जामकर यांना प्रवृत्त करून सर्व व्यापाऱ्यांना सामील करून घेऊन परभणी पीपल्स को. ऑप. बँकेची स्थापना करावयास लावली व परभणीच्या व्यापार उद्दीमास हातभार लावला.

स्वराज्याचे रुपांतर सुराज्यात करण्यासाठी, समाजातील सर्वच घटकांच्या विकासासाठी महत्वाचा असलेला पैसा हा घटक केंद्र बिंदू मानुन घेतलेला तो निर्णय होता. शेतकरी, उद्योजक, व्यापारी, नोकरदार वर्ग या सर्वच घटकांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी सावजींनी हे पाऊल उचलेले होते. त्यांच्या राहत्या घरातच बँकेची सुरवात झाली.

बँक सुरु झाली तेव्हा फक्त १८ सहकारी, कर्मचारी त्यांच्या सोबत होते. आणि बँकेचे भाग भांडवल हे केवळ ३५००० रुपये होते आणि तेही त्यांनी प्रयासाने गोळा केले होते. येथे सावजीच्या व्यक्तिमत्वातील ‘गुडविल’ कामाला आले. सगळी पंचक्रोशी सावजींना ओळखत होती. एक अत्यंत विश्वासू व्यक्तिमत्व म्हणुन त्यांनी स्वतःची ओळख निर्माण केली होती. आणि म्हणुनच सावजींवरील विश्वासातुन केवळ सावजींच्या नावावर भांडवल जमा झाले होते.

जितूर बँकेचे प्रत्यक्ष कामकाज ३ जानेवारी १९६६ ला सुरु झाले आणि सावजी हे जितूर बँकेचे पहीले संस्थापक अध्यक्ष झाले.

सकाळी ठीक अकरा वाजता मा. रावसाहेब जामकर, आणि मा.श्री. अंबाडेकर साहेब (तत्कालीन उपनिबंधक, सहकारी संस्था) यांच्या हस्ते शुभारंभाची फित कापल्या गेली. आणि बँक सुरु झाली. ठेवी स्वीकारण्यासाठी बँकेचा कर्मचारी वर्ग हसतमुखाने तयार होता, तर सावजींवरील विश्वासामुळे ठेवीदार खाते उघडण्यासाठी उत्सुक होते.

सावजींनी ही बँक जितूर सारख्या मागास भागात का सुरु केली असा

प्रश्न त्यावेळी सर्वांनाच पडला होता. पण जितूर बँकेच्या चढत्या कमानीनेच ह्या प्रश्नाचे उत्तर दिले.

‘प्रयत्ने वाळुचे कण रगडीता तेलही गळे’ ह्या उक्तीवर सावजींचा विश्वास होता. जे असाध्य वाटते तेच साध्य करण्याचा त्यांचा ध्यास होता. प्रवाहाच्या दिशेने पोहत जाण्यात काहीच कर्तृत्व नाही, उलट जो प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेने पोहत जाऊन यश मिळवितो तोच खरा कर्तृत्ववान, असे सावजींचे मत होते. अत्यंत दूरदृष्टीने विचार करून, कल्पकतेने, आणि गोर गरीबांच्या कल्याणाचा महत्तम विचार मनात ठेऊन सावजींनी या कार्याची आखणी केली होती.

‘शुद्ध बीजापोटी फळे रसाळ गोमटी’ ही म्हण सार्थक आहे सद्देतुने प्रेरित होऊन केलेल्या कोणत्याही कार्यावर यशाची तोरणमाळ चढणार हा दैवी संकेतच असतो. सावजी जणु एक देवदूतच बनून या पृथ्वीवर आले होते. आणि जितूर बँकेच्या स्थापनेमुळे ते जितूर तालुक्याचे शिल्पकार झाले.

जितूर बँकेची स्थापना ही जितूरच्या आर्थिक क्षेत्रातील एक क्रांतीच ठरली. सर्वसामान्य जनतेपासून ते राजकीय क्षेत्रातील मान्यवरांपर्यंत सगळ्यांची स्वप्ने प्रत्यक्षात उतरविण्याचे कार्य जितूर बँकेच्या माध्यमातून झाले आणि जितूर नगरीचा चेहरा मोहरा बदलु लागला.

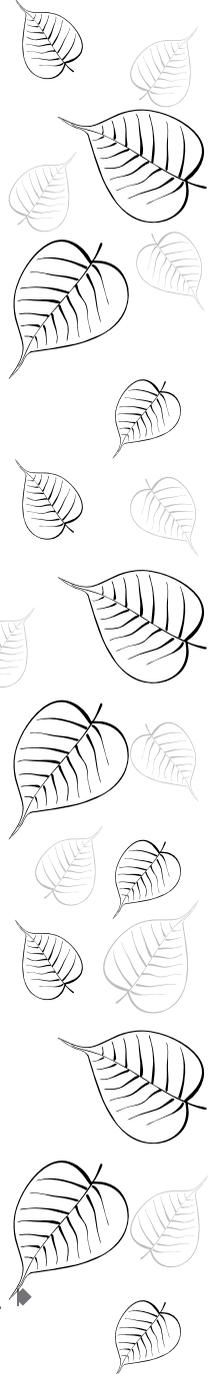
बँकेच्या माध्यमातून लोकांना बचतीचे महत्त्व पटवून दिले आणि बचत करण्यासाठी विश्वासाचे स्थान ‘जितूर’ बँकेच्या रुपाने निर्माण झाले. लोकांना बचतीची सवय लागली आणि अर्थव्यवस्थेतील त्यांचा सहभाग वाढायला लागला.

सावजींच्या कुशल नेतृत्वात बँकेचे कामकाज सुरु झाले. सावजींनी बँकेच्या रुपाने जणु एक कल्पवृक्ष जितूरच्या अंगणात आणुन लावला होता.

यापूढील त्यांच्या संपूर्ण आयुष्यातील, त्यांच्या जीवनातील क्षण आणि क्षण व त्यांची संपूर्ण शक्ती आणि उर्जा त्यांनी बँकेच्या प्रगतीसाठी अर्पण केली.

सावजींनी बँक स्थापनेच्या उदात्त ध्येयाला, अतिशय शिस्तबद्ध प्रयत्नांची आणि धोरणांची जोड दिली आणि हळुहळु बँकेची प्रगती होऊ लागली. सावजीसारखे कुशल संचालक आणि उत्तम प्रशासक, कर्मचाऱ्यांच्या पाठीशी होते.

बँकेचे सर्व व्यवस्थापन करीत असतांना सावजींनी स्वतः ची व्यवस्थापन शैली निर्माण केली होती. खरे तर सावजींजवळ पदवी होती ती वकीलीची! बँक व्यवस्थापन हा त्यांचा विषय नव्हता. पण सावजींजवळ प्रचंड चिकाटी होती. अभ्यासू वृत्ती होती. त्यांची बुद्धीमत्ता अत्यंत प्रगल्भ होती.

जेव्हा जितूर बँकेची सावजींनी स्थापना केली तेव्हा प्रथम त्यांनी बँकेच्या कामकाजाचा, बँक व्यवहारांचा स्वतः बारकाईने अभ्यास केला. त्यांचे दोन पुतणे श्री. शरद सावजी आणि श्री. छगन सावजी हे दोघेही तेव्हा बी.कॉम.च्या प्रथम वर्षात, औरंगाबादला शिकत होते. त्या दोघांचीही, अर्थशास्त्राची, अकाउंट्सची पुस्तके सावजींनी मागविली. आणि अभ्यास सुरु केला. दिपावलीच्या सुट्टीच्या, पूर्ण महीन्याच्या कालखंडात ही सर्व पुस्तके सावजींच्या जवळच होती. ह्या सर्व पुस्तकांच्या अध्ययनाने त्यांना बँकेच्या व्यवहारात जणु काही मास्टर बनविले अर्थशास्त्र तर जणु काही त्यांच्या नसा नसात भिनले होते.

सावजींच्या सर्वच व्यवहाराला अत्युच्च दर्जाच्या नितीमतेची चौकट होती. या भांडवलच्या आधारावर त्यांनी बँकेला सुस्थितीत आणले. बँकेच्या माध्यमातून प्रत्येक व्यक्तीचे प्रश्न सुटले पाहिजेत ही महत्तम कळवळ्याची भावना त्यांच्या अंतरंगात होती. आपल्या प्रत्येक श्वासाचे अमूल्य अर्घ्य देऊन त्यांनी बँक घडविली, वाढविली आणि फुलवली.

बँकेच्या स्थापनेनंतर सहा महीन्यांनी म्हणजे ३० जून १९६६ ला, बँकेची सभासद संख्या ८१ झाली होती. आणि बँकेचे भाग भांडवल झाले होते १ लाख ११ हजार रुपये, बँकेत २ लाख ९०,००० रुपयांच्या ठेवी होत्या आणि ६३ हजारांचे कर्ज वाटप झाले होते. पहील्याच वर्षी बँकेने तीन हजार रुपये नफा कमविला होता. आणि सभासदांना २% लाभांश दिला होता. त्यावेळी बँकेत पैसा आणि सभासद कमी होते पण त्यांच्याकडे जिद्द आणि आत्मविश्वास मात्र भरपूर होता. सहकार क्षेत्रातील कार्याचा प्रगाढ अनुभव होता. आणि या भांडवलावर बँकेचा उगम झाला आणि प्रवास आणि प्रवाह सुरु झाला. या प्रवासाला योग्य दिशा आणि वळण देण्याच काम सावजी यांनी केले.

सावजींचे व्यक्तिमत्व लोकोत्तर होते. सावजींचा शब्द, हा सगळ्यांना प्रमाण होता. त्यांची जनमानसातील प्रतिमा ही बावनकशी सोन्यासारखी तावून सुलाखून निघून उजळली होती.

सावजींचा जन्म जैन कुळातला वंश परंपरेने चालत आलेले जैनत्वाचे संस्कार सावजींच्या रक्तातच होते. पिढीजात सत्प्रवृत्तीचा वारसा ते नेटाने पूढे चालवित होते. जैन तत्वज्ञान त्यांच्या मनीमानसी रुजले होते. ह्या तत्वज्ञानाचा उपयोग सावजींनी बँक चालवितांना केला.

खरे तर सर्वच धमचि तत्वज्ञान उच्च कोटीचेच असते. पण धर्माची मुल्ये केवळ शब्दरुपी पुतळे बनून पुस्तकात राहिली तर त्या तत्वांचा काय उपयोग? ही तत्त्वे जेव्हा जीवनपध्दती बनून दैनंदिन व्यवहारात एखाद्याच्या जीवनात दृष्टीगोचर होतात तेव्हा तो बनतो धर्मात्मा, सावजी ह्या अर्थाने खरे

धर्मात्मा होते.

मोह, मत्सर, व्देषभावना, लोभ या सर्व विकारांपासुन सावजींनी स्वतःला खुप दूर ठेवले होते. त्यांचे वर्तन अत्यंत शुचिर्भूत होते. निष्कलंक चारित्र्य हा या सरळमार्गी व्यक्तिमत्वाचा अनोखा पैलू होता.

सुजाण नेतृत्वासोबतच दातृत्व आणि कर्तृत्व ह्यामुळे त्यांचे व्यक्तिमत्व विलोभनीय झाले होते. आणि ह्याच त्याच्या स्वभाववैशिष्ट्यांमुळे सावजींनी कमावले होते एक अमूल्य रत्न आणि तो म्हणजे 'विश्वास' गोरगरीबांचा, तळागाळातील लोकांचा!

सावजींवर जनतेचा पराकोटीचा विश्वास होता. प्रेम होते. लोक येत आणि जिंतूर बँकेकडे आपली कष्टाची, मेहनतीची कमाई अत्यंत विश्वासाने सुपुर्द करीत. आणि निश्चिंत मनाने घरी जात. आपली ठेव जिंतूर बँकेत सुरक्षित राहिलच ही खात्री त्यांना असे. कारण ती 'सावजींची' बँक होती. पुन्हा कधी पैशाचा हिशोब बघायला, पावती घ्यायलाही येत नसत. पासबुक वर नोंदी करुन घेणे, वगैरे तर दुरुच !

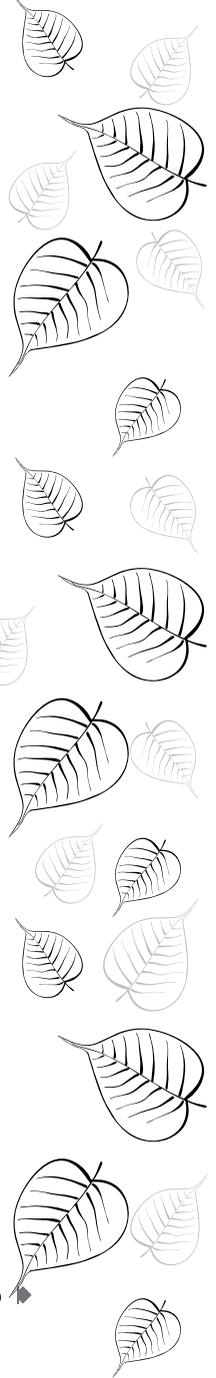
सावजींची लोकप्रियता विस्मयचकीत करणारी होती. गोर-गरीब, अडाणी- अशिक्षित लोक सावजींना भेटायला येत. खूप कष्टाने जमविलेली आपली तुटपुंजी बचत, बँकेतील कर्मचाऱ्यांकडे किंवा मॅनेजरकडे न देता सरळ सावजींच्या हातावर ठेवीत, आणि सांगत,

“हे पैसे तुमच्या तिजोरीत ठेवा म्हणजे सुरक्षित राहतील”

केवढा हा विश्वास !

साधी रहाणी

आयुष्यभर त्यांनी आठ-दहा धोतरजोडी व शर्ट यापेक्षा जास्त कापडाचा परिग्रह सांभाळला नाही, जुने वस्त्र निरुपयोगी झाल्यावर नवे शर्ट-धोतर यायचे. आमदार निवासात फक्त त्यांचेच स्वतः धुतलेले कपडे वाळत असतांना अनेकांनी बघीतले आहेत. गांधीजींनी दिलेला स्वावलंबनाचा मंत्र सावजी आपल्या कृतीतुन जपत होते.

ह्या विश्वासाच्या बळावरच जितूर बँकेचा विकास झाला. संत ज्ञानेश्वर महाराज हे आपल्या एका ओवीत म्हणतात,

“मोगरा फुलला, मोगरा फुलला
फुले वेचीता बहरु कळीयासी आला
इवलेसे रोप लाविले दारी
तयाचा वेलु गेला गगना वरी”

ब्राह्मकांच्या हृदयात जितूर बँकेने एवढे विश्वासाचे स्थान निर्माण केले होते की, बँकेच्या स्थापनेपासून ते अनेक वर्षांपर्यंत बँकेचे संचालक मंडळ कायम होते. सावजींचे आयुष्य संपेपर्यंत त्यांच्यावर कोणीही अविश्वासाचे बोटही दाखवले नाही.

अनेक बँकांना ठेवी गोळा करण्यासाठी वेगवेगळ्या मोहीमा राबवाव्या लागतात, ठेवीदारांना अमिषे दाखवावी लागतात, अधिक व्याजदरारची जाहीरात करावी लागते. पण जितूर बँकेला मात्र ठेवी वाढविण्यासाठी कोणतीही मोहीम हाती घ्यावी लागली नाही. बँकेच्या ठेवी सतत वाढतच गेल्या. बँकेचा उद्देश आणि बँकेचे कार्य तर त्याला कारण होतेच पण बँकेच्या मागे खंबीरपणे उभे असलेल्या सावजींमुळे ठेवी वाढत गेल्या. सावजींवरील जनतेच्या विश्वासामुळेच बँकेची अतिशय वेगाने भरभराट झाली.

आपल्या भारतीय संस्कृतीत नदीला 'लोकमाता' मानले जात. नदी असंख्य जीवांची तहान भागविते सर्वांचे पोषण करते. नदीच्या काठावरच मानव जात वस्ती करते. हळुहळु तेथे सभ्यता आणि संस्कृती निर्माण होतात. ती जिथे उगम पावते तिथे ती फार लहान असते पण जशी जशी ती पुढे पुढे वाहत जाते. तशी ती विस्तारीत होऊन महानदीमध्ये रुपांतरीत होते.

जितूर बँक देखील जितूरकरांसाठी जणू लोकमाताच ठरली. तिने आजुबाजुच्या लोकांचे पोषण केले. आणि आर्थिक दृष्ट्या सुदृढ अशा सभ्य समाजाची निर्मिती केली.

११

सर्वांच्या हृदयात 'सावजी'

सावजींनी जणू काही भाग्याचा वरदहस्त घेऊनच या पृथ्वीवर जन्म घेतला होता. अतिशय भाग्यवान होते ते! पैसा, पद, प्रतिष्ठा, तर कोणीही मिळवू शकतो. पण सर्वसामान्यांच्या हृदयात सावजींनी मिळविलेले स्थान खरेच अद्वितीय होते.

सर्वसामान्य लोकांचाच नाही तर मोठमोठ्या राजकीय नेत्यांचा ही सावजींवर अतोनात विश्वास होता. सहकार क्षेत्रातील अग्रगण्य नेत्यांचाही विश्वास सावजींनी संपादन केला होता.

इचलकरंजी येथील सुत गिरणीचे अध्यक्ष, माजी मंत्री, मा.श्री.कल्लाप्पा आवाडे ह्यांचा आणि सावजींचा घनिष्ठ परिचय होता. त्यांच्याशी सावजींचे अतिशय घरोब्याचे संबंध होते. नेमगिरी क्षेत्रासाठी मा. आवाडेजींनी मंत्री असतांना मोलाचे सहकार्य केले.

मा. कल्लाप्पाजी सावजींबद्दल गौरवाने म्हणत, "सहकार क्षेत्रात काम करणारी माणसे ही सावजी सारखी निरलस, निस्पृह, निगर्वी आणि निर्मळ मनाची असावीत म्हणजे सहकारी संस्थांची प्रगती होते." मा. आवाडे दादांच्या पत्नी कै. इंदूताई आवाडे यांनी १९९३ साली देशातील पहीली महीला सहकारी सूत गिरणी सुरू करण्याचे नियोजन केले, त्याच्या भाग विक्रीचा प्रारंभ ही सावजींच्या हस्ते त्यावेळी इचलकरंजीला साजरा झाला. कै. इंदूताई अत्यंत सत्शील व्यक्तीमत्व, जितूरला त्यांचे अधुन-मधुन येणे व्हायचे.

महाराष्ट्राच्या राजकारणातले एक मोठे प्रस्थ म्हणजे मा.श्री.शरदराव पवार, राष्ट्रवादी काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री.शरद पवार आणि सावजींची वैयक्तिक ओळख होती. राज्य सहकारी बँकेच्या कामाच्या निमित्ताने सावजींची आणि शरद पवारांची बरेचदा चर्चा होत असे.

एकदा श्री.मुकुंदसावजी, त्यांच्या सहकाऱ्यासह मुंबईला शरद पवारांकडे गेले होते. मुकुंद सावजींनी 'कळमकर' हे आडनाव सांगताच, पवार साहेबांनी त्यांना आवर्जून त्यांच्याजवळ बसवून घेतले. सुंदरलाल सावजी बँकेच्या निर्दोष कामकाजाचे कौतुक केले. सावजी बँकेची प्रगती होत आहे हे ऐकून पवारांना समाधान वाटले.

सहकार आणि राजकीय क्षेत्रातील दिग्गज असे दोन नेते म्हणजे मा.श्री.यशवंतरावजी चव्हाण आणि मा.श्री.शंकरराव चव्हाण हे दोघेही नेते महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रीपदी विराजमान झाले. या दोघांशीही सावजींचे अतिशय घनिष्ठ संबंध होते. सावजींनी परभणी जिल्ह्याच्या उत्कर्षासाठी केलेले प्रयत्न हे दोघेही जाणून होते. परभणी जिल्ह्यातील तळागाळापर्यंत पोचलेल्या ह्या नेत्याच्या राजकीय वजनाचा अंदाज त्यांना होता. त्यामुळे ते दोघेही सावजींना आणि त्यांच्या शब्दाला खूप मान देत.

१९६० साली जितूर जवळच असलेल्या येलदरी येथे धरणाची कोनशीला बसविण्याचा कार्यक्रम होता. त्यावेळी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री श्री.यशवंतराव चव्हाण हे सावजींच्या शब्दाला मान देऊन जितूरला आले. सावजींकडे चहापाण्याची बैठक झाली.

महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री मा.श्री.वसंतरावजी नाईक हे सावजींच्या मतांचा, शब्दांचा आणि त्यांच्या सुचनांचा खूप आदर करीत. शंकरराव चव्हाण, कन्नमवार ह्या महाराष्ट्राच्या राजकारणातील महत्त्वपूर्ण व्यक्तींनी सावजींच्या बैठकीमध्ये हजेरी लावलेली आहे. परभणी जिल्ह्याच्या राजकारणाची दिशा यात ठरत असे. जितूर तालुका, परभणी जिल्हा ह्यांच्या राजकारणाची सुत्रे, सावजींच्या माडीवरील बैठकीत निश्चित होत. त्यामुळेच त्याला 'माडीवरचे राजकारण' असेच नाव पडले होते. जिल्हा परिषद, पंचायत समित्या, नगर परिषद यांच्या निवडणुकातील पक्षाचे उमेदवार निवड याच माडीवरून झाल्याचे अनेकांनी बघितले आहे. अनुभवले आहे.

एकदा सावजींचे पुतणे श्री.छगनसावजी, नोकरीकरीता मुलाखत घायला राज्य लोकसेवा आयोग, मुंबई येथे गेले होते. मुलाखत घेणाऱ्यांनी त्यांचे नाव विचारले 'कळमकर' आडनाव ऐकताच समोरून प्रश्न आला, "सावजी आपले कोण ?"

"सुंदरलाल सावजी आमचे काका आहेत" हे उत्तर ऐकल्याबरोबर

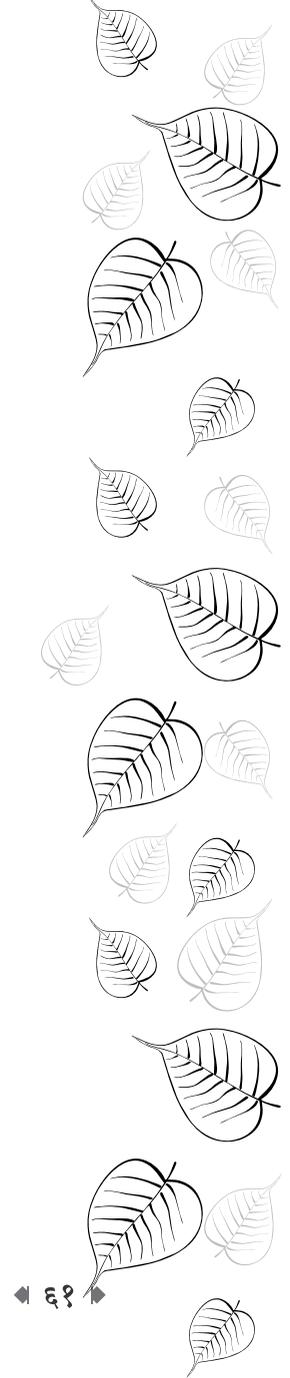

नेमणूक पत्र हाती पडले. सावजींच्या नामाचा आणि कर्तृत्वाचा महीमाच तसा होता. विलक्षण !

सावजींनी इंग्रजीतील एका छोट्या कवितेला जणू आपले जीवन ध्येय बनविले होते.

Be like a diamond
precious and rare,
not like a stone
found everywhere.

सावजींनी पायातील ढगड बनून यशोमंदीराची पायाभरणी केली, पण त्यांचे कर्तृत्व लखलखणाऱ्या हिऱ्याप्रमाणे चमकत राहिले.

वाटचाल 'जितूर बँकेची'

कबूतराला गरूडाचे पंख लावता येत नाहीत आणि म्हणूनच कबूतराची भरारी ही छोटीशीच असते. पण गरूड पक्षाच्या रक्तातच गगन भरारीचे वेड असते. सावजींचेही तसेच होते. त्यांची स्वप्ने भव्य दिव्य होती आणि ती पूर्ण करण्यासाठीचे बळ देखील त्यांच्या पंखात होते. सावजींनी नेहमीच भव्य विशाल स्वप्ने पाहिली आणि स्वकर्तृत्वाने आणि योजनाबद्ध पद्धतीने ती सत्यात उतरविली. ते बँकेतील कर्मचाऱ्यांना सदैव सांगत,

“छोट्या योजना करू नका. त्यासाठी रक्त आटवण्यात मजा नाही. मोठ्या योजना ठरवा. मोठी उद्दीष्टे ठेवा आणि कार्याला सुरुवात करा”

यश हे केवळ मेहनतीने आणि परिश्रमानेच मिळते हे देखील लक्षात ठेवा”

सावजींनी कर्मचाऱ्यांना दिलेल्या या कानमंत्रातच बँकेचे यश दडलेले आहे. सावजी हे एक उत्तम प्रशासक होते. त्यांनी प्रथम पासूनच बँकेच्या व्यवहारात शिस्त आणि सचोटीला अत्युच्च स्थान दिले. त्यांनी बँक कर्मचारी आणि संचालक मंडळातील सदस्यांना घेऊन इतर बँकांना भेटी दिल्या. त्यांची कार्यपद्धती समजून घेतली. बँकेच्या मिटींगमध्ये ते कर्मचाऱ्यांना मार्गदर्शन करीत. त्यांच्या विचारातील सत्यता आणि विषयाचे गांभिर्य यामुळे कर्मचारी प्रभावित होत.

“सहनशीलता हीच यशाची गुरुकिल्ली आहे. जीवन घडविण्याकरीता,

जीवनातील प्रत्येक क्षेत्राचा अनुभव घ्या. अनुभवासारखा दुसरा गुरू कोणताही नाही. ज्ञानेश्वरी ग्रंथात, ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात की,

‘एक तरी ओवी अनुभवा यावी’

अपयशाने खचून जाऊ नका. निंदा, राग याचे वाईट वाटून घेऊ नका. आयुष्यात अपमानावर फुली मारा. कामाची कधीही लाज वाटू देऊ नका. ‘अशक्य’ किंवा ‘नाही’ हा शब्द तुमच्या मनातुन आणि विचारातुन काढून टाका. विपरीत परिस्थितीला, कठीण समरयेला आव्हान म्हणून स्वीकारा. जिद्दीने काम करा. अंगावर घेतलेल्या कामात स्वतःला झोकून घ्या. प्रयत्नांच्या बीजाला यशाची फळे मिळतातच. सावजीचे शब्द होतेच तसे अनमोल! आणि म्हणूनच बँक कर्मचाऱ्यांकरीता त्या शब्दाचे मोल खूप मोठे होते. कारण सर्व बँक कर्मचारी जाणून होते,

“शब्दांना विसरण्याआधी

शब्दांना तोल द्यावा

जगण्याचा मंत्र देई

त्या शब्दास मोल द्यावा”

अर्जुनाचे लक्ष ठरलेले होते. त्याला मत्स्याचा फक्त डोळाच दिसत होता. त्या प्रमाणे ध्येय ठरवा आणि त्या ध्येयाने झपाटून जा. तुम्हाला दिलेल्या कामात स्वतःला झोकून घ्या. कार्यपूर्तीसाठी वेड्यासारखा ध्यास घ्या. त्यात यश मिळेल किंवा नाही याची चिंता करू नका. योग्य दिशेने प्रयत्न केले तर यश निश्चितपणे मिळतेच.

“सदैव नवनविन विषय शिकायला हवेत. विविध विषयांचे ज्ञान करून घ्यायला हवे. तरच जीवन समृद्ध होते.

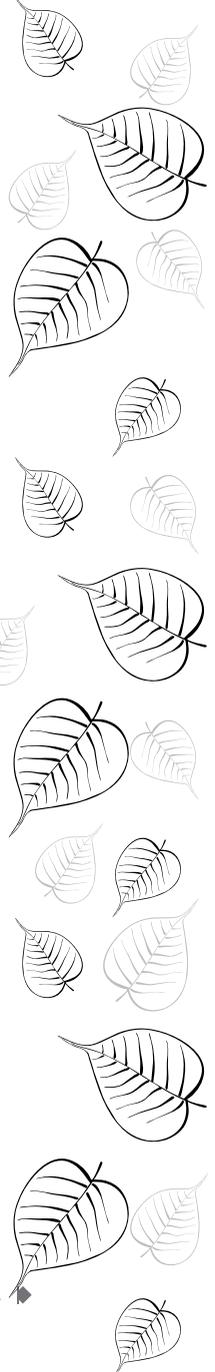
वेगाने पुढे जाणाऱ्या काळाबरोबर तुम्हाला पावले टाकता आली पाहीजेत. काळाबरोबर चला. नविन तंत्रज्ञान आत्मसात करा. तरच प्रगती होईल.”

सावजीचे प्रत्येकच वाक्य त्यांच्या विचार मंथनातुन आलेले असे. त्याला अनुभवाची जोड असे. त्यामुळे ते अतिशय मौल्यवान असायचे. सावजी कर्मचाऱ्यांना सांगत,

“अंगावरची चादर किती लांब आहे याचा विचार करून पाय पसरावेत. थोडक्यात काय तर अंथरून पाहून पाय पसरावेत. नाही तर एकतर पाय तरी उघडे पडतील किंवा डोके तरी उघडे पडेल.

प्रतिष्ठेच्या भ्रामक कल्पनेत जगू नका. दिखावा करू नका. स्वावलंबी बना, कामात आणि विचारात शिरत राखा.”

असे अमुल्य मार्गदर्शन ते सदैव कर्मचाऱ्यांना करीत. सावजीचे बोलणे

हे नेहमीच त्यांच्या व्यासंग आणि त्यांच्या विचारांचे गांभिर्य दर्शविणारे असे. बँकेचा कर्मचारी हा प्रशिक्षित असला पाहीजे आणि त्याला बँकींग व्यवहाराची आणि नियमांची पूर्ण माहीती असली पाहीजे यावर त्यांचा कटाक्ष असे.

बँकींग कर्मचान्याला, बँकींग क्षेत्राशी, संबंधित कायद्याचे ज्ञान असले पाहीजे आणि कोणत्याही प्रकरणासाठी संदर्भ शोधता यावे म्हणून त्यांनी बँकेत ग्रंथालय सुरू केले होते. बँक अधिकाऱ्यांना कर्जदाराची 'आर्थिक नाडी' कळणे आवश्यक आहे. तरच कर्जाच्या अर्जाची छाननी योग्य प्रकारे होऊ शकेल आणि बँकेची फसवणूक होणार नाही यावर ते लक्ष देत.

बँकेचा व्यवहार वाढण्यासाठी त्यांनी सतत मार्गदर्शन केले. बँकेच्या कामकाजाकरीता स्वतःची एक पद्धती त्यांनी विकसित केली. त्यासाठी दिवस रात्र फक्त बँक आणि बँकेचाच विचार केला. कामकाज पद्धती निर्दोष बनविण्यासाठी त्यांच्या मनात सदैव चिंतन, मनन चालू असे.

बँकेच्या प्रगतीची आखणी करतांना सावजी ती योजनापूर्वक करित. बँकेची थकबाकी वसूल झाली नाही, तर बँकेच्या ठेवीदारांच्या ठेवींना धक्का लागू नये, या बाबत ते अतिशय जागरूक असत.

जितूर बँकेचे विशाल वटवृक्षात रूपांतर करतांना 'आर्थिक शिस्त' त्यांनी कटाक्षाने पाळली. सावजीकडे अनेक लोक कर्ज मागायला येत. सावजी त्यांचे म्हणणे शांतपणे ऐकून घेत. नंतर ते सर्वप्रथम एक प्रश्न विचारित.

“तुम्ही कर्जाची परतफेड कशी करणार आहात ?”

समोरच्या व्यक्तीला पाहता क्षणी, त्यांच्या हालचालीवरून, त्यांच्या देहबोलीवरून, त्या व्यक्तीची आर्थिक नाडी, म्हणजेच आर्थिक कुवत ओळखण्याचे विलक्षण कसब त्यांच्याकडे होते. ते खायच्या पानाची शीर सोलता सोलता, समोरच्या व्यक्तीची संपूर्ण माहीती, त्याच्याशी बोलून, त्याच्याकडून काढून घेत आणि त्यानंतर त्या व्यक्तीच्या अर्जाबद्दल निर्णय घेत.

कर्ज प्रकरणे मर्यादीत स्वरूपात ठेवायची हे त्यांचे पहीले धोरण असे. भरमसाठ कर्जे त्यांनी कधी दिली नाही.

कर्ज घेणाऱ्याची परतफेडीची क्षमता ते लक्षात घेत आणि त्यानुसार कर्जाची रक्कम ठरवित. त्यांची निर्णयक्षमता अत्यंत उच्च दर्जाची होती. त्यांच्या ह्या धोरणामुळे बँकेचे सदैव हितच झाले. त्यामुळे बँकेचा ऑडीटचा ग्रेड कधीही कमी झाला नाही. जितूर बँक आणि आता सुंदरलाल सावजी बँक सदैव शासनाची 'ए ग्रेड' च मिळवित आली आहे.

“जो दिलेला शब्द पाळतो तोच खरा पतवान आणि तिच त्याची पत”

असा त्यांचा सिद्धांतच होता आणि म्हणूनच दिलेल्या मुदतीत कर्ज न फेडणाऱ्या धनवानापेक्षा ते हि इब्राहीम रिश्वावाल्यासारख्या गरीब पण प्रामाणिक माणसाला चटकन मदतीचा हात देत.

जितूर बँकेचे कर्ज हे बुडविण्यासाठी नाही तर फेडण्यासाठी आहे आणि ते फेडावेच लागेल, कर्ज फेडावयाचे असेल तरच बँकेकडे जावे, अशी आर्थिक शिरत सावजींनी बँकेच्या सभासदांमध्ये नाही तर पंचक्रोशीतल जनतेमध्ये बिंबवली.

सावजी नेहमी बँक कर्मचाऱ्यांना, त्यांच्या मित्रांना सांगत, “कर्ज घेतांना, कर्जदार, जमानतदार आणि कर्जदाराची शिफारस करणारे लोक जेवढी तत्परता दाखवितात तेवढीच तत्परता त्यांनी कर्जाची परतफेड करतांना दाखविली तर बँकेला कधीच, काहीच अडचण येणार नाही.”

मोठे राजकीय नेते, कारखानदार, भांडवलदार इ. प्रतिष्ठित आणि सधन मंडळींना कर्ज देतांना देखील सावजींनी नियमांचे काटेकोरपणे पालन केले. आणि कर्ज वसूल करतांना त्यांचा स्वाभिमान दुखावल्या जाणार नाही अशी तारेवरची कसरत करीत, खुबीने आणि हुशारीने कर्ज वसूल केले. वेळ प्रसंगी अशा ‘वजनदार’ व्यक्तींशी कटूता ही घेतली पण सर्वप्रथम बँकेचे हित पाहिले.

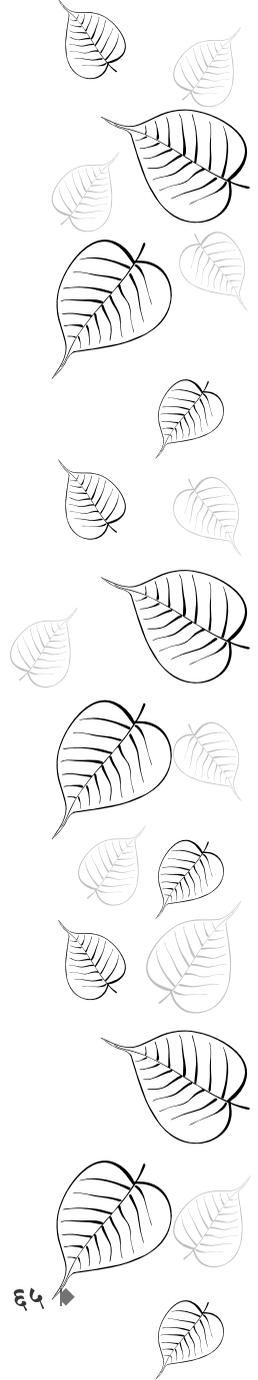
सावजींच्या मनात बँकेबद्दल असलेली तळमळ आणि दूरदृष्टी याबाबत त्यांचे विरोधकही त्यांचा गौरवच करीत.

बँक सदैव नफ्यातच कशी चालेल, ह्याचा विचार १९६५ साली म्हणजे बँक स्थापन करतांनाच सावजींनी अतिशय सखोलपणे केला होता. त्यामुळेच सुंदरलाल सावजी बँक सतत नफ्यात चालत आहे. आज स्वतंत्र भारतात नीरव मोदी, विजय मल्ल्या, राहुल चोक्सी या सारख्या बड्या उद्योगपतींनी बँकांची फसवणूक केल्याची अनेक उदाहरणे आपल्या डोळ्यासमोर आहेत. त्यामुळे कित्येक बँका कर्जबाजारी झाल्यात. काहींचे दिवाळे निघाले. पण बँकेला नफ्यात चालवण्याचे, गणित सावजींना साधले होते. ‘उत्पन्नापेक्षा खर्च कधीही जास्त असू नये’ ह्या सावजींच्या साध्या सोप्या गणिताने बँकेने कधी अपयश बघितले नाही.

जैन तत्त्वज्ञानात या विचाराला ‘कमंडलूचे अर्थशास्त्र’ म्हटल्या जाते. राज्य प्रशासन आणि संचलन तसेच परिवाराच्या सुरक्षित उन्नतीसाठी आचार्य सोमदेव हे ‘नीतीवाक्यामृत’ या ग्रंथात म्हणतात,

“आय-व्यय-मुखयोर्मुनी कमण्डलूरेव निदर्शनम्”

जैन धर्मातील ज्येष्ठ आणि वयोवृद्ध साधू राष्ट्रसंत प.पू.श्री. विद्यानंदजी महाराज म्हणतात की, कमंडलूत पाणी टाकण्यासाठी असलेले

कमंडलूचे तोंड मोठे असते पण जिथून पाणी बाहेर येते ती कमंडलूची तोटी मात्र लहान असते. अगदी साध्या गोष्टीतून किती मोठे तत्त्वज्ञान मुनीवर्य सांगतात.

सावजींनी स्वतःच्या वैयक्तिक जीवनात आणि बँकेच्या अर्थकारणातही ह्या तत्वाचा नेहमीच अंगीकार केला. मिळकतीच्या द्वाराचे तोंड मोठे असावे आणि खर्चचे लहान, तरच व्यवहार शिलकीत चालतात. अन्यथा....

१९८८ साली पहिल्यांदा महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक असोसिएशन लि., मुंबई तर्फे मराठवाड्यातील उत्कृष्ट बँक म्हणून जितूर बँकेला पुरस्कार देण्यात आला. सावजींनी हा मानाचा पुरस्कार स्विकारला. सावजींसोबत बँकेच्या संचालक मंडळाचे सदस्य श्री. केवलचंद अच्छा होते.

पुरस्कार स्विकारतांना सावजींनी त्यांचे मनोगत व्यक्त केले. सावजींनी त्यांच्या वक्तव्यात ह्या महत्वपूर्ण धोरणाचाच उहापोह केला होता. सावजी म्हणाले, “बँकेकडून कर्ज घेणाऱ्यांनी कर्ज वेळेवर भरण्याची परंपरा राखली आणि आर्थिक शिस्त पाळली त्यामुळे बँकेची थकबाकी कमी झाली आणि बँकेची प्रगती होऊ शकली आणि बँक पुरस्काराकरीता पात्र होऊ शकली”

१९६७ पासून बँकींग क्षेत्रामध्ये अनेक स्थित्यंतरे आली. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडीयाने, प्रत्येक बाबतीत सुचना देण्याचे धोरण बदलविले आणि नागरी बँकांना स्वतंत्रपणे कामकाज करण्याचे स्वातंत्र्य दिले. त्यावेळी अनेक बँकांनी शाखा विस्तारावर भर दिला. परभणीसह संपूर्ण महाराष्ट्रात सहकारी बँकांचे पेव फूटले होते.

त्यावेळी इतर बँकांप्रमाणेच जितूर बँकेच्या भरपूर शाखा सुरु कराव्यात असा आग्रह सावजींच्या मित्र मंडळींनी धरला. पण सावजींची धीरोदात्त वृत्ती शांत होती. त्यावेळी मार्गदर्शन करतांना सावजी म्हणाले,

“प्रथमतः जितूर शाखेचे कार्य उत्कृष्टपणे चालवायला हवे. एकदा जितूर शाखेचे कार्य कामकाज व्यवस्थित स्थिरावले की त्यानंतरच इतर शाखांचा विचार करू.

मुले किती आहेत हे महत्त्वाचे नाही. तर ती किती सक्षम आहेत हे महत्त्वाचे. शाखांची सक्षमता महत्त्वाची आहे. संख्या नव्हे”.

हाती घेतलेले कार्य उत्कृष्टच व्हावे आणि त्याचा दर्जा कधीही खालावू नये हे सावजींचे ध्येय होते. परिपूर्णतेचा ध्यास सदैव त्यांच्या अंतरंगात असे आणि हाती घेतलेले काम उत्कृष्टपणे पूर्ण होणारच हा अढळ विश्वास ही असे.

देशातील सहकारी बँकांच्या संदर्भात रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडीयाचे धोरण

काय आहे याकडे त्यांचे लक्ष असे. सहकारी क्षेत्रांच्या संदर्भात, शासनाने बनविलेल्या नवनविन कायद्यांचा ते बारकाईने अभ्यास करीत. शिखर बँकेची त्यांना पूर्ण माहिती असे. बँकेला आलेली सर्व पत्रे ते स्वतः जातीने वाचत आणि त्यास समर्पक उत्तरे देत. सरकारच्या, रिझर्व्ह बँकेच्या धोरणानुसार ते बँकेचे व्यवहार करीत.

वर्षाच्या अखेरीस बँकेचा ताळेबंद मांडतांना, बँकेचा नफा आणि तोटा काढतांना सावजींनी हिशोबाची, स्वतःची पद्धती विकसित केली होती. कर्जावरचे व्याज वसूल झाले तरच ते नफ्यात दाखवावे, असा त्यांचा आग्रह असे. जे कर्ज वसूल होऊ शकणार नाही, अशा बुडीत आणि संशायित कर्जासाठी नफ्यामधून ह्या कर्जाची रक्कम वसूल करण्यासाठी जास्त जास्त तरतूद कशी करता येईल याकडे लक्ष देत असत. त्यामुळे जेव्हा नरसिंहम् कर्मिटीच्या सुचने नुसार १९९२ मध्ये एन.पी.ए. ची संकल्पना लागू झाली तेव्हा बऱ्याच नागरी बँकांचा नफा कमी झाला.

तेव्हा अनेक नागरी बँकांना नव्याने जादा रकमेच्या तरतूदी कराव्या लागल्या. यामुळे अनेक नागरी बँकांना लाभांश देता आला नाही. कर्मचाऱ्यांना बोनसही देता आला नाही. परंतु सावजी बँक मात्र नेहमीच्याच डौलाने प्रगतीपथावर राहिली. जितूर बँकेच्या नफ्यावर मात्र एन.पी.ए.चा फारसा परिणाम झाला नाही. हा सावजींच्या द्रष्टेपाणाचाच परिपाक होता आणि हाच सावजींनी बँकेला दिलेला 'अर्थबोध' होता.

भविष्याचा अचूक वेध घेण्याचा चाणाक्षपणा, अचूक निर्णय घेण्याची क्षमता त्यांच्याजवळ होती.

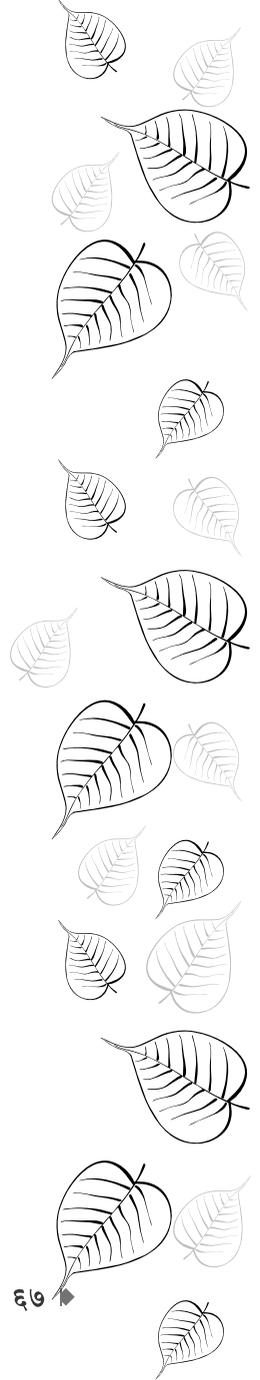
“ चिन्तनिया हि विपदा मादादेव अदावेव प्रतिक्रिया:

न कूपखननं युक्ते प्रदीप्ते वनिगृहे”

नितीकार सांगतात की, संकटे येण्यापूर्वीच तो निवारण्याचा उपाय शहाण्या माणसाने चिंतन करावयाचा असतो. घराला आग लागल्यावर विहीर खोदणे योग्य नव्हे. अगदी अलीकडच्या काळात, गव्हर्नमेंट सिक्क्यूरिटी मधील गुंतवणूक ही रिझर्व्ह बँकेच्या नियमांचे पालन करूनच व्हावी ती दलाला मार्फत करू नये असा सावजींचा आग्रह असे. त्यामुळे राज्य बँकेच्या सी.एफ.जी.एल. खात्यामार्फत व्यवहार झाला आणि जितूर बँक सुरक्षित राहिली.

जीवनात बदल हे अपरिहार्यच असतात. काळ बदलतो त्यानुसार जर माणसाने आपले विचार, ध्येय बदलविले नाही तर माणसाच्या प्रगतीची दारे बंद होतात.

पण सावजी नेहमीच काळाच्या दोन पावले पुढे चालत राहिले. यश

केवळ परिश्रमानेच मिळते असे नाही तर परिश्रमासोबतच मुत्सद्देगिरी ही हवी असते.

जितूर बँकेची प्रगती व्हावी म्हणून त्यांनी इतर बँकेतील कर्मचाऱ्यांची काही कालावधीसाठी जितूर बँकेत मोठ्या पदावर नेमणूक केली आणि त्यांच्या ज्ञानाचा आणि अनुभवाचा फायदा करून घेतला. या प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांच्या मार्गदर्शनामुळे बँकेची प्रगती झाली.

विज्ञानाचा सर्वश्रेष्ठ अविष्कार असलेले संगणक नावाचे यंत्र बाजारात आले. सावजींनी या यंत्राची गुणवत्ता, अचूकता आणि कार्य तत्परता लगेच जाणली. भविष्यकाळात संगणकाशिवाय चालणार नाही हे त्यांनी ओळखले आणि आत्तापर्यंत कागदोपत्री म्हणजेच लेजर वर चालणारे बँकेचे कामकाज बंद केले आणि संगणक बँकेत आणले. कर्मचाऱ्यांना संगणक चालविण्याचे प्रशिक्षण दिले. ग्राहकांची गरज आणि कर्मचाऱ्यांची सोय त्यांनी जाणली आणि जितूर बँकेचे कामकाज संगणकाच्या माध्यमातून होऊ लागले.

सावजी जिद्दीने, सातत्याने नविन गोष्टी शिकून घेत आणि काळा बरोबर राहण्याचा प्रयत्न करीत.

बँकेच्या इतिहासात अनेकदा अनेक समस्या आल्या. बँकेसमोर काही प्रश्न निर्माण झाले. पण सावजींनी योग्यवेळी तारतम्य बुद्धीने अचूक मार्गदर्शन करून ते प्रश्न सोडवले.

बँकेचे ठेवीदार, सभासद, कर्जदार, ग्राहक, वेगवेगळे प्रश्न घेऊन सावजींकडे येत. सावजी सर्व प्रश्नांचा अतिशय साकल्याने विचार करीत आणि त्यांच्याजवळ असलेल्या अंगभूत कौशल्याने त्या प्रश्नाची उकल अशा पद्धतीने करीत की समोरची व्यक्ती सावजींची भक्त बनून जाई.

सावजींच्या व्यक्तिमत्वातच एक प्रकारचे चुंबकीय आकर्षण होते. त्यांच्यातल्या आपूलकीच्या गुणाने ते सर्वांना आपलेसे करीत. सावजींच्या सहवासात आलेली कोणतीही व्यक्ती ही त्यांच्यापासून दूर जात नसे आणि सावजीही त्या व्यक्तीला कधी दूर जाऊ देत नसत.

ज्या व्यक्तीच्या अंतरंगात सर्वांच्या कल्याणाचा, करुणामय विचार असेल, विचारात सकारात्मकता असेल तर, त्या व्यक्तीचे आभामंडळ (aura) हे तेजरवी प्रकाशयुक्त असते. त्या आभामंडळाच्या प्रभावामुळेच त्या व्यक्तिमत्वाकडे सगळे आकर्षित होतात आणि सर्वांना ती व्यक्ती प्रिय होते.

याउलट केवळ स्वतःच्या स्वार्थाचाच विचार करणाऱ्या, इतरांप्रती द्वेषबुद्धी बाळगणाऱ्या व्यक्तिमत्वाचे आभामंडळ कोणालाही प्रभावित करू शकत नाही, तर उलट त्या व्यक्तीचा तिरस्कारच केल्या जातो.

पण सावजींच्या मनातल्या जनकल्याणाच्या प्रखर भावनेनेच त्यांना 'सर्वप्रिय' बनवले होते. आजही सावजींच्या फोटोकडे बघतांना सुद्धा सावजींच्या व्यक्तीमत्वाचे तेज प्रभावित करते.

सावजींनी बँकेला राजकीय मंडळींपासून अलिप्त ठेवले. बँकेच्या सर्व संचालक मंडळाला निस्वार्थी वृत्तीने काम करण्याची प्रेरणा दिली. महात्मा गांधी नेहमी सांगत, की तुम्ही तुमच्या संपत्तीचे मालक नाही तर विश्वस्त असावे. महात्मा गांधींचे सच्चे अनुयायी असल्यामुळे सावजींनी बँक विश्वस्ताप्रमाणे सांभाळली. आणि त्यामुळेच बँकेची भरभराट झाली आणि त्यामुळेच

'माणसाला माणुसकीची वागणूक देणारी बँक'

म्हणून नावारूपाला आली. बँकेने सतत स्वतःचा विकास तर साधलाच पण, सर्व समाजाला केंद्र बिंदू मानून कर्ज पूरवठा केला. उद्योगधंदे, व्यापार, शेती, पुरक उद्योग, घर बांधणी, भुखंड खरेदी, वाहन खरेदी, उच्च शिक्षण, लघू आणि मध्यम व्यावसायिक यांच्या विकासासाठी केला. समाज स्वयंपूर्ण आणि स्वावलंबी बनावा आणि समाजाची आर्थिक उन्नती व्हावी हेच सावजींचे उद्दीष्ट होते.

'जे का रंजले गांजले। त्यासी म्हणजे जो आपूले ॥

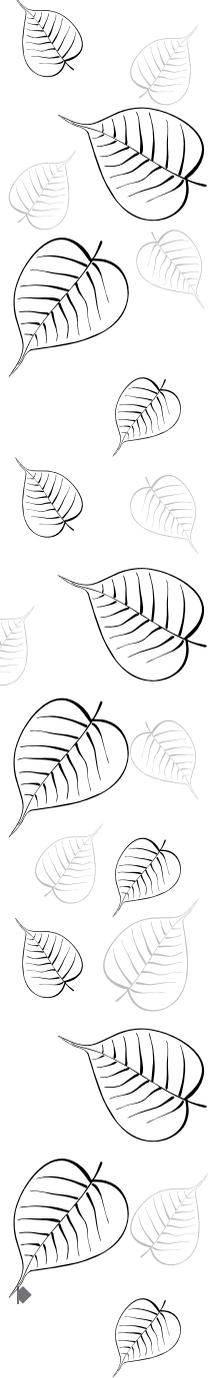
तोचि साधू ओळखावा । देव तेथेची जाणावा ॥

या वचना प्रमाणे, शेतकरी, कष्टकरी आणि सामान्य माणसाप्रती सावजींनी आत्मियता आणि त्यांना अडीअडचणीत साथ देण्याची भावना सदैव जोपासली.

सावजींनी संचालक मंडळाला देखील कोणतीच सूट दिली नाही. त्यांनाही बँकेच्या नियमांचे पालन करायला लावले. 'कायद्याच्या चाकोरीतच काम करायचे' हा सावजींच्या पाठशाळेतला पहीला धडा असे.

उपराष्ट्रपतींच्या हस्ते गौरव

तत्कालीन उपराष्ट्रपती मा. शंकरदयालजी शर्मा यांच्या शुभहस्ते महाराष्ट्रातील सहकारी क्षेत्रातील नामवंत कार्यकर्त्यांचा सत्कार महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक लि. मुंबईच्या पुढाकाराने संपन्न झाला होता. सहकारी क्षेत्रातील दैदिप्यमान कामगीरीबद्दल मा. सुंदरलाल सावजी साहेबांचाही त्यावेळी सत्कार संपन्न झाला होता.

सभासदांपासून किंवा इतर कोणाहीपासून कोणतीही माहिती लपवायची नाही यावर सावजींचा कटाक्ष असे. माहितीचा अधिकार हा आता आता सर्वांना मिळाला पण सावजी मात्र त्याकरीता आधीपासूनच जागरूक होते. सावजींच्या व्यवहारातला सच्चेपणा आणि त्यांच्या व्यक्तिमत्वातील पारदर्शकता त्यांनी बँकेच्या व्यवहारात पण आणली.

बँक व्यवहाराबाबत किंवा कायद्या बाबत काही प्रश्न निर्माण झाले तर त्या प्रश्नावर मार्गदर्शन घेण्यासाठी, सावजी, परभणी येथील प्रसिद्ध विधिज्ञ श्री.अशोक सोनी ह्यांच्याकडे जात असत. ते जातांना बँकेचे संपूर्ण रेकॉर्ड, कायद्याची पुस्तके, केसचा संदर्भ घेऊ जात. ते प्रथम या सर्व प्रश्नांचा अभ्यास करीत. रिझर्व्ह बँकेकडून आलेले नविन अध्यादेशांचे ते विश्लेषण करीत. त्याची त्यांना संपूर्ण माहिती असे. प्रत्येक कायद्यामागील भूमिकेचेही त्यांना व्यवस्थित आकलन असे. त्यांचे ज्ञान अगदी अप टू डेट असे. कायद्याच्या सर्व कलमांची ते योग्य अशी छाननी करीत. त्याचा संपूर्ण अन्वयार्थ लक्षात घेत. थोडक्यात म्हणजे कायद्याचा किस पाडणे हे त्यांच्या अंगवळणीच पडले होते.

तरुणाला लाजवेल असा उत्साह, जबरदस्त इच्छाशक्ती या बळावर यश सावजींच्या पायावर लोळण घेई.

१३

मॅनेजमेंट गुरू 'सावजी'

बँकेच्या अधिकाऱ्यांना, कर्मचाऱ्यांना शिस्तीचे, कर्तव्य दक्षतेचे धडे देतांना, सावजी जणू काही एक स्वयंप्रकाशी विद्यापीठच असत. त्यांच्या अनुभवाची आणि दूरदृष्टीची झेप खूपच उत्तुंग होती. त्यामुळे त्यांचा प्रत्येक शब्द हा त्यांच्या बँक कर्मचाऱ्यांसाठी ब्रम्हवाक्यच होई. बँकेच्या सुयोग्य व्यवस्थापनाचे धडे देतांना सावजी कधी कधी कठोर न्यायाधिशाराखे वागत. बँकेच्या संदर्भातील प्रत्येकच काम हे वेळच्यावेळी आणि निर्दोषपणे व्हावे असे वाटत असे. कामे पेंडींग ठेवलेली त्यांना आवडायचेही नाही आणि चालायचेही नाही.

सावजींच्या या शिस्तीमुळे, कर्मचारी हे सुट्टीच्या दिवशी देखील बँकेत येऊन कामे करीत. कोणता कर्मचारी कितीवेळ काम करीत होता याला त्यांच्या लेखी महत्त्व नव्हते, तर कोणी किती काम केले आणि किती अचूकपणे केले ह्याला ते अधिक महत्त्व देत.

“गुरू कुम्हार, शिशू कुंभ है
घडी घड़ी काढ़े खोट
अंदर हाथ सहार दे
बाहर मारत चोट”

मातीच्या कुंभाला आकार देतांना जसा कुंभकार आतून कुंभाला हाताचा आधार देतो आणि वरून घाव घालतो. त्याप्रमाणे, सावजी हे जणू

काही कुंभकार, शिल्पकारच होते. सर्व बँक कर्मचाऱ्यांसाठी. आपल्या सततच्या प्रेरणादायी संबोधनाने त्यांनी बँकेचे कर्मचारी घडवले. पूढच्या काळात बँकींग व्यवसायात कोणते संभाव्य धोके येऊ शकतात याचा अंदाज त्यांना आधीच असे. त्यामुळे ते प्रत्येक मिटींगमध्ये कर्मचाऱ्यांना मार्गदर्शन करीत.

जेव्हा जेव्हा ते कर्मचाऱ्यांची मिटींग घेत तेव्हा जवळपास शंभर कर्मचारी उपस्थित असत. सर्व कर्मचाऱ्यांकडे त्यांचे अतिशय बारीक लक्ष असे. सर्व कर्मचाऱ्यांना ते नावाने ओळखत. त्यामुळे जो कर्मचारी अनुपस्थित असेल त्याचे नाव घेऊन विचारीत, की तो अमुक, आला नाही काय? सर्व कर्मचाऱ्यांच्या कार्यक्षमतेची जाण त्यांना होती. कामचुकार कर्मचाऱ्यांची ते गय करीत नसत. व्यवस्थित काम न करणाऱ्यांची ते सर्वासमोर कानउघाडणी करीत. त्यांच्यासमोर खोटे बोलण्याची हिंमत कोणीच करीत नसे. सावजींनी काम सांगितले आणि कर्मचाऱ्याने केले नाही असे कधीच होत नसे. त्यांच्या शब्दांचे वजनच असे होते की त्यांच्या करीता कोणतेही काम करण्यास कर्मचारी तयार असत.

“दाता क्षमी गुणग्राही स्वामी दुःखेन लभ्यते
शुचिर्दक्षानुरक्तश्च जाने भृत्योपि दुर्लभः”

नीतीकार सांगतात की उदार, क्षमाशील, गुणज्ञ असा स्वामी मिळणे कठीण तसेच स्वच्छ, तत्पर, निष्ठावंत सेवक सापडणे कठीण असते.

सावजी आणि त्यांच्यासाठी काम करणाऱ्यांची जोडी अशी विलक्षण होती.

सावजींचा दरारा असा होता की, मिटींग आयोजित केली आहे, हे कळले की कर्मचाऱ्यांच्या पोटात गोळा यायचा. सावजींनी मिटींग बोलावली आहे म्हटल्यावर, कर्मचारी सर्वात आधी मिटींगला उपस्थित व्हायचे आणि शेवटची खुर्ची पटकावयाचे. खुर्च्या मागून पुढे भरत जायच्या. प्रत्येकालाच शेवटच्या ओळीतील खुर्ची मिळवायची असे. पण सावजींची बारीक नजर अगदी शेवटच्या कर्मचाऱ्यांवर देखील असे.

सावजी समोर तक्क्याला टेकून बसलेले असत आणि समोर अधिकारी आणि बँक कर्मचारी हे जणू काही कोणते संकट येणार आहे अशा दबावाखाली बसलेले असत. सावजींचे मार्गदर्शन सुरू असे. त्यांचा खडा आवाज वातावरणातली शांतता कापीत, कर्मचाऱ्यांच्या मनाला भिडत असे. त्यांच्या आवाजातली धार आणि नजरेतला धाक हा समोरच्या कर्मचाऱ्यांना गर्भगळीत करीत असे. अशावेळी एखाद्या तापलेल्या निखाऱ्याप्रमाणे सावजी तेजरवी दिसत. बँकेच्या मिटींगमध्ये, कर्मचारी फक्त चहा पिण्यासाठी तोंड उघडतात

असे गमतीने म्हटले जाईल.

सावजी कर्मचाऱ्यांना प्रश्न विचारीत. ज्याला प्रश्न विचारीत त्याला उभे राहून उत्तर द्यावे लागे. उत्तरे देतांना कर्मचारी गोंधळून जात असा सर्वांचा समाचार मिटींगमध्ये घेतल्या जाई. नंतर सावजींच्या मार्गदर्शनाला सुखात होई.

“कर्मचाऱ्यांनी शिरत पाळावी. कर्मचाऱ्यांनी ग्राहकांना उत्तम सेवा दिली तरच तो ग्राहक परत बँकेमध्ये येईल. त्यासाठी ग्राहकांना उत्तम सेवा दिल्या गेली पाहिजे. बँकेचे व्यवहार वाढवावे. बँकेतील ठेवी वाढविण्याकरता सर्व कर्मचाऱ्यांनी प्रयत्नरत रहावे. कर्ज वाटप करतांना काळजी घ्यावी. कर्जाची वसूली कशा प्रकारे होईल यावर लक्ष असावे.”

अशा बारीक सारीक गोष्टींवर सावजी मार्गदर्शन करीत. त्यामुळे त्यांनी घेतलेली कर्मचारी सभा म्हणजे जणू एक प्रशिक्षण वर्गच असायचा. सावजींची वक्तृत्व शैली अत्यंत आकर्षक होती. शैलीदार वक्तृत्वाने ते जणू सभेला संमोहीत करीत. त्यांचे विचार अतिशय स्पष्ट आणि निर्भिड असत. सावजी बोलायचे ते मोजकेच पण ते बोलणे अचूक आणि प्रभावी असे. उगाच पालहाळ लाऊन, अप्रासंगिक बोलणे, अनावश्यक बोलणे हा त्यांचा स्वभावच नव्हता.

सावजींच्या अशा ओजस्वी मार्गदर्शनामुळे कर्मचाऱ्यांना प्रेरणा मिळायची. कर्मचारी कर्ज वसुलीसाठी प्रवृत्त व्हायचे. ते कर्मचाऱ्यांना म्हणायचे,

“आम्ही पदाधिकारी नाममात्र असतो. बँकेची प्रगती ही खरी तुमच्याच हातात आहे. बँक सुरक्षित राहिली तर तुमची सेवा सुरक्षित राहिल.”

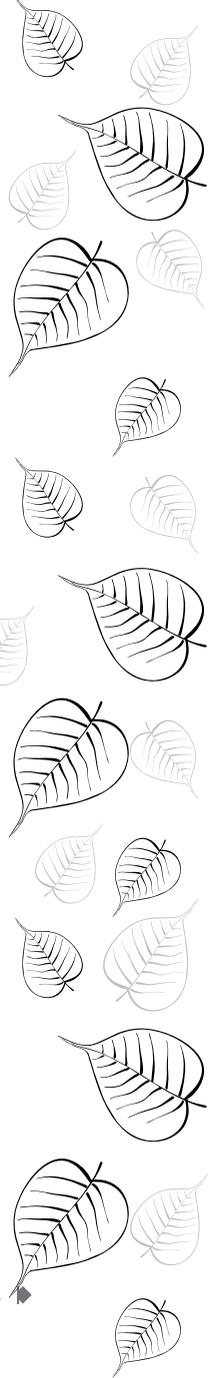
सावजी हाडाचे कर्मयोगी होते. सदैव क्रियाशीलता हा त्यांच्या जीवनाचा कणा होता ते स्वतः जसे वागत तसेच ते त्यांच्या सहकाऱ्यांना बनविण्याचा प्रयत्न करीत. सावजी म्हणतात,

“मानवी जीवन हे दिवा आणि त्यातील वातीप्रमाणे असावे. जर तुम्ही केवळ सुखाची, आरामाचीच इच्छा केली, सुखाचा उपभोग घेण्यात, विलासात तुम्ही आपले अमूल्य जीवन नष्ट केले तर तुमच्या जीवनात उद्धाराची आशा नाही.

सर्वाधिक क्रियाशीलता म्हणजे जीवन आणि निष्क्रियता म्हणजे मरण.

जीवनात यशस्वी व्हायचे असेल तर जीवन नदीप्रमाणे प्रवाही बनवा.

सावजींचे मार्गदर्शन अत्यंत अचूक आणि प्रभावी असे. त्यामुळे त्यांनी दाखविलेल्या वाटेवरून चालणाऱ्याची नेहमीच प्रगती झाली. त्याला उत्कर्षाचीच वाट दिसली. आणि म्हणूनच जितूर आणि आजुबाजुच्या

पंचक्रोशीत सावजींचा सल्ला मोलाचा मानला जाई.

राजकारणापासून ते सामाजिक क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या सर्व नेत्यांना, कार्यकर्त्यांना त्यांच्या कार्यासाठी अचूक मार्गदर्शन सावजी करीत. कारण प्रत्येकाच्या उत्थानाची आंतरीक तळमळ हे सावजींचे स्वभाव वैशिष्ट्यच होते.

अनेक वाट चुकलेल्या आणि त्यांच्या संपर्कात आलेल्या तरुणांना त्यांनी योग्य वाट दाखविली. काय करावे, काय करू नये, कोणता मार्ग पत्करावा अशा द्विधा मानस्थितीत अडकलेल्यांना त्यांनी आपल्या प्रोत्साहनपर शब्दांनी, उल्लंघनीच्या वाटेवर आणून सोडले. अनेक संभ्रांत जगण्याला त्यांनी यशाचे शिखर दाखविले. सावजींचे बोलणे हे 'सहृदयसंमित' म्हणजे ज्येष्ठ अनुभवी मित्राच्या सल्ल्याप्रमाणे प्रेमळ आणि तळमळीचे असे.

संपूर्ण परभणी जिल्ह्याचे ते राजकीय गुरू होते आणि सहकाराच्या चळवळीचे अध्वर्यू बनून ते परभणी जिल्ह्याचे शिल्पकार बनले. परभणी जिल्ह्यातील राजकीय नेत्यांना आणि सहकार क्षेत्रातील कार्यकर्त्यांना दिशाबोध देणारे ते जणू दीपरस्तंभच होते.

सुंदरलाल सावजी बँकेचे निवृत्त शाखाधिकारी श्री.गणपतराव घुगे (आंबरवाडीकर) ह्यांनी सावजींची एक छान आठवण लिहून ठेवली आहे.

१९८३-८४ वर्षाची बँकेची वार्षिक सर्वसाधारण सभा होती. जितूर शाखेच्या समोरील मुख्य कार्यालयात वरच्या मजल्यावर सभा आयोजित केलेली होती. सभागृहामध्ये सभासदांच्या बसण्याची व्यवस्था कशाप्रकारे झाली आहे. ह्याची पाहणी करण्यासाठी सावजी आलेले होते. वरच्या मजल्यावर जाण्यासाठी पायऱ्या चढत असतांना त्यांना पायऱ्यावर दोन तीन टाचण्या पडलेल्या दिसल्या. त्या टाचण्या त्यांनी स्वतःच्या हाताने उचलल्या आणि श्री.घुगेकडे दिल्या. क्षणभर घुगे अवाक् झाले. एका बँकेच्या चेअरमनचे एवढ्या बारीक गोष्टीकडे लक्ष असते, ही गोष्ट आश्चर्यकारक होती. साध्या सरळ, निगर्वी व्यक्तिमत्त्वाची ती एक मोठी कृती होती. आणि सावजींच्या मोठेपणाला साधेपणाचे अस्तर लावून ती अधिकच झळाली देत होती.

"The greatest gift we can bestow on others is a good example"

सावजी स्वतःच्या वागणुकीतुनच आदर्शाचा मापदंड उभा करीत.

सावजींच्या वागण्या बोलण्यात कधीही मोठेपणाचा, अहंकाराचा दर्प झळकत नसे. आत्मरस्तुती त्यांनी कधीही केली नाही.

“विनम्रतेने जितुके आपण मोठे,

महानतेशी तितुके अपूले नाते”

ह्या उक्तीवर सावजींचा विश्वास होता. कर्तृत्वाचा कधी टेंभा मिरविला

नाही. बोलण्यापेक्षा काम महत्वाचे अशी त्यांची विचारसरणी होती. सावजींनी स्वतःच्या पदाचा मान, प्रतिष्ठेचा उपयोग स्वतःच्या फायद्यासाठी केला नाही.

सावजी प्रसिद्धीच्या मागे कधी लागले नाही. स्वतःचा सत्कार करून घेणे, हारतुरे स्विकारणे हे त्यांना मुळीच आवडत नसे. 'प्रसिद्धी' पासून ते दूर राहत म्हणूनच की काय प्रसिद्धी आणि लोकप्रियता त्यांच्या मागे येत असे.

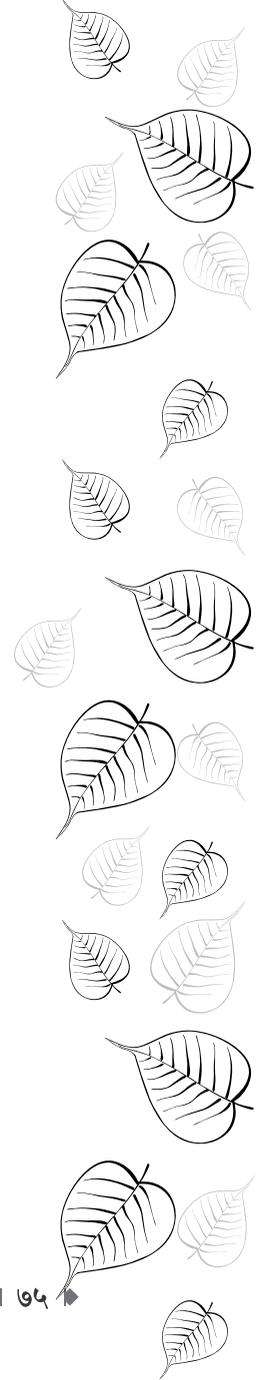
सावजींचा ७१ वा वाढदिवस होता. बँकेतील सर्व कर्मचाऱ्यांनी सावजींचा वाढदिवस साजरा करायचे ठरविले. सावजींना सकाळीच अभिष्टचिंतनाचा फोन आला. तेव्हा त्यांना वाटले की आता हळूहळू ही बातमी सगळीकडे पसरेल आणि सगळे लोक शुभेच्छा घायला घरी येतील आणि त्यांना त्यांच्या वाढदिवसाची प्रसिद्धी नको होती.

सावजींनी सकाळीच झायव्हरला बोलाविले आणि ते गाडीत बसून निघाले. सावजी गाडीत बसून निघेपर्यंत कोणालाही माहीत नव्हते की सावजी कुठे जाणार आहेत ते! गाडीत बसल्यावर त्यांनी झायव्हरला निर्देश दिले की आपल्याला परभणीला जायचे आहे. सावजी अजिबात गाजावाजा न करता परभणीला पोचले आणि त्यांची कन्या कल्पनाताईकडे गेले. पण कुठून कशी ते काय माहीत पण परभणीतील त्यांच्या सहकाऱ्यांना ह्याची कुणकुण लागली आणि सगळे कल्पनाताईकडे शुभेच्छा घायला येऊ लागले. शेवटी सावजींना सर्वांच्या शुभेच्छा स्विकाराव्याच लागल्या. शेवटी सावजींनी सौ. कल्पनाताईकडून शिवाजीनगर मधील श्री. प्रशांत सावजी (धाकटा मुलगा) कडे प्रस्थान केले तेथे सावजींना नेहमी त्यांच्या कार्यात साथ देणारे सहकारी, मित्रमंडळी, कर्मचारी वर्ग, ह्या सर्वांनी मिळून सावजींचा यथोचित सत्कार केला. त्या सर्वांनी प्रेमाणे, आपूलकीने आणि मनापासून केलेला सावजींचा सत्कार, ही जणू सावजींनी त्या सर्वांसाठी केलेल्या कार्याची पावतीच होती.

सावजींनी स्वातंत्र्य लढ्यात त्यांचे सक्रिय योगदान दिले होते. त्यामुळे त्यांना 'स्वातंत्र्य सैनिक' असे 'प्रशस्ती पत्र' मिळू शकले असते. पण त्यांनी हे मिळविण्याचा अजिबात प्रयत्न केला नाही. त्या प्रशस्तीपत्रासोबत येणारे अनेक फायदे सावजींनी अतिशय निरिच्छ बुद्धीने नाकारले. कदाचित त्यांना निवृत्ती वेतनही मिळू शकले असते. पण 'समृद्धी', 'प्रसिद्धी' ह्याची किंचित मात्रही इच्छा सावजींच्या मनात नव्हती. जैन संस्कृतीतील महत्वाचे तत्त्व म्हणजे 'संतोष'. सावजींनी 'संतोषी वृत्ती' ला त्यांची जीवनप्रणाली बनविली होती.

'खुप काही मिळावे' ही हाव त्यांच्या स्वभावातच नव्हती. 'प्राप्त को ही पर्याप्त मानो' हा विचार सदैव त्यांच्या अंतरंगात असे.

हाव अंतरंगात शिरली की दुसऱ्याला लूबाडण्याची वृत्ती निर्माण होते.

‘संतोष’ मात्र फक्त देण्याचे काम करतो. सावजींची जीवन पद्धती फक्त ‘संतोष’च प्रगट करित असे. अतिशय साधे पूर्ण खादीचे कपडे म्हणजे धोतर आणि पांढरे शर्ट हाच त्यांचा वेश असे.

‘साधी राहणी आणि उच्च विचारसरणी’

ही गांधीजींची शिकवण, नंतर येणाऱ्या काँग्रेसच्या नेत्यांनी बासनात बांधली. पण सावजींनी मात्र स्वातंत्र्य पूर्व काळातील ही परंपरा एकनिष्ठपणे सांभाळली.

समाधान हा सावजींचा स्थायीभावच होता. समाधानच आनंदाची परवरण करतो. त्यामुळे सदैव प्रसन्न आणि अत्यंत आनंदी असायचे. सर्वांशी हसतमुखाने, दिलखुलासपणे ते चर्चा करित असत. त्यांच्या संभाषणाने मधून मधून नर्म विनोदाची पेरणीही ते करायचे. त्यांच्या प्रेम संभाषणाने प्रत्येकच व्यक्ती त्यांच्याशी जोडली जाई.

‘लोकसंग्रह वाढविणे’ या त्यांच्या जवळ असलेल्या आणि कधीही न संपणाऱ्या भांडवलाच्या पायावर त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा विस्तार झाला.

एक उर्दू शायर ने म्हटले आहे की,

“हम तो निकले थे अकेले,
मंजिले जानिब की ओर
लोग मिलते गये और
कारवाँ बनता गया”

असा त्यांचा लोक संपर्क सदैव वाढत राहिला. माणूस जोडण्याच्या बेरजेच्या गणिताने त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा सदैव गुणाकार झाला.

"The mentally healthy person is the one who lives by love"

मानसिक दृष्ट्या अत्यंत समाधानी संतोषी, समतोल विचारक असलेल्या सावजींच्या मनोभूमिकेचा पाया हा प्रेमळता होता” सावजींच्या दाताराच्या भूमिकेने त्यांना लोकांच्या गळ्यातील तार्ईत बनविले.

“लेना ही लेना सागर ने सिखा
तो खारा हो गया
और देना ही देना बादल ने सिखा
तो मीठा हो गया”

पद, प्रतिष्ठा, अधिकार हा अलंकारासारखा नुसता मिरवायचा नसतो तर त्याचा लोक कल्याणासाठी वापर करावयाचा असतो हे त्यांच्या जीवनाचे सूत्र होते.

आज सर्वत्र भ्रष्टाचार खूपच वाढलेला आहे. प्रत्येकच क्षेत्रात पैशाचीच

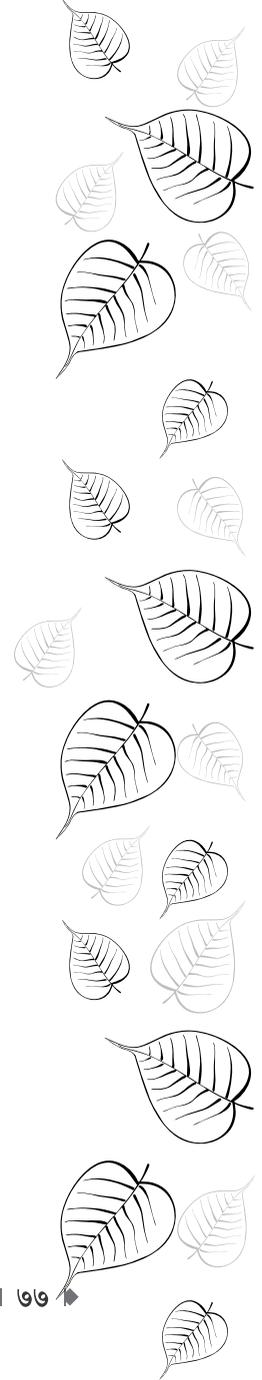
चलती आहे. कोणत्याही क्षेत्रात पैसे दिल्या शिवाय काम होणे ही अशक्य गोष्ट वाटते. किंवा शिक्षण संस्था, सहकारी संस्था असो कोणत्याही संस्थेत लाच दिल्याशिवाय नोकरी मिळणे ही कठीण गोष्ट झाली आहे. पण सावजींनी ह्या भ्रष्टाचाराच्या महाराक्षसाला स्वतःपासून खूपच दूर ठेवले होते. सावजी बँकेत कर्मचाऱ्यांची भरती करता कर्मचाऱ्याला गुणवत्तेला पहीले स्थान दिले. नोकरी देण्यासाठी कधी पैसे मागितले नाही. ह्या त्यांच्या निरलस सेवाभावानेने त्यांनी लोकांच्या मनात राजासारखे आपूलकीचे स्थान मिळविले.

जातीयवाद ही त्यांनी दूरच ठेवला होता. तळागाळातील सर्वच जातीचे, पंथाचे लोक त्यांनी समता भावनेने बँकेच्या कायक्षेत्रात सामावून घेतले. बहुजन समाजात देखील सावजी खूप लोकप्रिय नेते होते. गरीब असो की श्रीमंत, लहान असो किंवा मोठा, सर्वांशी सावजी सारख्याच आपूलकीने वागत, सर्वांना सारखेच प्रेम देत. त्यांच्या बैठकीतही सर्व धर्म सर्व पंथांच्या लोकांना समान प्रतिनिधित्व असे. सर्व धर्म समभाव हा त्यांच्या जीवनाचा मंत्र होता.

सावजी हे एक लोकोत्तर पुरुष होते. समाजात तीन प्रकारचे लोक दृष्टीला पडतात काही माणसे स्वतः खूप प्रगती करतात पण आपल्या पदाचा, कर्तृत्वाचा उपयोग कधी दुसऱ्याच्या प्रगतीसाठी, समाजासाठी करित नाहीत. काही माणसे दुसऱ्याचे खच्चीकरण करतात. आणि त्यांना नेस्तनाबूत करून स्वतःचे कर्तृत्व फुलवितात. आपल्या पैशाचा, संपत्तीचा उपयोग दुसऱ्याचे नुकसान करण्यासाठी, अहित करण्यासाठी करतात. पण सावजी या सामान्य वर्गवारीतले नव्हतेच सावजींनी स्वतःची प्रगती तर केलीच पण 'सावजी' नावाच्या कल्पवृक्षाच्या सावलीत जो आला, त्याला सावजींनी मोठे केले. आणि म्हणूनच त्यांना सहकार पंढरीचे देव म्हटल्या गेले. सावजींनी सुरू केलेल्या सहकार दिंडीने सहकार तीर्थाची निर्मिती केली.

आपल्या भारतीय संस्कृतीत नदीला 'लोकमाता' म्हटले जाते. कारण नदी असंख्य जीवांची तहान भागविते. सर्वांचे पोषण करते. सर्व मोठमोठ्या संस्कृती आणि सभ्यता ह्या नदी काठावरच उत्क्रांत झाल्या आहेत. नदी जिथे उगम पावते तिथे ती फार लहान असते. ती जशी पूढे पूढे वाहत जाते तसे तसे ती विशाल रूप धारण करते. जितूर बँक तर ह्या नदीप्रमाणे आहेच कारण बँकरूपी या नदीने, अनेकांचे जीवन उन्नत केले.

तसेच सावजींचे व्यक्तीमत्वही एखाद्या निर्मळ गंगेप्रमाणे होते. जे तृषार्त ह्या गंगेच्या तीरावर चालत गेले आणि ज्यांनी ह्या गंगेचे पाणी चाखले त्यांचेही जीवन उन्नतीच्या दिशेने मार्गक्रमण करायला लागले. अत्यंत अप्रगत आणि मागास

समजल्या जाणाऱ्या मराठवाड्याचे भाग्य सावजींच्या संजीवक स्पर्शाने बदलले आणि प्रगतीच्या मार्गाला लागले. सावजींच्या जीवनाचे एकच सूत्र होते आणि ते त्यांनी एखाद्या व्रताप्रमाणे पाळले.

“माणसांनी माणसाचे
भले करित रहावे
काटे वेचून वाटेवरती
फुले पेरीत जावे”

१४

जगाच्या कल्याणा 'संतांच्या' विभूती

'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती' हे शब्द तुकोबारायांनी लिहून ठेवले. पण ही ओळ सावजी पूर्णांशाने जगले. शब्द पुस्तकात असतात पण त्याचे अर्थ जीवनात शोधायचे असतात. आई या शब्दासाठी माता, माँ, जननी असे अनेक प्रतीशब्द पुस्तकात सापडतात. पण आई या शब्दाचा अर्थ समजून घ्यायचा असेल तर जीवनात आईच्या प्रेमाचा, वात्सल्याचा अनुभव घ्यावा लागेल.

सावजींच्या व्यक्तिमत्वात मातेचे वात्सल्य, प्रेम, आपूलकी तर होतीच पण पित्याच्या भूमिकेतील जबाबदारी ही त्यांनी स्वीकारली होती. आणि म्हणूनच सर्वांनी सावजींचा पितृतुल्य, भाग्य विधाता म्हणून स्वीकार केला होता.

सावजींचा जन्मच जणू इतरांना मदत करण्यासाठीच झाला होता.

'परस्परोपग्रहो जीवनाम्' हे महावीर तत्वज्ञानातले सुत्र प्रत्यक्ष रूपाने बघायचे तर सावजींच्या जीवनाचे अवलोकन करायला हवे.

अक्षरशः हजारो लोकांना सावजींनी त्यांच्या मदतीने उपकृत केले. ही संख्या इतकी जास्त आहे की, प्रत्येकाचा नामोल्लेख करणे शक्य नाही.

सावजींनी अनेक दुःखितांचे अश्रू पुसले. त्यांच्या जीवन प्रवासात जी गरजू माणसे त्यांच्याजवळ आली त्यांना सावजींनी आपली मानली. त्या सर्वांचा ते आधार देवता बनले.

‘निश्चयाचा महामेरू, बहुत जनांशी अधारू’ हे रामदास स्वामींनी, शिवाजी महाराजांसाठी उच्चारले शब्द! पण हे शब्द सावजींसाठी अत्यंत तंतोतंत लागू होतात.

परभणीचे अॅड. रामेश्वर सोमार्णीच्या वडीलांचे १९८१ मध्ये निधन झाले. त्यांचा जगदीश नावाचा लहान भाऊ १९९० मध्ये वारला. कुटुंबाचे पालन पोषण करण्यात अनेक अडचणी होत्या. घरात लग्नकार्यही होते. काही उद्योगधंदा करायचे ठरविले तरी भांडवलाची सोय नव्हती. संकटे जणू चारही दिशांनी आक्रमण करीत होती. सावजींना सोमार्णींची परिस्थिती कळली तेव्हा सावजींनी त्यांचा मुलगा ‘राजू’ ह्याला बोलावून घेतले. उद्योगधंदा चालू करण्याविषयी त्याच्याशी चर्चा केली. प्रेमाने त्याच्या पाठीवर हात ठेवला. आणि मित्रत्वाच्या नात्याने त्याला अश्वस्त केले आणि सांगितले, “राजू, बँक तुझी आहे. तुला काय उद्योग करायचा ते सांग. मी भांडवल कमी पडू देणार नाही”.

विपत्तीच्या काळात एवढी मदत करणारी, धीर देणारी व्यक्ती कोणालाही देवदूतच वाटणार, नाही का? सावजींनी राजूला मोठी रक्कम कर्ज रूपात दिली आणि सोमार्णी कुटुंबाला आर्थिक स्थैर्य दिले. वकील साहेबांना पुढील आयुष्यात कुठलाही त्रास होऊ नये हाच भाव सावजींच्या मनात होता. वडीलांच्या निधनानंतर सावजींनी, सोमार्णींवर पुत्रवत प्रेम केले. कुणाला कधीही कमी लेखायचे नाही ही सावजींची विचार पद्धती होती. अधिकार गाजवायचा तो प्रेमाचा, अपुलकीचा, सहानुभूतीचा असावा. त्यामुळे त्यांनी आपल्या भोवती असे वातावरण तयार केले की, सारेच जण त्यांना आपल्या घरातीलच एक घटक मानीत. सावजींची अशाच प्रकारे अनेक माणसांना आर्थिक मदत करून जणूकाही जीवनदान दिले. बँकेकडून मिळणाऱ्या आर्थिक मदतीत येणाऱ्या तांत्रिक अडचणींना दूर सारले.

असाच अनूभव सौ. वर्षाताई खेडकर कथन करतात. त्या सावजींना साधू-संतांच्या रांगेत बसवतात. त्यांच्या अंतरंगात सावजींकरीता अपार आदर आणि श्रद्धा आहे. कारण परिस्थितीमुळे भरकटणारे त्यांच्या जीवनाचे तारू सावजींच्या उपकारांनी स्थिर झाले आणि जीवनाला स्थैर्य आले.

वर्षाताईंच्या घरची आर्थिक परिस्थिती बिकट होती. प्रतीकूल परिस्थितीमुळे शिक्षण अर्धवट सोडावे लागले. वर्षाताई १९ वर्षांच्या झाल्या तेव्हा सावजींनी त्यांना जितूर बँकेच्या कर्मचारी म्हणून बँकेत सामावून घेतले. सावजींनी मदतीचा हात दिला त्यामुळे पोटा पाण्याची सोय झाली. बँकेत नोकरी मिळाली त्यामुळे त्या पुढील शिक्षणपूर्ण करू शकल्या. जीवन सावरले. रांगेला लागले. पुढे लग्न झाले. संसार सुरू झाला. सुरळित झाला.

आणि मग दोघेही पतीपत्नी जोडीने स्वप्न पाहू लागले.

“तुझ्या माझ्या संसाराला आणि काय हवे,
तुझ्या माझ्या पाखरांना घरकुल नवे”

या स्वप्नातल्या घरकुलाचे स्वप्नही प्रत्यक्षात आणण्यासाठी मदत केली ती सावजींनीच! बँकेकडून कर्ज रुपाने मदत मिळाली आणि वर्षाताईचे घर उभे राहिले. संसार उभा झाला. वर्षाताई आजही सावजींचे ऋण मान्य करतात.

सावजींनी बँकेच्या माध्यमातून अनेक चांगल्या गोष्टी घडवून आणल्या. जितूर नगरपरिषदे मध्ये काम करणारे तृतीय आणि चतुर्थ श्रेणी कर्मचाऱ्यांना सावजींनी पाच हजार रुपयांपासून कर्ज घ्यायला सुरुवात केली. आणि त्यांची खाजगी सावकारी पाशातून मुक्तता केली. त्यातूनच त्यांच्या आर्थिक उन्नतीला सुरुवात झाली. हे सर्व कर्मचारी सतत बँकेकडून नियमित कर्ज घेत आहेत. आणि कर्जाची परतफेडही व्यवस्थित करतात. बँकेने कर्ज दिले म्हणून आज त्यांची स्वतःची घरे झाले आहेत. लेकीबाळींची लग्ने झाली आहेत. त्यांच्या सुखदुखात सावजी भक्कमपणे त्यांच्या पाठीशी उभे राहिले. अशा 'लाखोंच्या पोशिंद्याला' लोक देवच माननार ना!

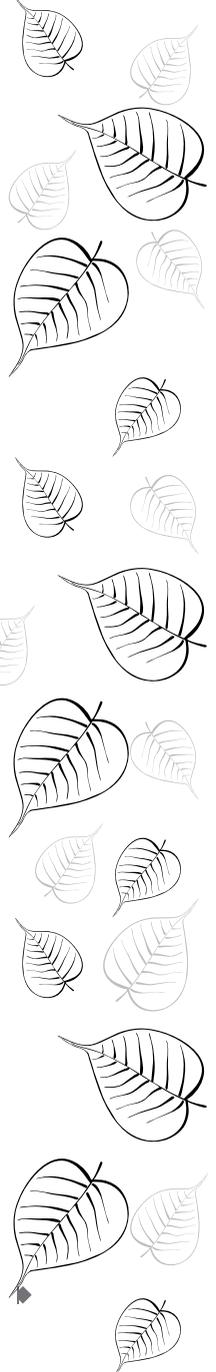
“जे का रंजले गांजले,
त्यासी म्हणे जो आपुले
तोची साधू ओळखावा
देव तेथेची जाणावा”

ह्या ओळी सार्थ ठरवणारे, देव माणसांचे व्यक्तीमत्व होते सावजींचे!

१९८० साल होते तेव्हा अगदी सर्वांजवळ स्वतःचे वाहन असेलच असे नव्हते. गावात एखाद्या व्यक्तीजवळ स्वतःची गाडी असे. तेव्हा जितूरचे अॅड. रामेश्वर शर्मा यांच्या वडीलांची प्रकृती ठिक नव्हती. त्यांना लवकरात लवकर वैद्यकीय उपचारांकरीता, परभणी येथे नेणे आवश्यक होते. तेव्हा जितूर मध्ये एकच जीप होती आणि ती होती सावजींची! श्री. रामेश्वर शर्मा यांनी सावजींकडे शब्द टाकला आणि जीप करीता विचारणा केली. सावजींनी लगेच होकार दिला आणि शर्माना, त्यांच्या वडीलांना परभणी येथे नेण्यासाठी जीप उपलब्ध करून दिली. आणि रामेश्वर शर्माना नेहमी करीता त्यांच्या रनेह पाशात बांधून घेतले.

सावजींनी प्रत्येक गरजवंताचे ताबडतोब काम केले. त्यामुळे हजारो लोकांचे संसार वाचले. सावजींनी बँकेच्या मदतीने आणि स्वतःही अनेकांना आर्थिक सहकार्य केले. त्यामुळे त्यांची प्रगती झाली.

सावजींनी शेतकऱ्यांना विहीरी बांधण्यासाठी भांडवल उपलब्ध करून

दिले. पाण्याचा पुरवठा व्हावा यासाठी शेतात पाईपलाईन्स टाकल्या गेल्या. कान्हड, कौसडी, तांदूळवाडी, वाघी येथील अनेक शेतकऱ्यांचे आयुष्य सावजींमुळे बदलून गेले.

छोटे छोटे उद्योग उभारण्यासाठी सावजींनी अर्थ सहाय्य केले त्यामुळे अनेक बेरोजगार युवकांचे स्वतःचे रोजगार उभे राहिले. लक्षावधी उद्योजक, व्यापारी, शेतकरी, नोकरदार ह्या सर्वांच्या गरजा ओळखून त्यांना बँकेमार्फत सहाय्यता उपलब्ध करून दिली.

श्री. विठ्ठलराव मगर दौडगावकर ह्यांचा आणि सावजींचा अपार रत्नेह होता. श्री. विठ्ठलरावांचे सावजींकडे नेहमीच जाणे येणे असे. एखाद्या वेळी जायला जमले नाही तर सावजींना त्यांची आठवणी येई. आणि ते आरथेने विठ्ठलरावांबद्दल विचारपूस करीत. त्यांच्या तब्येतीची चौकशी करीत.

दुसऱ्यांच्या अडचणी ओळखणारे, त्यांना मदत करून त्यांची चिंता दूर करणारे 'जाणता राजा' होते सावजी!

'निश्चयाचा महामेरू, बहुतजणांशी आधारू' हे शिवरायांचे वर्णन करणारे शब्द सावजींना तंतोतंत लागू पडत.

जितूरचे जेष्ठ पत्रकार श्री. सुभाषजी राठी हे एकादा बँकेच्या कर्मचारी मेळव्यात बोलत होते तेव्हा त्यांनी सावजींचा 'बँकेचा एक खांबी तंबू' म्हणून त्यांचा सार्थ गौरव केला.

सावजींच्या शब्दांमुळे अनेकांना महाराष्ट्र स्टेट को.ऑप. बँकेत नौकरी मिळाली आणि त्यांचे संसार स्थिररूपावर झाले. सावजींच्या पाठींब्यामुळे, त्यांच्या शब्दांमुळे परभणी जिल्ह्यातील अनेक छोटे कार्यकर्ते राजकारणात आले आणि मोठे झाले.

१९७७ साली श्री. रावसाहेब जामकरांचा महाराष्ट्राच्या मंत्रीमंडळात समावेश झाला तो सावजींमुळेच! माजी मुख्यमंत्री श्री. वसंतराव नाईक यांच्याकडे सावजींनी रावसाहेबांकरीता शब्द टाकला. आणि काम झाले. केवळ सावजींच्या शब्दाखातर अनेकांचा विरोध डावलून वसंतराव दादा पाटील यांनी रावसाहेब जामकरांना मंत्री मंडळात घेतले.

जितूर तालुक्याचे आमदार श्री. रामप्रसाद बोर्डीकर हे स्वतः सावजींचे ऋण मान्य करतात. त्यांच्याकरीता सावजी म्हणजे जणू सद्गुरूच होते. गुरूने त्यांचा शिष्य तयार करावा तसे सावजींनी बोर्डीकरांना घडविले होते.

लिंबाजीराव दुधगावकर यांना सावजींनी राजकारणात आणले. १९६२ मध्ये लिंबाजीरावांची जितूर पंचायत समितीच्या सभापती पदी निवड झाली. ती सावजींच्या पाठींब्यामुळेच.

जितूर शहर हे मराठवाड्याचा भाग, पावसाचे प्रमाणही कमी त्यामुळे हे

शहर कायमच पाण्यासाठी तहानलेले असे. सावजींनी जितूर शहराच्या पाणीपुरवठ्याचा प्रश्न मार्गी लावला. तृषार्त शहरावर जणू अमृत सिंचन केले. पाण्यासाठी वणवण भटकणाऱ्या कितीतरी आया-बहीणींचे आशिर्वाद त्यांना मिळाले असतील. मराठवाड्याचे नेते व मंत्री श्री. शंकरराव चव्हाण यांच्याकडे सतत या मागणीसाठी पाठपुरावा केला. या योजनेचा पंचवार्षिक योजनेच्या नियोजनात समावेश नसतांनाही खास योजना म्हणून ही योजना मंजूर करून घेतली. आणि जितूर शहराची तहान भागवली. अकोली नदीवरून जितूरला पाणी पोहचले.

परभणी जिल्हा परिषद अस्तित्वात आली. त्यानंतर जितूर येथील कन्या शाळेची इमारत, सरकारी प्रसृतीगृह आणि दवाखाना, टाऊन हॉल ह्या देखण्या वास्तू उभ्या केल्या त्याकरीता जिल्हा परिषदेचा निधी जितूर नगरपालिकेकडे वळवला आणि ही कामे करून घेतली. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक म्हणजे मुंबईची शिखर बँक. या बँकेच्या माध्यमातून महाराष्ट्रातील अनेक सहकारी संस्थांना कर्जपुरवठा करून त्यांच्या कार्याला गती मिळवून दिली. अनेक स्वयंसेवी संस्थांना राज्य बँकेच्या धर्मदाय निधीतून भरघोस मदत मिळवून दिली.

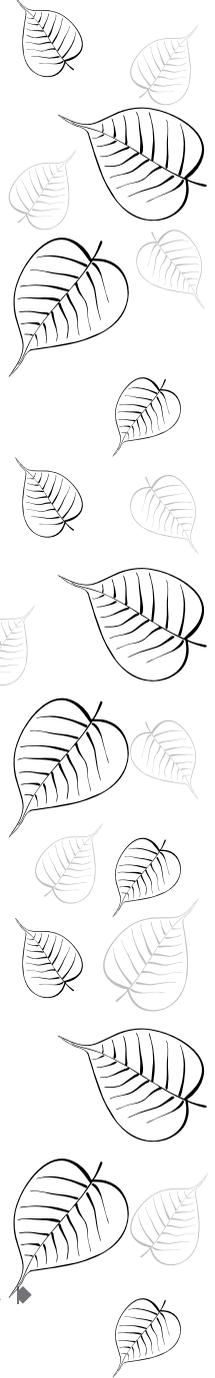
निर्तीकारांनी सुंदर श्लोक वर्णीला आहे.

“उद्यमं साहसं धैर्यं बुद्धी शक्ती पराक्रमः

षडेते यत्र वर्तन्ते तत्र देव सहायकृत्”

म्हणजे धैर्य, साहस, उद्योग, बुद्धी, शक्ती, पराक्रम या सहा गोष्टी ज्याच्याजवळ असतात त्याला देवही सहाय्य करतो. सावजी या सर्व गुणांनी परिपूर्ण होते. आणि म्हणूनच त्यांच्या या शुभसंकल्पना जणू देवांनी सहायता करून पूर्णत्वास नेल्या.

सावजी जिल्हा बँकेच्या कामासाठी तालुकाभर फिरत असतांना त्यांची नजर योग्य कार्यकर्ते हेरण्यास कार्यरत असे, त्याच वेळी त्यांनी कान्हड येथील श्री. शंकरराव डोम्बे, कान्हडकर यांना हेरले. मैत्री सुरू झाली. नंतर तर घरोब्याचे संबंध जुळले. एकमेकाची भेट झाली नाही तर दोघांनाही करमत नसे. आज तर दोघांच्याही पुढच्या पिढ्या सुद्धा एकरूप झालेल्या दिसतील.

१५

राजा माणूस 'सावजी'

सावजींचे घराणे गर्भश्रीमंत! जितूर शहरातील लोक सावजी घराण्याची तुलना ही अलाहाबादच्या नेहरू घराण्या सोबत करतात. अशा या प्रतिष्ठित, धर्मप्रेमी घराण्यात सावजींचा जन्म झाला.

सावजींचे व्यक्तिमत्व अतिशय देखणे होते! गोरापान आणि अतिशय तेजस्वी वर्ण होता सावजींचा. त्यांच्या अंतरंगातल्या तेजपूज उर्जेचे प्रतिबिंबच जणू सावजींच्या चेहऱ्यावर झळकत असे. उंचीपूरी पण सडसडीत देहयष्टी करारी दिसत असे. ते नावाप्रमाणेच अंतर्बाह्य सुंदर होते. तनाने उजळ आणि मनाने उज्ज्वल असे व्यक्तिमत्व होते सावजींचे! चेहऱ्यावर सदैव हास्य विलसत असायचे. त्या हास्याच्या महीरपीने हे राजस व्यक्तिमत्व लोभसवाणे दिसे. सावजी मुळातच आनंदी वृत्तीचे होते. ते सदैव प्रसन्न असत आणि सर्वांशी प्रसन्नतेने, हसून संवाद साधत. त्यांच्या अंतरंगातील अतिशयकारी सकारात्मक उर्जेचे तेजस्वी असे अदृश्य आभामंडळ जणू त्यांच्या सभोवती पसरलेले असे. त्यामुळे असंख्य लोक त्यांच्याकडे आकर्षित होत.

पण सावजीजवळ खरे देखणेपण होते हे त्यांच्या सुंदर अंतःकरणाचे बा.भ. बोरकर आपल्या कवितेतून देखणेपणाचे खूप छान वर्णन करतात. आणि ते सगळे जणू सावजींकरीता लिहिल्या गेले आहे असे वाटते.

“देखणे ते चेहरे जे प्रांजळाचे आरसे
गोरटे की सावळे त्या मोल नाही फारसे

देखणे ते हात ज्यांना निर्मितीचे डोहळे
 मंगलाने गंधलेले सुंदराचे सोहळे
 देखणी ती पाऊले जे ध्यासपंथी चालती
 वाळवंटातही जी स्वस्ति पद्मे रेखिती''

पांढऱ्या शुभ्र, कडक इस्त्रीच्या कपड्यांमध्ये सावजी रुबाबदार दिसत. खांदीचे शर्ट, धोतर आणि डोक्यावर पांढरी, काँग्रेसी टोपी हा सावजीचा वेष असे. आणि या वेषामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्वाला भारदस्तपणा येई. त्यांच्या वागणुकीतून, देहबोलीतून, बोलण्यातून कधीही श्रीमंतीचा, पदाचा, प्रतिष्ठेचा डामडौल दिसत नसे.

सरळ तरतरीत नाक आणि समोरच्याच्या हृदयाचा ठाव घेणारे पण अत्यंत वत्सल असे त्यांचे डोळे, हे सावजींच्या अंतरंगाचा जणू आरसाच होते.

सावजी अंजनगावच्या प्रतिष्ठित अशा संगई घराण्याचे जावई आणि माझेही माहेर अंजनगावच्या संगई कुटुंबातलेच. माझ्या लहानपणी सावजी सासूरवाडीला आले की, माझ्या माहेर घरी येत. माझे बाबा त्यांना चहापाण्यासाठी आवर्जून घरी बोलवत. सावजी बघेरवाळ जैन समाजातील पहीले आमदार, बँकेचे अध्यक्ष, मोठे राजकारणी आणि त्यात जावई माणूस. त्यामुळे ते येणार म्हटले की च त्यांच्या अदृश्य दबदब्याने घरात शांतता पसरे. त्यांच्या स्वागतासाठी, आदर सत्कारासाठी खास तयारी केल्या जाई.

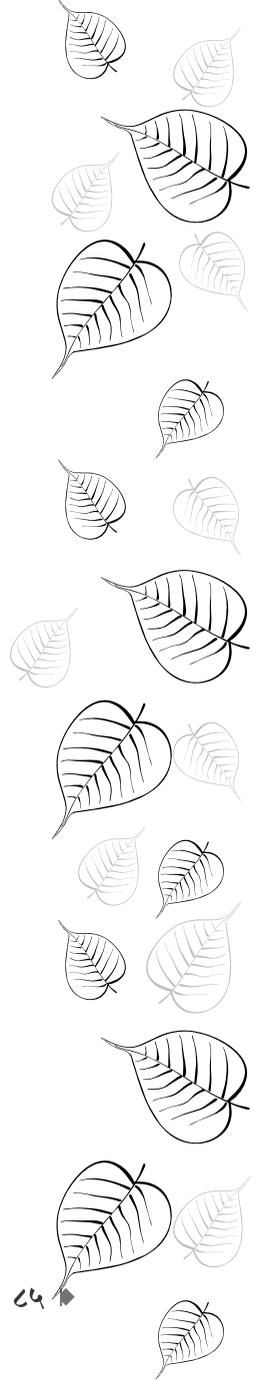
पण सावजी घरी येत तेव्हा त्यांच्या पद प्रतिष्ठेचे, मान सन्मानाचे अवडंबर बाजूला ठेवीत आणि अत्यंत साधेपणाने माझ्या बाबांशी आपूलकीने गप्पा मारीत.

तेव्हा बालपणी पाहिलेली, पांढऱ्या शुभ्र राजहंस पक्षाप्रमाणे डौलदार दिसणारी सावजींची प्रतिमा आजही नजरेसमोर येते.

बँकेच्या अध्यक्षतापासून ते आमदार पदापर्यंत सर्व मानाची पदे उपभोगणारे सावजी मनाने मात्र साधे, सरळ निगर्वी होते. त्यांच्या या व्यक्तिमत्वामुळेच अनेक लोक त्यांचे मित्र बनले होते.

सावजींचा वाडा म्हणजे जितूरातले एक महत्वाचे केंद्र! सर्वांसाठी ती जणू एक अभिमान स्थळीच होती. या वाड्यातील सावजींची बैठकीची जागा म्हणजे जितूर - परभणीतील राजकारणाची दिशा ठरविणारा खलबतखानाच होता. अनेक सामाजिक स्थित्यंतराचा आराखडा या चर्चास्थळी आकार घेत असे.

बैठकीमध्ये आजच्या सारखे सोफा, चेयर नव्हते तर जमिनीवर भारतीय बैठक अंथरलेली असे. गाद्यावर शुभ्र चादरी घातलेल्या. त्यावर पांढरी आच्छादने घातलेले लोड आणि तक्के ठेवलेले असायचे. त्या तक्क्याला टेकून

सावजी बसलेले असत. तिथे बसलेले असतांना सावजींच्या मनात सतत चाललेले असे ते जितूरच्या विकासाचे चिंतन! सावजी जणू उघड्या डोळ्यांनी स्वप्ने बघत आणि या बैठकीमध्ये स्वप्नपूर्तीच्या प्रयत्नांना समूर्त रूप देण्यासाठी योजना आकार घेत.

सावजींच्या दरबारात त्यांच्या 'बावन सवंगड्यांचा' दरबारही नेहमीच भरलेला असे. त्यावेळी श्रीरामजी सोनी, श्री. बाबासाहेब देशपांडे यांच्यासह अधुन-मधुन माजी मंत्री मा. माणिकरावजी भांबळे हेही येत असत. कोणतेही नविन काम हातात घेण्यापूर्वी जीवनातल्या सर्व पत्यांची योग्य तऱ्हेने जुळवणी झाल्याची खात्री झाल्यानंतरच ते डाव खेळत. त्यामुळे अपयश त्यांच्या जवळपासही फिरकत नसे.

तेलपाणी पिऊन चकचकीत झालेले दरवाजे आणि सागवानी लाकडी खांब ही जणू काही वाड्याची शानच होती. बैठकीच्या छताला लटकलेल्या बिल्वरी काचेच्या हंड्या, बैठकीची शोभा तर वाढवितच आणि खानदानी महीमाही प्रगट करीत.

सावजींच्या समोरच्या बैठकीवर पान सुपारीने भरलेले तबक असे. सावजींना विड्याची पाने खाण्याची खूपच आवड होती. सावजी अगदी तब्येतीत पान जुळवित. त्यांना खूप आवडणारी, छोटी छोटी, कोवळी पाने, पानवालेच सावजींच्या घरी पोचती करीत. सावजींचे पान खाणे हा एक १०-१५ मिनिटे चालणारा आरामशीर सोहळा असे.

पान सुपारीच्या तबकातच एक स्वच्छ टॉवेल ठेवलेला असे. पहील्यांदा पान दोन चारदा खालून वरून पुसून स्वच्छ करीत. नंतर त्या पानाच्या सगळ्या शिरा हळूहळू सोलून काढून टाकीत. नंतर हळूच कात आणि चुना लावायचा. मग सुपारी अडकित्याने अगदी बारीक कात्रून त्यावर ठेवायची. मग हळूच पान गुंडाळून तोंडात ठेवायचे. इतके तब्येतीत जुळविलेले पान रंगणारच नां ?

पान जुळवितांनाच, त्यांच्याकडे मदत मिळविण्यासाठी किंवा कामासाठी गेलेली व्यक्ती देखील योग्य आहे का? कर्ज देण्यासाठी किंवा नोकरी देण्यासाठी पात्र आहे का? याची खातरजमा करून घेत. पानाच्या शिरा काढाव्यात तसे माणसातले दोष काढून टाकीत आणि मग त्याचे काम करीत किंवा त्यांच्याकडून काम करून घेत.

सावजींचे पान जुळविणे होईपर्यंत, समोरच्याचे निरीक्षण सुरू असे पण तोपर्यंत समोर उभ्या असलेल्या माणसाची मात्र पाचावर धारण बसलेली असे.

सावजी वरच्या मजल्यावर राहत म्हणून त्यांना आदराने 'कैलाशपती' या नावाने संबोधिले जाई. सावजींच्या घराच्या पायऱ्या चढतांना त्या १६

भरतात आणि उतरतांना त्या १३ भरतात असे गंमतीने म्हटले जाई. कारण पायऱ्या चढून सावजींच्या दरबारात जातांना सावजींच्या दराऱ्याची भिती मनावर असे. सावजींना भेटायला जायचे म्हटले की भेटणाऱ्याचे हातपाय गळून जात. त्यामुळे ह्या कैलाशपतीच्या दरबारात दाखल होतांना पाय जणू जड होत आणि त्या १३ पायऱ्या, देखील जास्त वाटत. त्यामुळे एक एक पायरी चढतांना देवच आठवे. पण उतरतांना मात्र मनावरचे ओझे उतरले असे. सावजींनी हसतमुखाने, प्रेमळपणाने स्वागत केले असे. भेटायला येणाऱ्या व्यक्तीचे बोलणे, नीट लक्ष देऊन, त्याच्या भावना समजून घेऊन ऐकले असे. अचूक आणि प्रभावी, मोजक्या पण हितकर आणि उपयोगी शब्दात संवाद साधला असे. समोरच्याचा अहंकार न दुखावता आपले विचार व्यक्त केलेले असायचे. चहापाणी देऊन त्याचा आदर सत्कार केला असे. काम जर रास्त असेल तर पूर्ण होण्याचे आश्वासन दिले असे. त्या व्यक्तीला, स्वतः उठून दारापर्यंत सोडायला आले असत. त्यामुळे समोरच्याच्या मनावरचे दडपण कमी होई. सावजींनी लक्ष घातले आहे म्हटल्यावर काम होईलच ही खात्री असे. नितीकार एका श्लोकात सांगतात की,

“न हि प्रतिज्ञां कुर्वन्ति वितथा सत्यवादिनः
लक्षणं हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञा परिपालनम्”

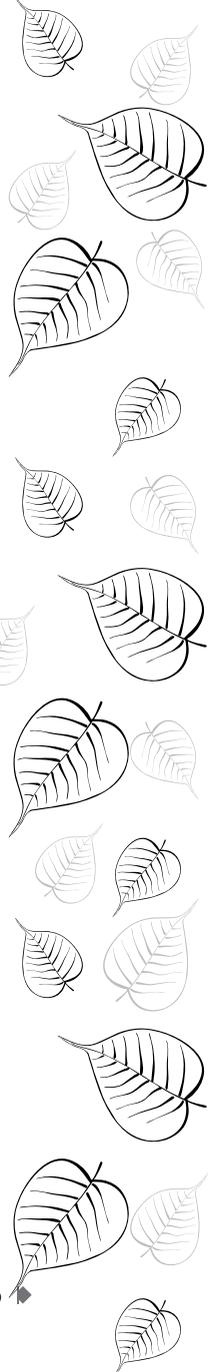
सत्य बोलणारी व्यक्ती ही कधीही आपली प्रतिज्ञा मोडत नाही किंवा एकदा दिलेला शब्द कधीही मोडत नाही. प्रतिज्ञापालन हे जगात फार मोठेपणाचे लक्षण आहे.

सावजींनी दिलेला शब्द हा विचारपूर्वक आणि प्रेमाने दिलेला असे त्यामुळे ते त्याचे पालन करीत असत.

सावजींच्या आपूलकीच्या पण प्रभावी बोलण्याने धीर आलेला असे. त्यांच्या भारदस्त पण प्रेमळ व्यक्तीमत्वाची अमीट छाप अंतरंगात उमटली असे. त्यांना भेटून मन प्रसन्न झालेले असे. त्यामुळे पाय झरझर पायऱ्या उतरीत. त्यामुळे पायऱ्या उतरतांना कमी झाल्या की काय असे वाटत असे.

ह्या कैलासपतीचा दरबार सदैव जणू नवरत्नांनी भरलेला असायचा. सावजींच्या व्यक्तीमत्वात जणू काही एक दिव्य, आकर्षक असे आभा मंडल होते. त्यामुळे बँकेचे संचालक, त्यांचे प्रेमीजन रोज नियमाने, सावजींच्या भेटीला येत. ज्याप्रमाणे भक्त रोज मंदीरात जाऊन भगवंतांचे दर्शन घेतात त्याप्रमाणेच, सावजींना भेटल्याशिवाय अनेकांना चैनच पडत नसे. बाहेर गावी दौरा असला तरी काही लोक नेहमी सोबत असायचे.

सावजींचे घर म्हणजे जणू काही 'शांती निकेतन'च होते. संसारातील दुःख अडचणी, ह्यांनी कलांत, दुःखी झालेल्या जीवांना जणू ते विश्रांती स्थानच

वाटायचे. अनेक लोक त्यांच्या चरणाजवळ काही क्षण बसत आणि त्यांना जीवनातले दुःख कमी होऊन शांती मिळत आहे असा अनुभव यायचा. कारण सावजींनी त्यांच्या समोरचेवर काही ना काही उपाय शोधलेला असे.

संध्याकाळ झाली की सावजींची बैठक ही बँकेच्या ओट्यावर म्हणजे त्यांच्या घराच्या खालच्या ओट्यावर असे. सावजी ओट्यावर बसलेले असले की, समोरच्या रस्त्यावरून जाणारी व्यक्ती दबकतच आणि शक्य तितक्या सावजींच्या दुरून जाई. म्हणजे शक्यतोवर सावजींच्या नजरेलाच पडायचे नाही असा विचार असे. पण कान मात्र सावजींच्या आवाजाकडे असत. न जाणो कधी आपल्या नावाचा पूकारा होईल? कारण सावजींचा दराराच तसा होता. पण सावजींच्या बारीक नजरेतून कोणीच सुटत नसे. जरी ते आपल्या कामात, पान खाण्यात किंवा समोरच्या माणसाशी बोलण्यात गुंतलेले असत तरी त्यांचे सगळीकडे बारीक लक्ष असे. सावजी रस्त्यावरून जाणाऱ्या कोणाही व्यक्तीला बिनदिक्कत हाक मारीत आणि जणू काही त्याला आपल्या सदरेवर बोलावून घेत. मित्र मंडळी जमलेली असेच. तिथे पान जमवतांना सावजी सगळ्या क्षेत्रातील घडामोडींचा तपशिलवार आढावा घेत. ज्या प्रमाणे एखादा भुंगा फुलांभोवती गुंजारव करता करता, फुलामधून बेमालूमपणे मध काढून घेतो. त्याचप्रमाणे ते समोरच्या व्यक्तीकडून इत्थंभूत माहिती काढून घेत. त्यामुळे जितूरच्या कानाकोपऱ्यात काय चालले आहे याची पूर्ण खबरबात सावजींजवळ असे.

सावजींच्या वाड्याचा दिंडी दरवाजा हा सदैव सर्वांसाठी खुला असे. अगदी गरीब व्यक्तीपासून ते श्रीमंतापर्यंत कोणीही सावजींच्या बैठकीत येऊन त्यांची मदत मागत असे तो सदैव उघडा असलेला दिंडी दरवाजा जणू प्रतीकच होता, सावजींच्या सदैव खुल्या असलेल्या अंतःकरणामा! येथे अनेकांचे वाद व तंटे संतोषाने मिटवीले जात असत, ही माडी सावजींचे जणू न्यायपीठच समजले जाई.

१६

जैसी प्रतीती, तैसे संबोधती

सुंदरलाल सावजी हे नावच स्वनाम धन्य होते. सावजींचे नाव सांगितले की, कार्यालयापासून ते मंत्रालयापर्यंत काम होणारच हे नक्कीच होते. आजही महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात सावजींच्या नावाने जितूर शहराची ओळख आहे. आणि बँकही सावजींच्या नावानेच ओळखली जाते. कारण बँकच सावजींची कर्मभूमी होती. त्यामुळे बँकेच्या कोणत्याही शाखेत गेलो तरी, सावजी आपल्या जवळपास वावरत आहेत असा भास होतो.

सावजींना लोक वेगवेगळ्या नावाने हाक मारीत. आमदार असल्यामुळे असेल कदाचित पण लोक त्यांना सावजी साहेब म्हणू लागले. त्यांनी प्रथम जितूरला वकीली केली होती त्यामुळे जितूरचे लोक त्यांना वकील साहेब म्हणत. कायदेविषयक ज्ञानावरही त्यांचे प्रभुत्व होतेच. त्यांचे निवासस्थान वरच्या मजल्यावर होते म्हणून त्यांना कैलाशपती या नावाने आदराने संबोधिले जाई.

बँकेतील सर्व कर्मचाऱ्यांसाठी सावजी होते ते 'मोठे साहेब' ते वयाने प्रौढ होते, मोठे होते म्हणून ते मोठे साहेब होते असे नाही तर 'मोठे साहेब' या संबोधनात सावजी बद्दलचा प्रचंड आदर दडलेला होता. त्यांच्यात असलेल्या कर्तृत्व, नेतृत्व आणि दातृत्वाच्या संगमाने सावजींना आपसूकच 'मोठे साहेब' बनविले होते! सावजींनी बँकेच्या माध्यमातून शेकडो कुटुंबांना रोजगार मिळवून दिला होता. आणि त्यांना आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण बनविले

होते. ते प्रत्येक कर्मचाऱ्याची जातीने विचारपूस करीत. अडी अडचणीला कर्मचाऱ्यांना आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून देत. त्यामुळे कर्मचाऱ्यांचे आणि सावजींचे संबंध हे केवळ व्यावसायिक नव्हते. तर ते भावनिक आणि कौटुंबिक पातळीवर अत्यंत आपुलकीचे झाले होते. सावजींनी शब्द टाकावा आणि कर्मचाऱ्यांनी काम करावे, एवढी एकरूपता सावजींमध्ये आणि कर्मचाऱ्यांमध्ये होती.

कर्मचाऱ्यांची बाजू सावजी शांतपणे ऐकून घेत. त्यांनी सदैव आपल्या सहकाऱ्यांची आणि कर्मचाऱ्यांची पाठराखण केली. त्यांच्या चांगल्या सुचनांना मनापासून दाद देत. कर्मचाऱ्याशी सांगोपांग चर्चा करून निर्णय घेतला जाई. त्यामुळे कर्मचाऱ्यांच्या मनात सावजींबद्दल खूप आपुलकी होती. सावजी केवळ बँकेचे अध्यक्षच नव्हते तर ते जणू, सर्व बँक कर्मचाऱ्यांचे कुटुंब प्रमुखच होते. सर्वांची काळजी करणारे, सर्वांच्या कल्याणाचा विचार करणारे, सर्वांच्या उदर निर्वाहाची, भरण पोषणाची जबाबदारी घेणारे असे पितृतुल्य व्यक्तीमत्व होते सावजींचे. त्यामुळेच ते बनले होते, 'मोठे साहेब'.

पित्याची माया अबोल असते. लेकराला शिस्त लावण्यासाठी ती कधी कठोरही बनते. शब्दांच्या फटक्याने ती मुलाचे वर्तन सुधारते, पण मायेचा आधार देऊन पुत्राला घडवितेही. तसेच होते सावजी आणि म्हणूनच बँक रुपी वृक्षाला बळकट आधार देणारे 'मोठे साहेब'.

प्रेम आणि वात्सल्य हेच स्थायीभाव होते. सावजींच्या जीवनाचे! सावजींच्या सहवासात येणाऱ्या व्यक्तींना, त्यांच्या व्यक्तीमत्वात जणू हिंदूहृदयसम्राट शिवाजी महाराजांच्या व्यक्तिमत्वाची झलकच दिसत असे. शिवाजी राजांचे वर्णन करतांना समर्थ रामदास म्हणतात,

“शिवरायांचे आठवावे रूप, शिवरायांचा आठवावा प्रताप भूमंडळी”

सावजींच्या पराक्रमाचा सूर्य शिवरायांसारखाच तळपत राहिला. त्यामुळे ही तुलना सार्थ वाटते. सावजींच्या संपर्कात येणाऱ्या प्रत्येकाच्या हृदयात त्यांना अनभिषिक्त सम्राटाचे स्थान होते. शिवबांनी रयतेचे राज्य स्थापले तर सावजींनी सहकाराचे साम्राज्य उभारले आणि गोर गरीबांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवून दिले. सावजी शिवरायांप्रमाणेच जणू काही 'श्रीमंतयोगी' होते.

“शिवरायांचे कैसे वागणे, शिवरायांचे कैसे बोलणे

शिवरायांची सलगी करणे, कैसे असे”

ह्या ओळी समर्थांनी शिवरायाकरीता लिहिल्या पण तंतोतंत लागू पडत त्या सावजींच्या वागण्या बोलण्याला!

सावजी कसे वागतात, कसे बोलतात, समोरच्याला कसे आपलेसे

करतात हे बघण्याची उत्सुकता सर्वांच्याच मनात असे. पण सावजींच्या समोर जाऊन बसण्याची कोणाची हिंमत होत नसे. पण सावजी माडीवर असले की दाराच्या मागून, किंवा ओट्यावर बसलेले असले की समोरच्या ओट्यावरून कळमकर परिवारातील सदस्य त्यांचे अवलोकन करीत असत.

मानव सेवा हीच ईश्वर सेवा हा मंत्र घेऊन जन्माला आलेल्या सावजींनी, कधी फारसा देव देव केला नाही. तासन्तास पूजा करणे, अभिषेक करणे, उपास तापास करणे या कर्मकांडात त्यांचा जीव फारसा रमत नसे. पण माणसातला देव मात्र त्यांनी जाणला. जपला. भगवंत चरणी लक्ष जप वाहील्यापेक्षा लक्षावधी मुखात सुखाचा घास घालणे हे त्यांच्या विचारात अधिक महत्वाचे होते आणि त्यासाठी ते सदैव प्रयत्न करत. जणू काही तीच त्यांची देवपूजा होती.

एक संस्कृत वाक्य आहे. त्यात सांगतात की

“उन्नतं मानसं यस्य

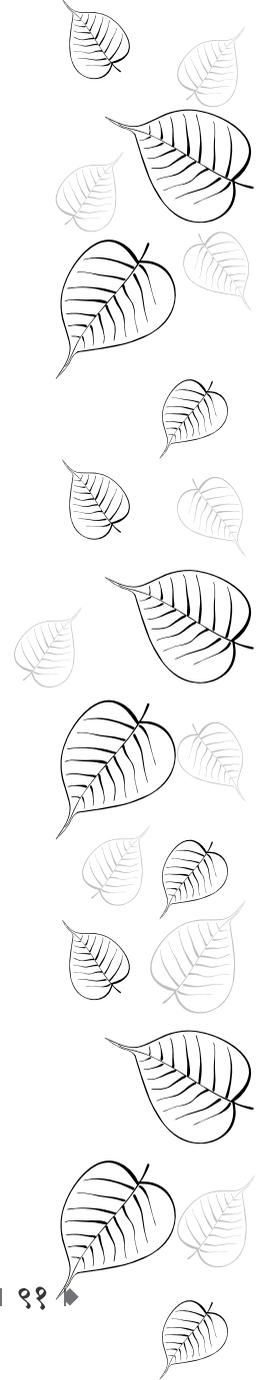
भाग्यं तस्य समुन्नतम्”

माणूस विचार करतो, चिंतन करतो ते मनाच्या साह्याने. ज्याचे विचार, योग्य असतील सकारात्मक असतील, ज्याचे चिंतनात सर्वांच्या कल्याणाचा विचार असेल त्याचे भाग्य देखील उन्नत बनते आणि त्याच्या जीवनात भाग्य योग, पुण्य योग प्रकटतो. ही उक्ती अत्यंत सार्थपणे सावजींच्या जीवनात दिसून येते.

कुणाविषयी कोणतीही वाईट भावना, दुराग्रह कधीही मनात ठेवायचा नाही, हे तर सावजींच्या जीवनाचे जणू सूत्रच होते! सदैव सर्वांप्रतीची मंगल कामना करणे हा सावजींचा स्वभाव होता आणि म्हणूनच की काय, यशाने सदैव त्यांची पाठराखण केली.

सावजींचे जीवन जणू चंदनासारखे होते. शीतल आणि सुगंधी! चंदन स्वतः झिजते पण सुगंध पसरविते, शीतलता प्रदान करते त्याप्रमाणे सावजींनी अनेकांच्या जीवनात शीतलता आणली आणि म्हणूनच सावजींना जितूर शहराचे भूषण म्हटल्या जाई.

जैन धर्माचे महान आचार्य, संत शिरोमणी श्री. विद्यासागर महाराजांचे परम शिष्य, मुनीश्री प्रमाणसागरजी, भावना योगाचे प्रवर्तक आहेत. ते भावना योगाची शिबिरे घेतात. ह्या शिबिरांमध्ये, स्वतःच्या भावनांना विकारांपासून कसे सांभाळायचे त्याचे प्रशिक्षण दिल्या जाते. सदैव सर्वांप्रती अत्युच्च मांगल्याची कामना करणारे अंतःकरण हे अत्यंत निर्मळ असते असे ते म्हणतात. ‘शत्रूशीही वैर नाही’ अशी मनाची अत्यंत प्रांजल अवरुथा प्राप्त करणे हा भावना योगाचा उद्देश असतो. या भावना योगाचे शिर्षक गीत म्हणजे जणू

मंगलत्वाची उपासना करणारे स्तोत्रच!

**‘मंगल मंगल होय जगतमे, सब मंगलमय होय
इस धरतीके हर प्राणी का मन मंगलमय होय’**

सावजींचे जीवन, त्यांचे अत्यंत निर्मळ मन, स्वच्छ अंतःकरण आणि अजातशत्रूत्व म्हणजे जणू काही भावना योगाचे प्रतीकच होते. कधी कोणत्याही प्रशिक्षणवर्गात त्यांनी प्रशिक्षण घेतले नव्हते पण अतिशय निर्मळ अंतरंगाची देणगी घेऊनच ह्या प्रेषिताने पृथ्वीतलावर जन्म घेतला होता.

विलक्षण बुद्धीमत्तेचे वरदानच जणू सावजींना शारदेने दिले होते. कुशाग्र बुद्धीमत्ता. अचूक निर्णयक्षमता हे त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचे विलोभनीय पैलू होते.

लक्ष्मी आणि सरस्वती एकत्र नांदत नाही असे म्हणतात पण सावजींवर मात्र ह्या दोघांचाही वरदहरत होता. धन संपत्तीच्या पाठीमागे सावजी कधी धावले नाहीत आणि म्हणूनच की काय लक्ष्मी सदैव त्यांच्या पायाची दासी बनून राहिली. धन संपत्तीचा कमविण्यापेक्षा वाटण्यासाठी त्यांनी उपयोग केला.

सावजी ऐश्वर्यसंपन्न होते. पण पाणी, वीज, कागदे ह्यांचा दुरुपयोग केलेला त्यांना आवडत नसे. टपालाची पाकीटे किंवा पाठकोऱ्या कागदांचा उपयोग ते प्रकर्षाने करीत आणि कर्मचाऱ्यांनाही करायला लावीत. गांधीजींच्या संस्कारात वाढलेले सावजी, साधनसामुग्रीचा दुरुपयोग टाळण्याचा प्रयत्न करीत. आज कागद बनविण्यासाठी होणाऱ्या वृक्षतोडीला लगाम बसावा म्हणून भारतात डिजिटल क्रांती सुरू झाली आहे. पाणी देखील जपून वापरण्याचे आवाहन मोदींनी लाल किल्यावरून दिलेल्या भाषणात केले आणि त्यासाठी जैन मुनी बुद्धीसागरांनी वर्तविलेल्या भाविष्यवाणीचा दाखला दिला. पर्यावरणाच्या संतुलनाचा विचार करणाऱ्या मागच्या पिढीचे सावजी हे प्रतिनिधी होते. आज परत एकदा सर्वच जीवनावश्यक वस्तूंचा मर्यादीत वापर ही काळाची गरज ठरत आहे. आणि वर्तमान काळ देखील सावजींचे मोठेपण अधोरेखित करीत आहे.

आपण ज्या रोजच्या व्यवहारांना क्षुद्र समजतो ती मोठी मुल्ये आहेत. काटकसर, साधेपणा, सहनशीलता, आतिथ्य, नम्रता ही उद्याच्या जगाची मुल्ये बनणार आहेत आणि जगातल्या तथाकथित प्रगत संस्कृतीलाही शिकावी लागणार आहे.

१७

आमदार 'सावजी'

सावजींवर झालेले संस्कार होते जैनधर्माचे! जैन धर्म हा मुळातच पापभिरू आणि सहिष्णू! अहिंसा, सत्य, अचौर्य, अपरिग्रह आणि शील हे जैन तत्वज्ञानाचे आधारस्तंभ आहेत! या उदात्त तत्वांच्या संस्कारात सावजींच्या व्यक्तिमत्वाची जडणघडण झाली होती. सार्वजनिक जीवनात निष्कलंक चारित्र्याला अतिशय महत्त्व आहे. अंतर्बाह्य शुचिर्भूतता म्हणजेच जैन तत्वज्ञानाचे पालन!

देश स्वतंत्र झाला आणि भारतीय राज्यघटनेने स्वीकारलेली जीवनमुल्ये ही देखील अहिंसा, सत्य आणि शील या तत्वांवरच आधारलेली होती. काँग्रेसचा सच्चा कार्यकर्ता आणि नेता असलेल्या सावजींनी या जीवनमुल्यांचा सदैव अंगीकार केला. निष्कलंक चारित्र्य पालनामुळे त्यांचा किर्तीसूर्य सदैव तळपत राहिला. सावजींचे आत्मसंयमन जबरदस्त होते. 'साधी राहणी आणि उच्च विचारसरणी' ह्या गांधीजींच्या उपदेशाच्या मुशीत सावजींचे व्यक्तिमत्व घडले होते.

गर्व करण्यासारखे भरपूर भांडवल सावजींजवळ होते. पण गर्विष्ठपणाचा स्पर्शही ह्या देवमाणसाला झाला नाही. अनैतिक मार्गाने मिळणाऱ्या संपत्तीचा मोह कधी पडला नाही. विरोधकांप्रती देखील त्यांनी कधीही मत्सर, द्वेषभावना ठेवली नाही. राजकारणात यश मिळो अथवा अपयश, पण त्यांनी कोणाहीबद्दल राजकीय आकस ठेवला नाही. निवडणूक संपली की त्यांचे मतभेदही संपले अशा प्रकारची सावजींची वागणूक असे.

सावजी जणू काही 'अजातशत्रू'च होते.

शेषराव देशमुख हे सावजींच्या विरोधी पक्षातील माणूस १९६७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत श्री. शेषराव देशमुखांनी शेतकरी कामगार पक्षातर्फे, सावजींच्या विरोधात निवडणूक लढविली होती आणि त्यात शेषराव देशमुख पराभूत झाले होते. पण दोन पक्षातील विरोधाची धग सावजींनी कधीही आपल्या व्यक्तीगत संबंधांना लागू दिली नाही. शेषरावांशी त्यांचे अखेर पर्यंत घनिष्ठ संबंध होते. सावजी परभणीला गेले की शेषरावजींना बोलावून घेत आणि त्यांचे क्षेमकुशल विचारित, गप्पांचा फड रंगत असे.

सावजींच्या ह्या शांत आणि आत्मियता पूर्ण, सरल वागणूकीने विरोधकही त्यांचे मित्र बनत. एकदा सावजींच्या संपर्कात आलेली व्यक्ती ही सावजींच्या दिलदार स्वभावाने त्यांची कायमचीच रनेही बनत असे.

सावजींनी कधीही पदासाठी आपली नितिमत्ता सोडली नाही. त्यामुळेच त्यांनी स्थापन केलेल्या, सांभाळलेल्या संस्था टिकल्या, जगल्या, वाढल्या आणि प्रगती पथावर विसावल्या. जो पर्यंत ते पदावर होते, सत्तेवर होते तो पर्यंत त्यांनी पदाचा सन्मान राखला. पदाला आणि त्या पदाच्या अर्हतेला कलंक लागेल असे वर्तन त्यांनी कधीही केले नाही. त्यांच्या नावाला, निर्मळ चारित्र्याला शोभेल असेच आदर्श कार्य ते करित राहिले. सावजींनी कधीही तत्वांशी तडजोड केली नाही.

१९६० साली महाराष्ट्राची स्थापना झाली. आताचा मराठवाडा विभाग हा मराठी बहुल भाषिकांचा प्रदेश असल्यामुळे मुंबई प्रांताशी जोडला गेला. श्री. यशवंतराव चव्हाण पहिले मुख्यमंत्री झाले. मराठवाड्याचे नेते श्री. शंकरराव चव्हाण ह्यांच्या भक्कम पाठींब्यामुळे आणि पक्षांतर्गत पाठपुराव्यामुळे १९६७ सालच्या निवडणुकीसाठी सावजींना विधानसभेची उमेदवारी मिळाली. काँग्रेस श्रेष्ठींनी सावजींचे नाव निश्चित केले. त्या काळी तीन महीने आधीच उमेदवारी निश्चित होत असे. निवडणूक प्रक्रिया तीन तीन महीने चालायची. सावजींचा जनसंपर्क अफाट होता. त्यांच्या पाठीशी तळागाळातील कायर्कृत्यांची फौज होती. सहकारी बँकाच्या माध्यमातून, जितूर आणि परभणी जिल्ह्यासाठी केलेल्या अनेक समजोपयोगी कार्याची पुण्याई गाठीशी होती. सर्वांच्या उपयोगी पडणारा निस्वार्थ, चारित्र्यवान आणि प्रामाणिक उमेदवार अशी सावजींची जनमानसात प्रतिमा होती. जितूर आणि परभणीची भाग्यरेखा उजळविण्याचे सामर्थ्य, सावजींमध्ये आहे याची सर्वसामान्य जनांना खात्री होती. सावजींच्या व्यक्तिमत्वाला लोकप्रियतेचे वलय होते.

जितूर मतदार संघात सावजींचा प्रचार सुरू झाला. वसंतराव नाईकांची जाहीर सभा झाली. काँग्रेस पक्षाचे कार्यकर्ते, सावजींचे हितचिंतक सगळे प्रचार मोहीमेत उतरले. परिवारातील सदस्य ही प्रचारासाठी जीवाचे रान

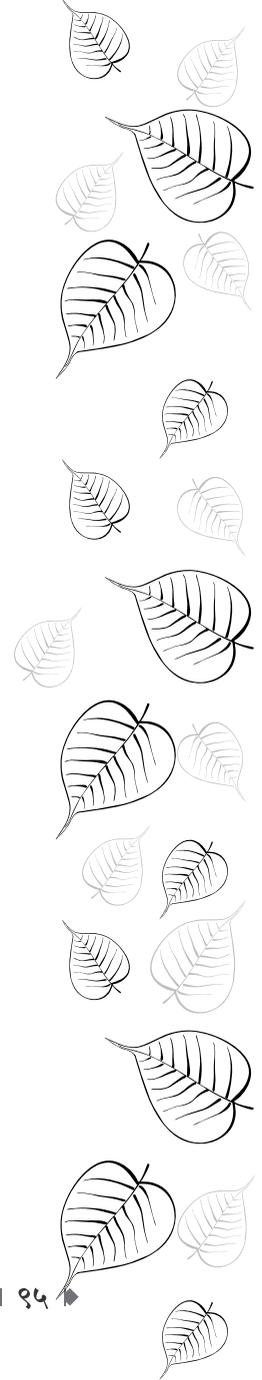
करीत होते. कार्यकर्त्यांचा प्रचार फळाला आला. अनेक सामाजिक कार्यातील सावजींच्या यशस्वी सहभागाने, सर्वच जातीतील मतदारांनी आपल्या पसंतीचे मत सावजींच्या पारड्यात टाकले, सावजींचे पुतणे श्री. निरंजनभाऊ कळमकर तेव्हा कॉलेजला शिक्षण घेत होते. या निवडणूकीच्या प्रचारासाठी दोन महिन्यांची सुट्टी काढून ते जितूरला येऊन राहिले. सावजी सांगत,

“निरंजनजी, आपल्या पक्षाच्या प्रचार सभेला नव्हे, तर विरोधी पक्षाच्या प्रचार सभेला तुम्ही जायला हवे. म्हणजे त्यांची तयारी किती आहे याचा अंदाज येईल.”

सावजी निवडणूकीला उभे राहिले आहेत म्हणजे त्यांचा विजय निश्चित आहे अशी भावना विरोधी पक्षात निर्माण झाली होती. त्यामुळे विरोधी पक्षाची खूप पंचाईत झाली होती. सावजी विरुद्ध उभे राहायला त्यांना उमेदवार मिळेना. कारण सावजींची लोकप्रियता! सावजींच्या नावाचा दबदबा सगळ्या जितूर तालुक्यात पसरलेला होता. शेवटी विरोधी पक्षाला परभणीवरून उमेदवार आयात करावा लागला आणि सावजी विरुद्ध शेतकरी कामगार पक्षाचे श्री. शेषराव देशमुख हे उभे राहिले. आणि १९६७ च्या महाराष्ट्र राज्यातील विधानसभेच्या निवडणूकीत पहिल्यांदाच सावजी 'आमदार' म्हणून भरघोस मतांनी निवडून आले. विजयश्रीची माळ सावजींच्या गळ्यात पडली. आणि बघेरवाळ जैन समाजातील पहिली व्यक्ती, सावजींच्या रुपाने 'आमदारकीच्या' सन्माननीय पदावर विराजमान झाली. सर्वच कुटुंबीय जन, सावजींचे पाठीराखे, सर्व कार्यकर्ते, जितूर शहर ह्या सर्वांसाठीच तो अत्यंत आनंदाचा, साफल्याचा, समाधानाचा क्षण होता. अत्यंत योग्य, प्रामाणिक आणि कर्तृत्ववान व्यक्तीचा हा यथोचित सन्मान होता. जनताभिमुख नेतृत्वाला सत्तेच्या सिंहासनावर स्थान मिळाले होते. पंचक्रोशीतील जैन समाजासाठी आणि बघेरवाळ समाजासाठी ही अभिमानाची घडी होती.

१९४७ ते १९६७ अशा २० वर्षांच्या कालखंडात जनतेसाठी केलेल्या सर्व लोकोपयोगी कार्याची पावतीच जणू ह्या विजयातून मिळाली होती. सावजींप्रती असलेल्या विश्वासानेच, गोरगरीबांपासून ते तळागाळातील लोकांपर्यंत प्रत्येकाने सावजींच्या चिन्हावर पसंतीची मोहोर उठविली होती. विजयासोबतच, फार मोठी जबाबदारीही सावजींवर आली होती. फ्रेब्रुवारी १९६७ मध्ये सावजींनी आमदारकीची शपथ घेतली आणि त्यांच्या मतदार संघातील कामांना सुरवात केली आणि जितूर तालुक्याचा आणि मतदार संघाचा भाग्योदय सुरू झाला.

सावजींचा प्रामाणिकपणा आणि सचोटी परत एकदा उजळून निघाली. महाराष्ट्र शासनाकडून मिळालेल्या निधीतील प्रत्येक पैशाचा उपयोग त्यांनी विकास कामासाठी केला. जितूर येथील कन्या शाळेला, तालुका

न्यायालयाच्या इमारतीसाठी निधी उपलब्ध करून दिला आणि चांगल्या इमारती उभ्या केल्या. त्या काळात मराठवाडा हा शैक्षणिक दृष्ट्या अतिशय मागासलेला होता. शिक्षणाच्या प्रचार, प्रसारात सावजींनी खूप मोठे योगदान दिले. १००० वरती असलेल्या प्रत्येक गावात प्राथमिक, माध्यमिक शाळा उघडण्यासाठी त्यांनी खूप प्रयत्न केले. आणि गावागावांत शाळात सुरु केल्या शिक्षणाशिवाय उद्धार नाही हे सावजी जाणत होते.

१९६९ मध्ये राष्ट्रपिता महात्मा गांधी ह्यांची १०० वी जन्मजयंती होती. त्या निमित्ताने येलदरी धरणाजवळील 'सावंगी म्हाळसा' हे गांव शासनाच्या माध्यमातून सावजींनी दत्तक घेतले आणि एक वर्षात ते गांव 'आदर्श गांव' म्हणून विकसित केले.

१९७२ ह्या वर्षी देशभर भीषण दुष्काळ पडला. मराठवाड्यात तर पाऊसच झाला नाही. प्यायला पाणी नाही, शेती पिकली नाही, खायला अन्न नाही अशी मराठवाड्याची स्थिती होती. पण सावजींनी दुष्काळाशी लढा देण्यासाठी जातीने प्रयत्न सुरु केले. शासनाने त्या वर्षीच सुरु केलेल्या 'रोजगार हमी योजनेच्या' माध्यमातून दुष्काळाशी मुकाबला सुरु केला. रोजगार हमी योजनेचे काम चांगले झाले पाहीजे यावर त्यांचा कटाक्ष होता. त्यांच्या पक्षाच्या कार्यकर्त्यांना त्यांनी त्यावर लक्ष ठेवण्याची जबाबदारी दिली. त्यांनी रस्त्यांच्या कामाला प्राधान्य दिले. अनेक कच्चे आणि पक्के रस्ते यातून तयार झाले. शेकडो कार्यकर्त्यांच्या वैयक्तिक कामा बरोबरच, समाजोपयोगी कामाची जंत्रीच उभी केली. शासनाकडून मिळालेल्या निधीचा पूर्ण उपयोग करून त्यांनी त्यांच्या मतदार संघाचा चेहरा मोहरा बदलवून टाकला. सावजी म्हणजे जणू काही एक प्रचंड मोठा वटवृक्षच होता. सर्वांना शीतल छाया प्रदान करणारा!

सावजींच्या आमदार पदाची कारकीर्द गाजली. सावजींच्या निरस्पृहतेमुळे. शासनाकडून मिळालेला सर्व निधी सावजींनी लोकोपयोगी कार्यात खर्च केला. त्यामुळे मागास भागात मोडणाऱ्या जिंतूर मतदार संघाने प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल सुरु केली.

१९६७ ते ७२ या काळात आमदार राहिल्यानंतर मात्र ते हळुहळु राजकारणापासून अलिप्त होत गेले. कारण तो पर्यंत भारतीय राजकारण हे स्वार्थ, संपत्ती, अनैतिकता ह्यांच्या आहारी जायला लागले होते. गांधी, नेहरू, पटेल इ. ज्येष्ठ काँग्रेसी नेत्यांनी राजकारणाला दिलेला शुचिर्भूततेचा संस्कार आता हळुहळू, काळाच्या ओघात पुसट व्हायला लागला होता. राजकारणातील पदे आता सेवेची, साधुत्वाची पदे राहिली नव्हती तर संधीसाधूची, स्वार्थाची पदे बनली होती. पहिल्यांदा स्वार्थ आणि मग परमार्थ असा नवीन पायंडा राजकारण गढूळ बनवित होते.

अशा मुल्यविहीन राजकारणात सावजींचे मन रमणे शक्यच नव्हते. त्यांच्यावरील प्रामाणिक कार्यकर्त्यांचे संस्कार त्यांना सत्प्रवृत्तीची वाट सोडू देत नव्हते. वास्तविक सावजींच्या पाठीशी प्रचंड जनाधार होता. सामाजिक कार्याचा मोठा अनुभव होता. जनकल्याणाची भावना अंतरंगात जागृत होती. कुशल प्रशासक असल्यामुळे मंत्रीपद समर्थपणे सांभाळण्याची योग्यताही त्यांच्याकडे होती. पण आता दिवस बदलत होते. राजकारणाची दिशा आणि दशा बदलत होती. त्यामुळे सावजी हळूहळू राजकारणातून स्वतःहून बाजूला झाले, अलिप्त झाले आणि स्वतःला सामाजिक कार्यात झोकून दिले. आजपर्यंत ध्येयवादातून केलेल्या नैतिकतेच्या जपपूकीने त्यांना सत्तेसाठी अमंगलतेशी तडजोड करू दिली नाही. राजकारण ही त्यांच्यासाठी देशसेवा, जनसेवा होती. धर्मसंस्कारातून आलेला पिढीजात सत्प्रवृत्तीचा वारसा त्यांनी नेटाने चालविला होता.

सावजींची, ५ वर्षांची आमदार पदाची कारकीर्द खूप यशस्वी ठरली होती. १९७२ साली विधानसभेच्या निवडणूका जाहीर झाल्या. ह्या निवडणूकीसाठी परत सावजींना उमेदवारी देण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. वसंतराव नाईकांचा सावजींना फोन आला. आणि निवडणूकीला उभे राहण्यासाठी संदेशही दिला. पण सावजींनी मात्र या प्रस्तावाला नकार दिला. सावजी म्हणाले, “आता बस झाले. आता मी उभा राहणार नाही” कारण राजकारणाचे बदलेले रंग - ढंग त्यांनी टिपले होते.

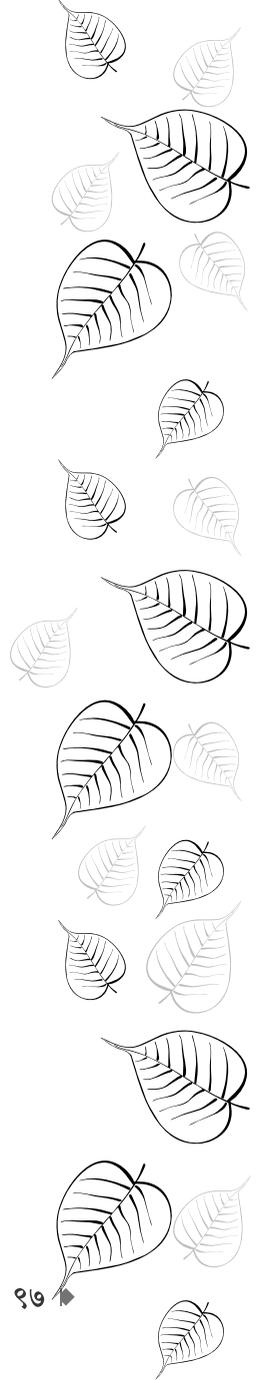
कोणत्याही क्षेत्रात, ‘कुठे थांबायचे’ हे कळण्याची एक विलक्षण दूरदृष्टीच त्यांच्याजवळ होती. त्यामुळे सावजींना कधीही अपयशाचा सामना करावा लागला नाही. कारण जोपर्यंत यशश्री सोबत आहे तो पर्यंतच ते त्या क्षेत्रात काम करीत.

लाचारी त्यांच्या स्वभावातच नव्हती. कधी कोणत्याही पदासाठी त्यांनी भीक मागितली नाही. कधी तिकीट मागितले नाही. जिथे अविरोध निवड होणार असेल तिथेच ते पदाचा स्वीकार करीत. निवडणूक होणार असेल तर ते स्वतःला तिथून बाजूला करीत.

१९७० साली त्यांनी परभणी जिल्हा मध्यवर्ती बँकेचे अध्यक्षपद सोडले. ७२ साली त्यांनी परत अध्यक्षपद स्वीकारावे यासाठी आग्रह होऊ लागला. पण त्यांनी त्यालाही नकार दिला. कारण सावजींनी एकदा थांबायचे ठरविले की ठरविलेच. त्यांचा तो निश्चय कोणीच मोडू शकत नसे.

सावजींनी नंतर निवडणूक लढविली नाहीच. गढूळलेल्या राजकारणातून या हंस पक्षाने आपले अंग काढून घेतले आणि स्वतःची स्वच्छ निष्कलंक प्रतिमा अबाधित राखली.

पण त्यांच्या आमदार पदाच्या कारकीर्दीत त्यांनी अनेक समजोपयोगी

कामे केलीत आणि त्यांच्या जीवनातला हा महत्वपूर्ण काळ सार्थक केला.

सावजींनी राजकारणातील एक महत्वपूर्ण काळ गाजविला. पण मुल्यविहीन राजकारण त्यांना मानवणारे नव्हते. त्यांनी नेमस्त, समंजस, आणि रचनात्मक राजकारण केले. १९७२ नंतर राजकारणाकडे पाठ फिरविली आणि सहकाराच्या माध्यमातून समाजकारणात भाग घेतला आणि जनतेच्या कल्याणाचा विचार प्राधान्याने केला. सत्ता आणि संपत्तीपेक्षा सर्वसामान्य जनतेच्या हिताला प्राधान्य दिले.

सावजी आमदार असतांनाचा एक प्रसंग!

परभणी जिल्हा परिषदेच्या निवडणूका पार पडल्या होत्या. तेव्हा एक आदीवासी सदस्याची सभापती पदी निवड झाली होती. हे गृहस्थ काही कामासाठी मुंबईला गेले होते. ते पहील्यांदाच मुंबई बघत होते. त्यामुळे मुंबईच्या भुलभुलैय्यामुळे त्यांना तसेही चक्रावल्या सारखे झाले होते. तेव्हा सावजी आमदार होते, त्यामुळे मुंबईतल्या आमदार निवासात त्यांचा मुक्काम असायचा. तेव्हा हे सभापतीजी, सावजींना भेटायला म्हणून आमदार निवास शोधत गेले. पण सावजींची भेट होऊ शकली नाही.

काही दिवसांनी सावजी जितूरला परत आले होते. त्यांच्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे त्यांच्या माडीवरच्या बैठकीत ते येणाऱ्या लोकांना भेटत होते. श्री. लिंबाजीराव दूधगांवकर सावजी सोबत बसले होते.

सभापती साहेब सावजींना भेटायला आले आणि सांगू लागले.

“साहेब, मी आपल्याला भेटायला आलो होतो. पण मला पहीले तर एमएलए होस्टेल सापडले नाही. होस्टेल सापडले, तर तुमची खोली सापडली नाही”

सावजी सगळे शांतपणे ऐकत होते. लिंबाजीरावही सभापतींचे बोलणे ऐकत होते. त्यांनी खोलीचा उल्लेख केला तसे लिंबाजीराव ताबडतोब म्हणाले,

“५० वर्षांपासून आम्हाला साहेबांची ‘खोली’ अजून सापडली नाही तर तुम्हाला दीड दिवसात काय सापडणार?” (हंशा पिकला.)

लिंबाजीरावांनी सावजींच्या व्यक्तिमत्वातील अथांगतेचाच जणू उल्लेख केला होता. सावजींच्या लोकोत्तर व्यक्तिमत्वाची ‘खोली’चे अवलोकन हे खरेच कठीण काम होते.

लिंबाजीरावांचे आणि सावजींच्या परिवारांचे संबंध हे अत्यंत घरोब्याचे आणि कौटुंबिक पातळीवरचे होते. सावजींना पैसे मागायची हिंमत त्यांच्या मुला - मुलींना होत नसे पण ‘काका, पैसे द्या’ म्हटले की लिंबाजीराव पटकन खिशात हात घालून पैसे काढून द्यायचे. एवढी आत्मीयता मुलांमध्ये होती.

“व्हॉटस ऑपच्या माध्यमातून आभासी मैत्रीचे मायाजाल उभे करणाऱ्या आजच्या पिढीने ते अनोखे मैत्र आणि सख्य जरूर अनुभवावे.

१८

अमृताचे बोल 'सावजी' चे

सावजींच्या व्यक्तीमत्वाचा, त्यांच्या धोरवीचा विचार करतांना सावजींच्या बोलण्याचा प्रभाव आणि त्यांची ऋजुता ह्याचा विचार अवश्यच करावा लागेल.

सावजींचे बोलणे अतिशय सालस आणि मृदू असे. त्यांची वाणी प्रभावशाली होती पण त्याला संयमाचे कोंदण होते. त्यांचे वक्तृत्व अतिशय सुत्रमय असे! उगाच लांबण लावणे, पाल्हाळ लावणे हे सावजी कधीच करीत नसत. सावजींच्या बोलण्यातून त्यांचा व्यासंग, अभ्यास झळकत असे. प्रत्येक शब्दाच्या मागे गांभिर्याने विचार केलेला असे.

सावजी समोरच्या माणसाचे बोलणे पूर्ण शांतपणे ऐकून घेत. कधीही घाईघाईने त्यांची प्रतिक्रिया देत नसत. खूप लोक वेगवेगळ्या कामांसाठी सावजींना भेटायला येत असत. भेटायला येणाऱ्या व्यक्तीचे ते आपुलकीने क्षेम कुशल विचारित. ती व्यक्ती कोणते काम घेऊन आली आहे. त्याचे स्वरूप समजून घेत. त्यावर जो उपाय करणे शक्य आहे तो तळमळीने करीत. कोणला नोकरी हवी असे किंवा कोणाला अर्थ सहाय्य हवे असायचे. सावजी समोरच्या व्यक्तीची गरज आणि त्याची योग्यता ह्या दोन्हींचा सारासार विचार करीत. ते कोणालाही एकदम नाही किंवा हो म्हणत नसत. ते कधीही कोणाला रागाने, द्वेषाने बोलत नसत. विचारपूर्वक निर्णय घेत. समोरच्या व्यक्तीला नकार द्यायचा असला तरी अत्यंत सौम्यतेने, मृदूतेने समजावून सांगत.

सावजींच्या बोलण्यातली मृदूता समोरच्याला जिंकून घेई. १५ वर्षांच्या मुलाशी ते जेवढे आपूलकीने बोलत तेवढ्याच रनेहाने ज्येष्ठ व्यक्तींशी संवाद साधत. सर्व धर्मांच्या, जातीच्या व्यक्तींसाठी सारखीच मधूर वाणी! गरीब असो की श्रीमंत प्रत्येकाला सारखेच संबोधन! सावजींच्या बोलण्याने जणू त्यांना सगळ्यांचे मित्र, आस बनविले होते.

सावजींना जणू काही एक जादूची कांडी सापडली होती. ते समोरच्या व्यक्तीच्या गुणांचे कौतुक करीत. ते कधीही कोणाला रागाने, द्वेषाने बोलत नसत. कर्मचान्यांचे, त्यांच्या संपर्कात येणाऱ्या व्यक्तींचे दोष कधीच दाखवित नसत. सर्व जगाला वश करण्याचा मंत्र म्हणजे, बोलण्यातील माधुर्य. एका संस्कृत श्लोकात कवी म्हणतो.

“यदीच्छसी वशीकर्तृ जगतां एक मंडनम्
परापवाद सहस्रेभ्यो चरतीं गा निवारय”

ह्या श्लोकाचा अर्थ असा आहे की, जर एकाच गोष्टीने सगळ्या जगाला वश करायचे असेल तर निंदेच्या क्षेत्रात चरणान्या वाणीरुपी गाईला आवर”.

सावजी कधीच कोणाची निंदा करीत नसत. कोणत्याही निंदायुक्त वचनांपासून, कुचेष्टेपासून सावजींनी स्वतःला खूप दूर ठेवले होते. त्यामुळे ते होते एक अजातशत्रू व्यक्तिमत्व!

“प्रिय भाषी, शीतल-हृदय,
सुंदर सरल उदार
जो जन ऐसा जगतमें
तासो सबको प्यार”

सावजींच्या विनय युक्त बोलण्याला एक प्रकारचे वजन होते. एखादी गोष्ट करणे शक्य असेल तर हो म्हणायचे, शक्य नसेल, तर नाही म्हणायचे. उगाच कोणाला खोट्या आशेला लावून ठेवणे त्यांना आवडत नसे. पण एकदा जर शब्द दिला तर मग मात्र ते त्यांच्या शब्दाशी प्रामाणिक राहत आणि शब्द दिल्याप्रमाणे काम करीतच.

त्यांच्या बोलण्यातील कौशल्यामुळे त्यांच्या संपर्कात आलेली व्यक्ती ही त्यांचा मित्रच बनून जाई. त्यांनी जर एखाद्याला मित्र मानले असेल आणि जर त्यांच्या मित्राची कोणी निंदा केली तर ते ऐकून घेत नसत. कारण माणसाची पारख करूनच त्याला सावजींनी आपल्या मित्र परिवारात सामील केलेले असे. परभणीतही सावजींचा मोठा मित्र परिवार होता. त्यांची श्री. हेमराजजी जैन, श्री. पुनमचंदजी मुथा, मा.श्री. जामकरजी (माजी मंत्री) यांच्यासोबत अव्याहत मैत्री होती. मनसोक्त गप्पांचे फड रंगत असत. कधीमधी तर शनिवार बाजार परिसरातील जिल्हा बँकेच्या अतिथी गृहात

जिल्ह्यातील आमदार, खासदार, नेते मंडळी सोबत चार-पाच तास रग्मीचे डाव रंगत असत. मा. दुधगांवकर साहेब असतील तर पाच-पाच मजली हारऱ्याचे फवारे उडत. सर्वच नेते मंडळीचे ताणतनाव दूर पळून जात.

छत्रपती शिवाजी महाराजांप्रमाणेच सावर्जींना माणसाची जबरदस्त पारख होती. कोणता माणूस, योग्य आहे. कोणता अयोग्य आहे याचा निर्णय करण्याची एक उपजतच बुद्धी त्यांच्याकडे होती. जणू काही अंतर्दृष्टीच होती त्यांच्याजवळ! कोणती व्यक्ती कुठे योग्य काम करू शकेल ह्याचा अंदाज त्यांना त्या व्यक्तीला बघताच येत असे. कोणता माणूस कधी, कुठे उपयोगी पडू शकेल हे जाणण्याचे कसब त्यांच्या अंगी उपजतच होते. हिऱ्याची पारख असलेला जोहरी ज्याप्रमाणे हिऱ्या बघताच त्याचे मुल्य जाणतो त्याप्रमाणेच सावर्जी हे जणू माणसातले हिरे ओळखणारे जोहरीच होते.

सावर्जीचे डोळे म्हणजे 'स्कॅनिंग मशिन'च होते. समोरच्या व्यक्तीला वरपासून खालीपर्यंत बघतांना सावर्जीचे डोळे समोरच्याचा अंतरंगाचा वेध घेत. सावर्जीचे निरिक्षण होईपर्यंत समोरचा माणूस भितीने अर्धमैला झालेला असे. नंतर सावर्जीच, आपल्या धीरोदात्त वाणीने त्याला धीर देत.

सावर्जी प्रत्येकाला अहो-जाहोच म्हणत. ते कधीच कोणाला अरे-तुरे करून बोलत नसत. प्रत्येकाला आदरार्थी संबोधण्याची त्यांची पद्धतच होती. त्यांचे पुतणे, मुले, कर्मचारी, नोकर सर्वांच्या नावाला 'जी' लावून संबोधण्याची त्यांची पद्धत होती. समोरच्या व्यक्तीला आज्ञार्थी संबोधून, मान देऊन बोलण्याची सावर्जींची शैली खरे तर अनुकरणीयच होती.

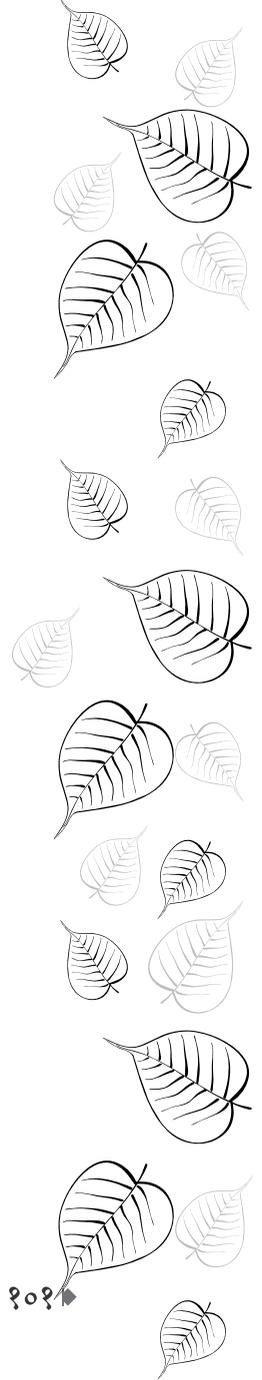
आज कोण लहान, कोण मोठे ह्याचे भान नाही. नात्यात राखावयाच्या मानापानाची जाणिव नाही. कोणालाही आदराने संबोधण्याची पद्धत राहिली नाही. अशा परिस्थितीत, सावर्जींचा, आदरयुक्त बोलण्याचा गुण मनात घर करतो आणि त्यांच्या विषयींचा आदर अधिकच वाढवितो.

एका चारोळीत कवी म्हणतो,

“मोठेपणाच्या गर्वांने फुगला सागर
तोंडात घाली ना कुणी चुळकाभर
भल्याभल्या सोडून जाता विनम्रता
जगही दूर जाते अशी ही कथा”

पण सावर्जींच्या व्यक्तिमत्वातील विनम्रता ही त्यांच्यात चुंबकीय आकर्षण निर्माण करीत होती.

मान, सन्मान, आदर, कृतज्ञता ह्या सगळ्या भावना ह्या जणू काही give and take, relationship मधल्या आहेत. मान सन्मान घ्यायचा आणि घ्यायचा. सावर्जींनी, सदैव त्यांच्या मोठेपणाचा आब राखत समोरच्यालाही

मान दिला. त्यामुळेच त्यांनी सर्वांच्या हृदयात उच्च कोटीचे स्थान मिळविले.

सावजी हे जणू काही लोकसंग्रहाचे शहेनशाह होते. एवढा प्रचंड, आणि जीवाला जीव देणारा असा गोतावळा सावजींनी जमविला होता तो त्यांच्या बोलण्यातल्या मृदुतेने!

“दोन शब्द प्रेमाचे
घायचे घ्यायचे असतात
आज नाही तर उद्या
तेच कामाचे असतात”

हे सावजींनी जाणले होते.

१९

काया कल्प नेमगिरीचा 'उद्धार' अनेक क्षेत्रांचा!

जिंतूर जवळचे नेमगिरी अतिशय क्षेत्र हे सावजींच्या पूर्वजांनीच निर्मिले आहे. ह्या क्षेत्राबद्दलची अपार आस्था सावजींच्या अंतःकरणात होती. नेमगिरी गुंफेत विराजमान विशालकाय नेमीनाथ प्रतिमेवरूनच ह्या क्षेत्राचे नाव नेमगिरी पडले. आश्चर्यकारक रित्या अंतरिक्षात स्थिर असलेली, अजस्र पार्श्वनाथ प्रतिमा, दर्शनार्थींच्या हृदयाला परमशांती प्रदान करणारी शांतीनाथ भगवंतांची प्रतिमा, चतुर्थ कालात म्हणजे आतापासून २६०० वर्षापूर्वी निर्माण झालेली, जैन धर्मातील प्रथम तीर्थंकर श्री आदीनाथ स्वामींची प्रतिमा सर्वांप्रती सावजींच्या अंतःकरणात अपार श्रद्धा आणि भक्ती होती. पण त्यांच्या अंतःकरणातल्या भक्तीचे स्वरूप काही आगळे वेगळेच होते. सावजी कधी या क्षेत्रावरील तीर्थंकर प्रतिमांच्या पूजा अर्चेत रमले नाही. तर त्यांच्या अंतरंगातल्या श्रद्धेला, भक्तीला त्यांनी विकासात्मक क्रियेची जोड दिली. नेमगिरी संस्थानच्या सार्वत्रिक विकास कसा करता येईल याचे चिंतन सदैव त्यांच्या मनात सुरू असे. नेमगिरी क्षेत्र तेथील विशालकाय सुंदर प्रतिमांमुळे, गुफा मंदीरांमुळे आणि या क्षेत्राच्या अतिशयामुळे तर प्रसिद्ध होते. पण या क्षेत्रावर सोयी सुविधांचा अभाव होता. मंदीरापर्यंत पोचण्याठी रस्ते नव्हते. पाण्याची उपलब्धता नव्हती. वीज पोचली नव्हती. त्यामुळे रात्रीच्या वेळी सर्वत्र अंधाराचे साम्राज्य असे.

जिंतूर गाव संपले की घनदाट जंगल होते. नेमगिरी क्षेत्रावर जायचे तर

पायवाटेने चालत जावे लागे किंवा बैलगाडी ही 'पांदण' मधून वाट काढीत जाई. आजुबाजुला सवर्त्र चारोळीचे बन पसरलेले होते. या घनदाट जंगलात, वाघासारखी हिंख श्वापदे देखील होती. त्यामुळे क्षेत्रावर जाणाऱ्या बैलगाडीच्या समोर, जंगली श्वापदांना सावध करणारा, हाकारा देणारा माणूस चालत असे.

१९४० ते १९५० पर्यंत सावजी नेमगिरी क्षेत्र कार्यकारीणीचे सचिव होते. सावजींनी त्यांच्या नेहमीच्या पद्धतीने पायाभूत सोयी सुविधा उपलब्ध करण्याचे रचनात्मक कार्य सुरु केले आणि सावजींच्या परिस र्स्पर्शाने जणू संस्थानने कात टाकायला सुरवात केली. पुढे ते १९८० ला क्षेत्रकमीटीचे अध्यक्ष झाले व शाश्वत विकासासाठी सरकार दरबारी प्रयत्न सुरु केले. त्यांची राजकीय आणि सामाजिक प्रतिष्ठा वापरून क्षेत्राला प्रगती पथावर आणले. जितूर गावातुन नेमगिरी मंदिरापर्यंत पक्का रस्ता धावू लागला. पहाडावर वीज पोचली आणि नेमगिरी क्षेत्रावर पहीला वीजेचा दिवा पेटला तो सावजींच्या प्रयत्नाने. मंदिर परिसर प्रकाशाने उजळून गेला आणि जणू काही संस्थानचे भाग्यही उजळले. त्यांनी परकोटा बाहेरची पहीली धर्मशाळा उभारली. येलदरी धरणातुन जितूरला होणाऱ्या पाणीपुरवठ्यातुन नेमगिरी क्षेत्राला विनामुल्य पाणी मिळेल यासाठी अथक प्रयत्न करून पाईप लाईन टाकून घेतली.

क्षेत्रावर सुख सुविधा, सोयी उपलब्ध झाल्या, तसा भाविक भक्तांचा ओघ नेमगिरीकडे वळला.

१९८१ साली कर्नाटकातील श्रवणबेळगोळ येथे बाहुबली भगवंताचा महामस्तकाभिषेक आयोजिला होता. तेव्हा उत्तरेतून येणाऱ्या शेकडो बस गाड्या क्षेत्रावर येत. इथे येऊन विश्रांती घेऊन मग दक्षिणेकडे जात असत. सावजींनी संस्थानला सोयी सुविधांच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण करण्याच्या दूरदृष्टीचा खूप फायदा झाला. क्षेत्राला उत्पन्न ही भरपूर मिळाले आणि उत्तरेपासून ते दक्षिणेपर्यंत नेमगिरी अतिशय क्षेत्राची किर्ती परसली.

१९७५ साली जैन धर्मचे अंतीम तीर्थंकर भगवान महावीरांच्या निर्वाणाला २५०० वर्षे पूर्ण झाली होती. त्या निमित्त्याने देशभर महावीरांचा जन्मोत्सव आणि निर्वाणोत्सव अत्यंत उत्साहात साजरा केला गेला. महाराष्ट्रात ह्या जन्मजयंतीच्या आयोजनासाठी राज्य पातळीवर मुख्यमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखाली भ. महावीर जन्मकल्याणक महोत्सव समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीत सावजी सदस्य होते. याच महोत्सवाच्या परभणी जिल्हा समितीचे ते अध्यक्ष होते. त्या निमित्त्याने जिल्ह्यातील श्वेतांबर आणि दिगंबर जैन समाज एकत्र आणण्याचा त्यांनी

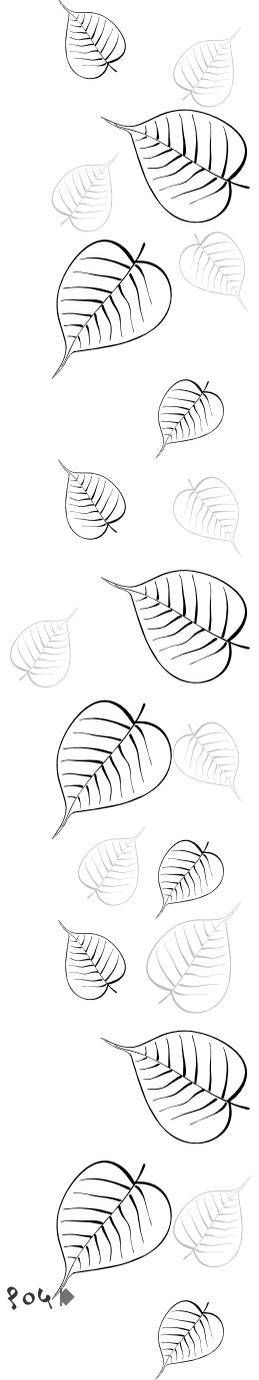

प्रयत्न केला. दोन्ही समाजाने मिळून महावीर जयंती एकत्र साजरी केली. ही परंपरा आजही सुरू आहे. आजही परभणीतील दोन्ही समाजाचे बांधव भ. महावीर जयंती एकत्र साजरी करतात. सावजींनी त्यांच्या कल्पक आणि समर्थ नेतृत्वाने ह्या संधीचे सोने केले.

जितूर शहरात भगवान महावीर स्वामींच्या प्राचीन दिगंबर जैन मंदिराला उत्पन्नाचे साधन नव्हते. दान, दातार नाही त्यामुळे या मंदीराची आर्थिक स्थिती नेहमीच तोट्यात असे. मंदीराचे नित्य खर्च म्हणजे पुजाऱ्याचा पगार, लाईट बील, इतर खर्चाची तोंड मिळवणी करणे हे नेहमीच अवघड असे. सावजींनी ही परिस्थिती बदलायची असे ठरविले. ह्या २१०० व्या निर्वाण महोत्सवाचे औचित्य साधून, सावजींनी एक भव्य स्मरणिका काढायचे नियोजन केले. राज्यभरातून स्मरणिकेकरीता जाहिराती गोळा केल्या. स्थानिक समाजाकडून देणग्या मिळविल्या आणि स्मरणिका प्रकाशित केली. ह्या स्मरणिकेच्या माध्यमातून संकलित झालेला निधी त्यांनी महावीर मंदीरकडे वळविला. मंदीराचा जिर्णोद्धार केला. मंदीर प्रांगणात खोल्या बांधल्या आणि त्या किरायाचे दिल्या आणि मंदीराला कायमचे उत्पन्न सुरू करून मंदिर व्यवस्थापन आत्मनिर्भर बनविले. सावजींच्या प्रयत्नांनी जितूर मधील महावीर मंदिर स्वयंपूर्ण बनले.

१९८२ साली कुंभोज बाहुबली (कोल्हापूर) येथे झालेल्या, दिव्यावदान समारोहाला सावजी उपस्थित होते

त्यानंतर कुंभोज बाहुबली क्षेत्रावर झालेल्या श्वेतांबर, दिगंबर आणि मराठा समाजातील संघर्षाने तीव्र वळण घेतले. हा संघर्ष तीन वर्षे पर्यंत सुरू होता. राष्ट्रसंत आचार्य श्री विद्यानंद महाराजांनी या संघर्षाच्या निराकरणासाठी उपोषणाचा मार्ग अवलंबिला होता. दिगंबर जैनांची बाजू ही अत्यंत न्यायोचित होती. गेल्या १००० वर्षांपासून हा बाहुबलीचा डोंगर येथील मंदीरे, मुर्त्या, धर्मशाळा हे दिगंबर जैनांचेच असल्याचे लिखित पुरावे होते. पण या क्षेत्रावर इतर धर्मीयांनी कब्जा मिळविण्याचा प्रयत्न केला होता. हा संघर्ष एवढा विकोपाला गेला की, तत्कालीन प्रधानमंत्री श्रीमती इंदीरा गांधी ह्यांना ह्या प्रकरणात लक्ष घालावे लागले. त्यावेळी दिगंबर समाजातील खासदार, आमदार, नेते, हजारे भाविक जन बाहुबली क्षेत्रावर एकत्रित झाले होते. त्यावेळी सावजी देखील तिथे उपस्थित होते. दिगंबर समाजाची न्यायोचित बाजू काँग्रेस श्रेष्ठीपर्यंत पोचविण्यात सावजींनी महत्वाची भूमिका बजावली. योग्य वेळी समयोचित भूमिका पार पाडण्यासाठी सावजी प्रसिद्ध होते. सर्व जैन नेत्यांच्या प्रयत्नांना आणि आ. विद्यानंदजींच्या उपोषणाच्या सामर्थ्याला यश मिळाले आणि मा. इंदीराजींनी हस्तक्षेप केल्यामुळे बाहुबलीचा पहाड हा दिगंबर जैनांकडे राहिला.

१९५३ साली 'श्रवणबेळगोळ' क्षेत्रावर भ. बाहुबली स्वामींचा महामरुतकाभिषेक सोहळा आयोजित करण्यात आला होता. तेव्हा सावजींनी कळमकर परिवारारोबत श्रवणबेळगोळ आणि दक्षिणेतील इतर तीर्थक्षेत्रांची यात्रा केली. ही त्यांच्या जीवनातील पहीली तीर्थयात्रा होती.

जैन धर्मात सल्लेखना व्रताला खूप महत्व आहे. वृद्धापकाळामुळे किंवा रोगजर्जर अवरुथेमुळे, किंवा नैसर्गिक आपत्तीमुळे जेव्हा गृहस्थ किंवा योगी व्रतांचे पालन करू शकत नाही. संयम, नियमांचा अंगीकार करू शकत नाही तेव्हा क्रमाक्रमाने अन्न, पाणी आणि रागद्वेषादी विकारांचा त्याग करणे, क्रोध, मान, माया, लोभ इत्यादी कषायांना कृश करणे आणि अत्यंत पवित्र भावनेने आणि निर्मोही अंतःकरणाने शरीर सोडणे म्हणजेच मृत्यू स्वीकारणे ह्या व्रताला सल्लेखना म्हणतात. जेव्हा नियमांचे पालन करीत जगणे शक्य होत नाही तेव्हा गलितगात्र अवरुथेत मृत्यूची वाट बघण्यापेक्षा स्वतःहून मृत्यूला सामोरे जाणे हे सल्लेखना व्रताचे सार आहे. अत्यंत धैर्यवान आणि संसाराप्रती आणि देहाप्रती अत्यंत निरासक्त मनुष्यच ह्या व्रताचा अंगीकार करू शकतो. जैन धर्मातील व्रते आणि संयमाच्या पूर्णतेचा कळसाध्याय म्हणून सल्लेखनेचा विचार करतात.

१९५५ साली जैन धर्मातील महान आचार्य, चारित्र्य चक्रवर्ती श्री. शांतीसागरजी महाराजांनी, सल्लेखना व्रत घेतले. वृद्धापकाळामुळे, डोळ्यांनी कमी दिसत असल्यामुळे त्यांनी कुंथलगिरी सिद्धक्षेत्रावर, सल्लेखना व्रताला प्रारंभ केला. त्या काळातील जैन समाजाचे सर्वमान्य गुरू असलेल्या श्री. शांतीसागर महाराजांच्या अंतीम समयातील दर्शनासाठी सगळ्या देशभरातून लोक कुंथलगिरीकडे येऊ लागले. सावजींनी आपल्या कुटुंबियासमवेत आचार्यांच्या दर्शनासाठी कुंथलगिरीकडे प्रस्थान केले. आचार्यांच्या समाधि काळात आपल्या श्रद्धेचे पुष्प आचार्यांच्या चरणी अर्पण केले. आचार्यांचे दर्शन घेतले आणि महान पुण्य योग साधला.

अनेक क्षेत्रांसाठी, अनेक संस्थांच्या उद्धारसाठी सावजींनी खूप मोठे योगदान दिले. पण स्वतःच्या कार्याचा कधीही जाहीर उच्चार केला नाही. किंवा 'मी हे केले' असे कधीही कोणाला सांगितले नाही. किंवा त्यासाठी सत्कार पुरस्कार स्वीकारले नाही. फक्त त्यांच्या जीवनभराच्या वाटचालीत जे जे सत्कृत्य करता येईल ते ते करीत जाण्याचाच जणू त्यांचा संकल्प होता. ध्येय होते आणि त्यांनी आयुष्यभर त्या ध्येयाचा पाठपुरावा केला. 'आता उरलो फक्त उपकारापुरता' ही उदात्त भावना सावजींच्या रोमारोमात भिनलेली होती. आणि या परोपकाराच्या पवित्र भावनेची साथ संगत त्यांनी आयुष्याच्या अंतापर्यंत सोडली नाही.

२०

कुटुम्बवत्सल 'सावजी'

सावजी सदैव त्यांच्या कार्यात, बँकेच्या व्यवस्थापनात आकंठ बुडलेले असायचे. एकावेळी त्यांचे अनेक कामांचे नियोजन सुरू असायचे. पण या कार्यबाहुल्यामधूनही ते आपल्या कुटुंबासाठी आवर्जून वेळ काढत. कुटुंबातील लहान मोठ्या सदस्यांसोबत हसत खेळत गप्पा मारीत. नातवंडाच्या छोट्या विश्वात रमून जात. सावजींनी स्वतःच्या वर्तनातुनच मुलांना योग्य वागणुकीचा संस्कार दिला. त्यांच्या मुलांवर संस्कार शिंपण त्यांच्या वागण्या बोलण्यातून केले. चांगले वागण्याचा, बोलण्याचा फक्त इतरांनाच उपदेश केला नाही तर घरातही तोच आदर्श रुजविला. त्यांच्या मुलांवर त्यांचे निरतिशय प्रेम होते. श्री. मुकूंद सावजी आणि श्री. प्रशांत सावजी ह्या दोन्ही मुलांना ते आपल्या मित्रांप्रमाणे वागवित. कधी एखादी चूक झाली तर समजावून सांगत. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभावच असा होता की त्यांची मुले ही जणू काही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आरसा बनून घडत गेले. सावजींचा दराराही खूपच होता. त्यामुळे सर्वांच्याच मनात सावजींची आदरयुक्त भिती दडलेली होती.

सावजींच्या मुला - मुलींसाठी सावजी होते 'बाबा' बाबा या दोन अक्षरी शब्दात काय नव्हते? सदैव झुळझुळणारा प्रेमाचा निर्मळ झरा म्हणजे 'बाबा' ! मुलामुलीं प्रतीच्या सगळ्या जबाबदाऱ्या कुशलनेते पार पाडणारी घरातली कर्ती मोठी व्यक्ती म्हणजे 'बाबा' !

बाबा शब्दातच कुटुंब प्रमुख सामावलेला आहे. मुलांना व्यवसायामध्ये जर काही अडचणी आल्या तर, मुले बाबापाशी मन मोकळे करीत. एकतर सावजीचे बारीक लक्ष सगळीकडे असेच. पण मुलांवर आलेल्या अडचणीच्या प्रसंगी सावजी मार्गदर्शकाच्या भूमिकेत येत. अडचणीवर तोडगा सुचवित. व्यवसाय करतांना, आर्थिक व्यवहार करतांना नेमकी कुठे गडबड होत आहे याबद्दल मार्गदर्शन करीत. कोणत्या व्यक्तीशी, कशाप्रकारे व्यवहार करावा लागेल या करीता अनुभवातुन आलेले शहाणपणाचे चार शब्द समजावून सांगत. त्याकरीता सावजी, स्वतःच्या जीवनातील काही आठवणी, एखादा प्रसंग कथन करायचे. त्यात बहुतेक प्रश्नांची उत्तरे सामावलेली असायची. 'सहज बोलणे हाच उपदेश' ह्या उक्तीप्रमाणे त्यांचे बोलणे असायचे आणि त्यातुनच अडचण दूर व्हायची आणि पूढचा मार्ग सापडायचा! व्यवसाय करतांना, व्यवहार करतांना मुलांनी घेतलेला निर्णय व्यावहारीकतेच्या तराजूत तोलून बघायचे. त्यात जर काही त्रुटी असल्या तर त्या करीता पर्यायी मार्ग सुचवायचे. मुलांनी घेतलेल्या निर्णयाचे भविष्यावर चांगले वाईट काय परिणाम होऊ शकतात, या विषयी सावजी योग्य तो सल्ला देत आणि तो ही अत्यंत मृदू भाषेत.

जन्मदाता पिता, मार्गदर्शक गुरू आणि संरक्षक मित्र ह्या तिहेरी भूमिका स्पष्ट करणारा 'बाबा' हा शब्द सावजींना शोभून दिसे.

सावजींची दोन्ही मुले कर्तृत्वसंपन्न आहेत. आपआपल्या क्षेत्रात चांगलीच स्थिरावली आहेत. योग्य सहधर्मचारिणींसह जीवनात यशस्वी होत आहेत. हे बघून सावजींचे पितृत्व निश्चितच सुखावले असेल.

सावजींनी कुटुंबियांप्रतीच्या सगळ्या जबाबदाऱ्या व्यवस्थित पार पाडल्या. मुलींच्या शिक्षणाकडे देखील लक्ष दिले. सावजींनी त्यांच्या कन्या सरोजताई आणि कल्पनाताई ह्यांना चांगले शिक्षण मिळावे ह्या करीता अंजनगावला शिक्षणासाठी पाठविले. त्यांच्याकरीता योग्य त्या जोडीदारांची निवड केली. समाजातील प्रतिष्ठीत घरांमध्ये मुलींचे सालंकृत कन्यादान केले. हुषार, सुसंस्कृत मुले त्यांनी हेरली. त्यांना जावई म्हणून स्वीकारले. मुली आपआपल्या संसारात रमल्या होत्या, आनंदात होत्या. पण तरीही ते प्रत्येकीची जातीने विचारपूस करीत. मुलींसाठी आठवणीने भेटवस्तू आणत. असे होते 'सावजी' लेकींचे माहेर जपणारे प्रेमळ 'बाबा'.

सावजींची ज्येष्ठ कन्यका म्हणजे जयश्रीताई! जयश्रीताईंचे लग्न झाले तेव्हा सावजी आमदार होते. सावजींनी जयश्रीताईंचा विवाह कारंजा येथील दर्यापूरकर परिवारातील प्रा. विलासजी दर्यापूरकर ह्यांच्याशी निश्चित केला. सावजींच्या घरचे हे पहीलेच मंगल कार्य होते. जयूताईंच्या साखरपूड्यासाठी

त्यांच्या घराच्या मागच्या अंगणात मंडप टाकला होता. सावजींनी हा साखरपूडा खूपच दणक्यात केला. त्यासाठी खूप मोठ मोठ्या नेते मंडळींना आमंत्रित केले होते. महाराष्ट्राचे मंत्री मा. श्री. शंकरराव चव्हाण देखील ह्या मंगल कार्याला उपस्थित होते. खास हैद्राबादवरून सुका मेवा मागविला होता. साखरपूडा आणि लड्डू ह्या दोन्ही प्रसंगी सावजींनी केलेला धाटमाट हा पूर्ण कळमकर परिवारातही आणि जितूर शहरातही प्रथमच बघण्यात आला होता.

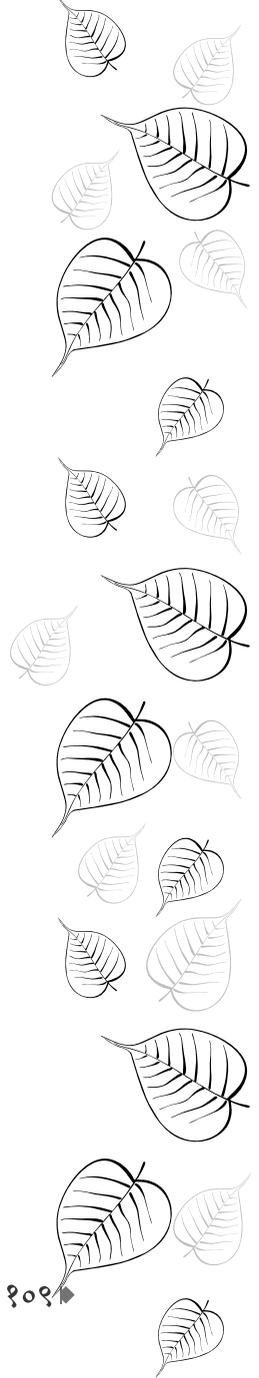
सावजींनी १९६७ सालच्या निवडणुकीसाठी अविद्वान पत्र भरले. तेव्हा त्यांच्या प्रचारासाठी सर्व कुटुंबीय जन झटले. ज्येष्ठ कन्यका जयश्रीताई अभिमानाने आठवण सांगतात, की त्यांनी सावजींकरीता प्रचार केला होता. सावजी निवडणुकीत विजयी झाले. आमदार झाले. त्यामुळे कुटुंबातील सदस्यांना आमदार निवास बघता आले आणि सावजींसोबत तिथे राहता देखील आले.

सावजींची दुसरी कन्या सरोजताई. सरोजताई ह्या लहानपणापासूनच अतिशय हुषार आणि चुणचुणीत! सर्व भावंडात सावजींची सगळ्यात लाडकी मुलगी! जणू काही गळ्यातला ताईतच! इतर सर्व बहीणींच्या मनात सावजींबद्दल आदरयुक्त धाक होता. पण सरोजताईचे आणि सावजींचे संबंध अगदी बिनधास्त होते. सावजी रोजच सरोजताईंना आपल्या ताटात जेवायला घेऊन बसायचे. इतर बहीणींच्या सगळ्या मागण्या, हट्ट, लाड सरोजताईंच्या मध्यस्थीनेच पूर्ण होत.

कारंज्यातील प्रसिद्ध व्यावसायिक आणि धार्मिक क्षेत्रात अग्रेसर असलेल्या डोणगांवकर परिवारात, सावजींची ही लाडकी लेक सून बनून गेली. श्री. शशीकांतजी डोणगांवकर ह्यांची पत्नी झाली. तेव्हा सावजींच्या हृदयाचा जणू एक कप्पाच रिकामा झाला.

सौ. संध्याताई सर्वात छोटी, सावजींची आवडती. तिच्या गरजा फार नसायच्याच, सर्व भावंडांची ती लाडकी. तिचे लग्न नागपूर मधील प्रसिद्ध खेडकर परिवारातील श्री. अजितकुमार सोबत झाले. नागपूर महिला मंडळामध्ये संध्याताई खूप सक्रीय असतात.

१९८२ साली, सावजींवरचा राजकीय आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या काहीशा कमी झाल्या. तेव्हा सावजींनी त्यांच्या सर्व कुटुंबियांसमवेत जैन धर्मातील सर्वात पवित्र असे सिद्धक्षेत्र असलेल्या सम्मेद शिखरजीची यात्रा केली. यावेळी सावजींचे साळे श्री. खुशाल संगई देखील सोबत होते. या सम्मेद शिखरजी सिद्धक्षेत्राच्या दर्शनाचे, वंदनेचे जैन धर्मीय श्रावकांमध्ये अत्यंत महत्त्व आहे. जैन धर्मातील २४ तीर्थंकर भगवंतांपैकी २० तीर्थंकर

सम्भेद शिखरजी वरून निर्वणिपदाला प्राप्त झाले आहेत. त्यामुळे प्रत्येकच जैन श्रावकाच्या मनात या सिद्ध क्षेत्राच्या वंदनेची आकांक्षा असते. या यात्रेकरीता सावजींनी पुढाकार घेतला होता. या यात्रेच्या कार्यक्रमाची सगळी आखणी, नियोजन सरोजताईंच्या सल्ल्याने सावजींनी केली होती.

अत्यंत भाग्यवान लोकांनाच या सिद्धक्षेत्राचे दर्शन आणि वंदना घडते आणि ती अत्यंत पुण्य वर्धक असते. सावजींनी स्वतःही हा भाग्य योग साधला आणि सर्व मुले, मुली, सुना, जावई, पत्नी ह्या सर्वांनाच दर्शन घडविले.

सावजींनी दिलेला संस्काराचा ठेवा त्यांच्या मुला - मुलींनी जीवापाड जपला. अधर्माकडे, अनीतीकडे पाऊल वळू दिले नाही. सदैव इतरांना मदत करायची हे सावजींचे व्रत मुलांनी देखील पाळले. सचोटी आणि नितिमत्ता ह्या स्तंभावर जीवन उभे करावयाचे ह्या सावजींच्या जीवनातल्या आदर्शाला मुलांनी आपल्या जीवनाचा पाया बनविला. मुलींनी सासरी जाऊन, सासरच्या मंडळींना आपल्या प्रेमळ व्यवहाराने जीव लावला. सावजींप्रमाणेच नेकीने आणि हिंमतीने संसारातील सर्व जबाबदाऱ्या सांभाळल्या आणि 'दिल्या घरी तू सुखी रहा' हा प्रत्येकच वडीलांच्या मनातला आशिर्वाद सार्थ ठरविला.

सावजींच्या अंतःकरणात त्यांच्या नातवंडासाठी अपार जिवाळा होता. सावजी बँकेच्या कामात सदैव गुंतलेले असायचे. वेगवेगळ्या कामासाठी माणसे भेटायला यायची. पण तरीही सावजींमधले प्रेमळ आबा, नातवांचे वाढदिवस कधी विसरायचे नाहीत. कुटुंबीय जनांमध्ये वावरतांना काहीसे मितभाषी असलेले सावजी, नातवांच्या सहवासात मात्र खूप खुलायचे. नातवंडासोबत बोलतांना त्यांचे पद प्रतिष्ठा, वय विसरून लहान व्हायचे. पुष्कर, समीर हे त्यांचे नातू! सावजी त्यांचे खूप कौतुक करीत पण सोबतच अभ्यासाची, परिक्षेची ही आवर्जून चौकशी करीत मोठी माणसे सावजींना घाबरून असायची. पण सर्व छोटी मुले मात्र सावजींच्या मांडीवर खेळायची. मग ती वाड्यातली असो की कळमकर परिवरातील नातू पणतू असोत. सावजींना लहान मुले खूपच आवडत. त्यामुळे त्यांच्या मांडीवर सदैवच लहान मुले खेळत राहायची. लहान असे पर्यंत सावजींच्या मांडीवर खेळणारी मुले मोठी झाली की मात्र सावजींना घाबरायची.

सावजींचा पुतण्या, अशोक सावजींची मुलगी, वैशाली लहानाची मोठी जणू सावजींच्या मांडीवरच झाली. सावजींची ती खूप लाडकी होती. तिच्याशिवाय त्यांना अजिबात करमत नसे आणि तिलाही सावजींचा खूप लळा होता. सावजींची नातसून दीपाली डोणगांवकर (सरोजताईंची सून) हिने

लडुन डुलडुनलनुतर डदवुडुतर शुकषुणलसलठी डहलवलडुलडुलत डुरवश डेतलल. ँक दुवलस ती सरुुऑतलईसुडत सलवऑीनल डेतलडुल डेली हुती. तेवुहल सलवऑी डुहणलले,

“हललल शलवणकलडु, डरकलडुहल शलकवलडुलल हवे! आऑऑुडुल डुडुगलत, कऑडुडुडुतर शलकणुेहल आवशुडक आहुे”

सलवऑीनी अगदुी सहऑतेने आधुनलक शुकषुणलऑल डुेळ कुुडुंडुडुलक ऑडलडुदलरुीसह डसवललल. दुीडलली डुी.ँ.ऑुडुल डुरीकुषेत ३ री डुेरीट आली. सलवऑीनल हे कळलुडुललवर दुीडललीलल ऑलनशी डुेत दुलली आणल तलऑे डुनलडलसुुन कुुतुक केले.

डुुठुडुल डलणसलंऑुडुल ऑुठुडुल ऑुठुडुल कुुतीहल तुडुलंऑे डुुठुेडण अधुेरुखलत करतलत.

सलवऑींऑल नलतुु डुुषुकुर (शुरी. डुरशलंतसलवऑी आणल सुुी. डललुवुीतलईंऑल सुडुतुर) तुडुलंऑुडुलडुदुल अगदुी आतुडुडुडुतेने ललहलतुु.

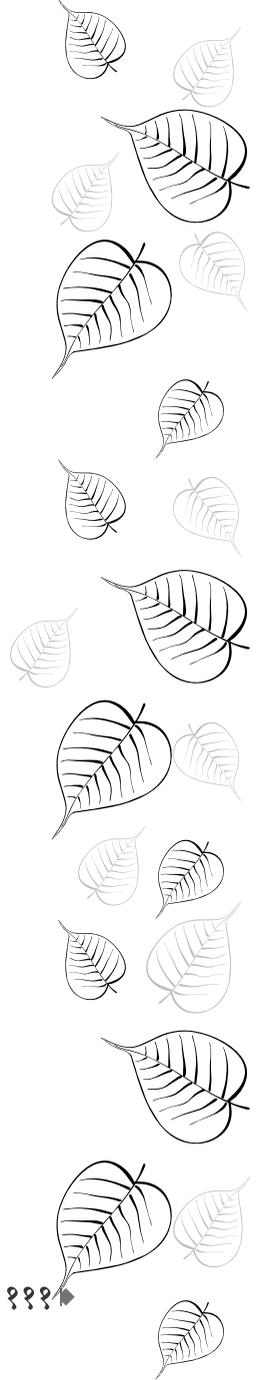
My grandfather is a lovable person. I call them "Aaba". He always come on my birthday and always gives a surprizing gift". Once they brought for me a beautiful table and chair. I do my home work and I can take lunch on that.

He is very helpful to all the people. I respect and love my "Aaba". डुुषुकुर सधुडल अडुेरलकेत ऑुडुडु करतुु आहुे.

कुुडुंडुडुलत असुु कुुी सडुलऑलत असुु, कुुणलकडेहल कुुणतेहल डुंगल कलरुडु असले तर सलवऑी सुवत: आवऑुऑुन कलरुडुडुडुडुलल उडुरलशुत रलहत. लडुनडुरसंगुी, सुुुडुरीक संडुंधलत दुेणुे - डुेणुे, अहेर डुल संडुंधलत ते नेहडुीऑु सऑुग असत. अहेर, डुेतवरसुु कलडुल धलडुऑे हलरलसलठी डुलरुगदुशुन करुीत. सलडुलऑुलक संडुंधतलकवुुन ठेवलणुडुलऑलहल सलवऑी कसुुुशीने डुरडुतुन करुीत.

सलवऑीनल वलऑनलऑुी आवडु हुती. तेवुहल वेळ डुलळेल तेवुहल ते ऑलंगली डुरसुतके वलऑुीत. वुडुंऑुडुश डुलडुगुुळकर हे तुडुलंऑे आवडुते लेखक हुते आणल 'डुनगुरवलडुी' हल तुडुलंऑुी आवडुती कलदुंडुडुरी हुती. तुडुलंऑुल डुलडुरी ललहलणुडुलऑुी सवडु हुती. ते तुडुलंऑुडुल डुनलत आलेले वलऑलर डुलडुरीत नुुुदुवुुन ठेवुीत.

सलवऑींऑल आहलर अगदुी डुुऑुुन डुलडुुन असुुे. अतलशुडुल संडुुडुडुत वुडुलकुुडुडुत हुते सलवऑींऑुे! ऑुडुनललवर आसुन तलकुुुन, शरुट तुुडुी कलदुुुन, डुलंडुी धललुुन सलवऑी ऑुवलडुललल डुसत. अतुडुंत शलंतडुणुे, सलतुवलकतेने डुुऑुनलऑल आरसुवलदुु डुेत. अवडुंडुडुर रहलत अतुडुंत सलधुेडुणलने ऑुीवन ऑुगणलनुडुल आडुलुडुल डुलगऑुल डुलडुीऑुे सलवऑी ऑुणुु डुरतलनलधुीऑु हुते. संधुडुलकलळऑुल वेळुी थुुडुलवेळुु डुलहेर डुरलणुडुलऑुल तुडुलंऑुल नलडुडुऑु हुतल. डुलहेर ऑुलऑु शकले नलहल तर अंगणलतऑुल ऑुकरल डुलरुीत. अतुडुंत शलसुतडुदुु दुलनकुरडु हुतल सलवऑींऑुल! तुडुलडुुळेऑु,

वयाच्या मानाने त्यांची प्रकृती व्यवस्थित होती. वृद्धापकाळातही प्रकृतीच्या तक्रारी कमीच होत्या. त्यांच्या दीर्घायुषी आणि कार्यमग्न, निरामय जीवनाचे रहस्य त्यांच्या प्रत्येक कृतीतल्या संयमातच दडलेले होते. सावजींच्या जीवनात नियमिततेला खूप महत्व होते. त्यांनी स्वतःची जीवनशैली शिस्तीच्या काटेरी कुंपणात बसविली होती.

कलीकालातले अमृत पेय 'चहा' हा मात्र सावजींना अती प्रिय होता. त्यांना चहा प्यायला पण आवडायचा आणि इतरांना पाजायला पण आवडायचा. सावजी कधी कधी स्वतः हाताने चहा बनवित आणि समोरच्या व्यक्तीलाही देत. त्यांनी तो घेतला आणि छान झाला आहे असे म्हटले की त्यांना खूप आनंद होई. सावजी त्यांच्या सुनांनाही एकाद्या वेळी चहा बनवून देत. परभणीला कल्पनाताईकडे गेले की, कल्पनाताईसाठी आणि जावयासाठी चहा करीत. एवढ्या कर्तृत्वसंपन्न माणसातील ह्या छोट्या छोट्या प्रेमळ आणि कुटुंब वत्सलतेचा परिचय देणाऱ्या कृती, त्यांच्यातल्या प्रेमळ व्यक्तिमत्वाला खूप उजाळा देतात.

सावजींना स्वयंपाकही करता येत होता. ते आवडीने जाड दशम्या करायचे. छान चमचमीत भाजी बनवायचे. मिरच्या तव्यावर भाजून घ्यायच्या. मग त्याला पितळी गडव्याने ठेचून घ्यायचे. जिरे, मिठ, लिंबू घालायचे. असा झणझणीत मिरचीचा ठेचा सावजी स्वतःच बनवित. त्यांना त्याची फार आवड होती. येणाऱ्या पाहुण्यांना, कुटुंबियांना, त्यांच्या हातचे पदार्थ खाऊ घालतांना, सावजींना खूप आनंद मिळायचा. हैद्राबादला शिक्षणासाठी असतांना, रोज बाहेरचे जेऊन कंटाळा यायचा. त्यामुळे सावजींनी शिक्षणासोबत जरूरी पुरती स्वयंपाकाची कलाही शिकून घेतली होती.

आयुष्यात फारशा धार्मिक क्रिया सावजींनी केल्या नाही. खूप देव देव करणे हा त्यांचा स्वभावही नव्हता. सर्वांना मदत करणे, सर्वांच्या उत्थानाचा मार्ग प्रशस्त करणे, हीच जणू त्यांची देवपूजा होती. जीवनाचा प्रवास उताराला लागला, तेव्हा मात्र सावजींच्या ज्येष्ठ स्नुषा आणि आताचे सावजी बँकेचे अध्यक्ष श्री. मुकुंद सावजींच्या पत्नी शैलजाताईंच्या आग्रहाने सावजी देवदर्शन करायला लागले.

घर, दार, परिग्रह, परिवार, पैसा ह्या सर्व भौतिक सुरवांचा त्याग करून संन्यास मार्ग अंगीकार करणाऱ्या आणि दिवसभरातील २४ तासांमध्ये फक्त एकदाच आहार आणि पाणी घेणाऱ्या निर्ग्रंथ मुनीवर्यांना आहारदान देणे हे अतिशय भाग्याचे कृत्य असते. असे जैन तत्वज्ञान सांगते. सावजींनी आयुष्याच्या संध्याकाळी मुनीराजांना आहार दानही दिले आणि हा भाग्ययोग साधला.

२१

सावजींची घारीची नजर

सावजींचे समाजातही सगळीकडे लक्ष असे. आणि न बोलता ते सर्वांना मदत करीत असत. हे पुढील घटनेवरून लक्षात येईल.

देऊळगांवचे श्री. महेंद्र डोणगांवकर हे नुकतेच डॅंटीस्ट झाले होते. त्यांना परभणीला दातांचा दवाखाना सुरू करायचा होता. त्यासाठी जागा आणि भांडवल या दोन्हींचा शोध सुरू होता त्याकरीता ते देऊळगांववरून जितूरला येत. जितूरला श्री. अशोकसावजी कळमकर आणि श्री. चंद्रकांत कळमकर हे त्यांचे मित्र होते. मग हे तिघे जण परभणीला जागा शोधण्यासाठी जात. दिवसभर फिरून संध्याकाळी जितूरला परत येत. असे दोन, तीन दिवस चालू होते. सावजींची संध्याकाळची बैठक त्यांच्या घराच्या ओट्यावर असे. तिथे कामानिमित्त त्यांना भेटणारे सारखे चालू असत. पण त्यांचे सगळीकडे बारीक लक्ष असे.

महेंद्रजी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या उद्योगाकडे सावजींचे लक्ष होतेच. त्यांनी एक दिवस एक माणूस पाठवून अशोक सावजींना आणि महेंद्रजींना बोलावून घेतले. सावजींच्या पद्धतीनुसार सर्व चौकशी करून झाली. सर्व समजून घेतले आणि त्यांना निरोप दिला.

दोन-तीन दिवस मधे गेले आणि त्यांनी परत एकदा अशोक सावजींना आणि महेंद्रजींना बोलावून घेतले. परत सगळी विचारपूस झाली. आणि मग त्यांना सांगितले.

“आता तुम्ही असं करा, उद्या सकाळी माझ्याकडे जेवायला या. आणि दुपारी परभणीला जा. तिथे हेमराजजी लुंकडांना भेटा. त्यांना मी सांगून ठेवले आहे. ते तुम्हाला जागा दाखवतील. त्यातली पसंत पडेल ती जागा नक्की करा.”

महेंद्रजी सकाळी सावजींकडे जेवण करून दुपारी परभणीला पोचले. आणि हेमराजजींना भेटले, हेमराजजी हे त्याकाळातले परभणीतले एक प्रतिष्ठित व्यक्तिमत्व होते. त्यांचे परभणीत मोठे दुकान होते. त्यांनी महेंद्रजींचे, अशोकरावजींचे, एखाद्या मोठ्या व्हि.आय.पी. व्यक्तीचे करावे तसे स्वागत केले. त्यांच्यासोबत स्वतः फिरले त्यांना तीन-चार जागा दाखविल्या. त्यातली शिवराम अप्पांची जागा, दवाखान्यासाठी महेंद्रजींना योग्य वाटली. आता भाडे ठरवायचे होते. पण सावजींची माणसे आणि सावजींचे काम आहे म्हटल्यावर तो माणूस भाडे सांगायला तयार होईना. शेवटी खूप नाकदुःखा काढल्यावर शिवराम अप्पा कसे बसे तयार झाले. आता जागेसाठी अँडव्हॉन्स घ्यायचा तर खिशात पैसे नाही. तेव्हा हेमराजजींनीच अँडव्हॉन्सही भरला आणि महेंद्रजींच्या दवाखान्याची जागा निश्चित झाली. केवळ सावजींच्या एका निर्देशानुसार जागा मिळविण्याचे एवढे कठीण काम सोपे झाले.

सावजींनीच दवाखान्याच्या फर्निचर करीता सुतारही पाहून दिला. सावजींचे काम म्हटल्यावर सुताराने सर्व काम व्यवस्थित करून दिले. २४ तारखेला दवाखान्याचे उद्घाटन ठरले. संध्याकाळी ५ वाजता उद्घाटन होते. उद्घाटनासाठी सावजींनाच बोलाविले होते. सावजी बरोबर ४ वाजताच कार्यक्रमस्थळी हजर झाले. ते माजी मंत्री रावसाहेब जामकरांनाही सोबत घेऊन आले.

महेंद्रजी दवाखान्यात आवर-सावर बघत होते. सावजी बाहेर उभे होते. सावजींनी स्वतःची गाडी दिली आणि महेंद्रजींना कपडे बदलून यायला सांगितले महेंद्रजी कपडे बदलून येईपर्यंत सर्वांनी केवळ सावजींच्या शब्दांखातर वाट पाहिली आणि सावजींच्या हरते दवाखान्याचे रितसर उद्घाटन झाले. सावजींसारख्या पुण्यवान महापुरुषांच्या हस्तस्पर्शाने आणि महेंद्रजींच्या हातगुणाने, दवाखाना चांगलाच भरभराटीला आला.

महेंद्रजींचा आणि सावजींचा काहीही परिचय नव्हता पण केवळ होतकरू, तरुण आहे म्हणून सावजींनी त्यांना इतकी मदत केली आणि महेंद्रजींचे बरतान परभणीत बसवून दिले.

हा ऋणानुबंध पूढे अधिकच जवळचा झाला. नंतर ह्या हुषार आणि सुस्वभावी मुलाला सावजींनी आपले जावई करून घेतले. सावजींची तिसरी

कन्या कल्पनाताईचा डॉ. महेंद्रजींशी थाटामाटात विवाह करून दिला. पूढे महेंद्रजींची जितूर बँकेच्या परभणी शाखेच्या संचालकपदावर नेमणूक झाली.

सावजी आमदार होते. तसेच १९९३ पर्यंत राज्य बँकेचे संचालकही होते त्यामुळे त्यांचा बहुतांश मुक्काम मुंबईला असायचा. ते ४-५ दिवसांनी जितूरला येत. मग ८-१० दिवसांनी परत मुंबईला जायचे असायचे. त्यासाठी ते परभणीला येत. त्यांची ट्रेन संध्याकाळी असायची तर आठ-दहा तास आधीच ते परभणीला पोचत.

सावजींची गाडी परभणीला पोचली की बरोबर ५-१० मिनिटात त्यांना भेटणारे लोक यायला लागत. बरोबर १५-१५ मिनिटांनी लोक भेटायला येत. कारण बरोबर प्लॅनिंगपूर्वकच तशी वेळ दिलेली असे. म्हणजे कोणालाच जास्त वाट बघत बसण्याची गरज पडत नसे. आणि कामाचा खोळंबाही होत नसे. असे ते दिवसभर लोकांना भेटत आणि किती तरी कामे मार्गी लावत.

सुरवातीला सावजी आले की भेटणाऱ्यांचा राबता सुरू होई. सासरे आलेले आहेत तर आता दवाखान्यात कसे जावे असा संकोचामुळे महेंद्रजींना प्रश्न पडे.

पण एक दिवस सावजींच्या लक्षात डॉक्टरांची अडचण आली. त्यांनी डॉक्टरांना विचारले,

“तुम्ही संध्याकाळचा दवाखाना करीत नाही का ?”

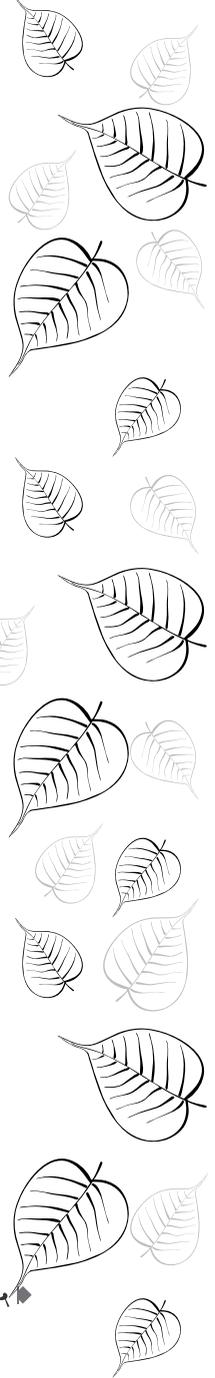
“हो,पण तुम्ही आलेले आहात, त्यामुळे उशीरा जातो.”

“ते काही नाही. तुम्ही आमच्यासाठी अडकून पडायचे नाही. तुम्ही तुमची वेळ झाली की दवाखान्यात निघून जायचे. अहो आमची मुलगी आहे की इथे चहापाणी करायला.”

आणि महेंद्रजींचा दवाखाना व्यवस्थित सुरू झाला.

महेंद्रजी जितूरला आले की, त्यांना आवडतो म्हणून सावजी ‘बेसन-भाकरी’ असा चमचमीत जेवणाचा बेत करीत. अशावेळी ‘भाऊ’ ह्या त्यांच्या कडील नोकराला ते असे स्पेशल जेवण बनवायला लावीत. सावजींना देखील, अशा रोजच्या पेक्षा वेगळ्या, तिखट, मसालेदार पण संपूर्ण शाकाहारी स्पेशल मेन्यूची आवड होती.

पुढील काळात ते परभणीला श्री. प्रशांतजी कडेच मुक्कामी असायचे. तेथे ही भेटणाऱ्यांचा राबता असायचाच.

कळमकर परिवाराचे 'नाना'

जगात प्रत्येकच व्यक्तीला दुसऱ्याकडून मदतीची अपेक्षा असते. काही लोकांना आर्थिक मदतीची अपेक्षा असते. पण बहुतांश लोक आर्थिक दृष्ट्या तर परिपूर्ण असतात. पण प्रत्येकालाच, अपेक्षा असते ती विश्वास आणि पाठींब्याची 'Belief' आणि 'Care' या गोष्टी देणारे कोणी असेल तर मन शांत आणि समाधानी राहते. केवळ प्रेमाने आपल्याकडे बघणारी. आपली काळजी घेणारी व्यक्ती आहे ही जाणिव, जीवनातले मोठमोठे संघर्ष सोपे करतात. सावजींच्या व्यक्तिमत्वातच 'विश्वास' आणि 'सहारा' होता. आणि ते वेळोवेळी आपले हे गुण सार्थ ठरवित.

“मागत नसतो कुणी कुणाला
फुललेल्या फुलबागा
हवा असतो फक्त एक
आपूलकीचा धागा”

आणि हा 'आपूलकीचा धागा' पुरविण्याचे काम सावजींनी सातत्याने केले.

संपूर्ण कुटुंबातील सदस्यांकरीता परम आदरणीय व्यक्ती म्हणजे सावजी "The most reliable person in the family" कळमकर परिवार सावजींना आदराने संबोधत, 'नाना' जे कधीच कोणत्याच गोष्टीकरीता ना - ना करीत नाही ते 'नाना'!. नाना या शब्दात काय नव्हते? आपल्या

परिवारातील कर्त्या पुरुषाच्या कर्तृत्वाचा सन्मान खूप आदर, अतूट विश्वास आणि आधार या सगळ्या भावना या संबोधनात दाटलेल्या असत.

लहानांपासून ते मोठ्यांपर्यंत सर्वांवर सावजीचे अगदी बारीक लक्ष असे. प्रत्येकाच्या अडचणीच्या काळी सावजीचा आधार एखाद्या पर्वतासारखा पाठीशी उभा असे. सावजी त्यांच्या परिवारातील सर्व सदस्यांच्या शिक्षणाकडे, प्रगतीकडे, व्यवसायाकडे लक्ष तर देतच पण त्यांना योग्य ती मदतही करीत. सावजी कधीच कोणाला रागावत नसत पण तरही प्रत्येकाच्या मनात त्यांच्या बद्दल आदरयुक्त धाक होता.

१९६४ - ६५ सालातला एक प्रसंग! त्यावेळी जितूरत मॅट्रीकच्या परिक्षेचे सेंटर नव्हते. जितूरच्या मुला - मुलींना मॅट्रीकची परिक्षा देण्यासाठी परभणीला जावे लागे. त्यावर्षी कळमकर परिवारातील ३ मुले आणि १ मुलगी परिक्षेकरीता परभणीला जाणार होते. सावजींनी त्यांच्या भावाचा मुलगा निरंजन भाऊ ह्यांना बोलावून घेतले आणि सावजींच्या पद्धतीने चौकशीला सुरवात झाली.

“हं काय निरंजनजी, परिक्षा देण्यासाठी कसे जाणार परभणीला ? तिथे कुठे राहणार ?” असे प्रश्न सुरू झाले.

सावजी, कधीच कोणालाच ‘अहो-जाहो’ शिवाय संबोधत नसत. समोरची व्यक्ती कितीही लहान असली तरी सावजी त्याच्याशी मानानेच बोलत.

“मी, तारामती, विलासिनी आणि सुमन असे चौघे जण जाणार आहोत. स्वयंपाक करून जेऊ घालायला मालू वहीनी येणार आहे. भांडे, शिधा, आटा वगैरे घेऊन जात आहोत. ८ दिवसांसाठी एखादी भाड्याने रुम घेऊ”.

निरंजनभाऊंनी घाबरत घाबरत सगळे सांगून टाकले.

“चौघेच जाणार ? आणि मग शांतीकुमारचे काय ?”

शांतीकुमार हे देखील त्यांच्या परिवारातलेच होते. ते देखील मॅट्रीकला आहेत ह्याकडे सावजींचे बरोबर लक्ष होते.

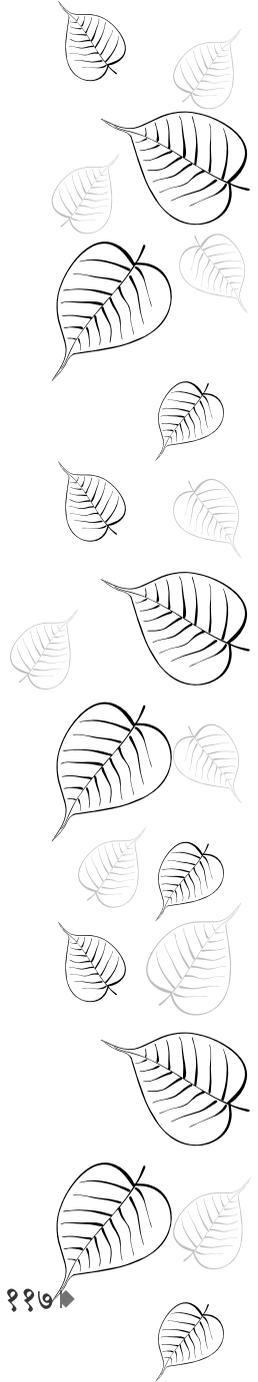
“त्यांनी त्यांची व्यवस्था, एका व्यापाऱ्याकडे केली आहे.”

“तुमच्या सर्वांच्या राहण्याची काय व्यवस्था... ?

निरंजन भाऊंकडून सगळी माहिती सावजींनी काढून घेतली. आधी त्यांना पूर्ण बोलू दिले. सावजींची समोरच्याशी बोलण्याची पद्धतच होती ती! पहिल्यांदा समोरच्याला पूर्ण बोलू द्यायचे. त्याच्या मनातले सगळे काढून घ्यायचे आणि नंतर सावजी त्यांचे मत द्यायचे.

सावजी म्हणाले,

“फक्त कपडे आणि पुस्तके घेऊन जायचे आणि परभणीला गेस्ट

हाऊस वर राहायचे''

सावजींनी आधीच सर्व मुलांच्या राहण्याची व्यवस्था ही परभणी बँकेच्या गेस्ट हाऊसवर केली होती आणि तिथला खानसामा, 'पंढरी' ला सर्वांसाठी व्यवस्थित जेवण बनविण्याचा आदेशही दिला होता. सर्व कुटुंबियांच्या सोईचा, गरजेचा विचार नेहमीच त्यांच्या मनात जागृत असे.

ही सर्व मुले आठ दिवस सावजींच्या गेस्ट हाऊस वर आरामात राहिले. 'पंढरीने' सावजींच्या निर्देशानुसार मुलांना व्यवस्थित जेऊ खाऊ घातले. मुलांची काळजी घेतली.

खरे तर सावजी आठवड्यातले सहा दिवस, शनिवार बाजारातील ह्या बंगल्यावर राहत कारण परभणी सहकारी बँकेचे काम त्यांना बघायचे असे. पण मुला मुलींची परीक्षा आहे आणि त्यांच्या अभ्यासात व्यत्यय नको म्हणून सावजी परीक्षा संपेपर्यंत परभणीला आले नाही. ज्या दिवशी परीक्षा संपली त्या दिवशी ते गेस्ट हाऊसला आले. सावजींची प्रत्येक कृती ही अत्यंत समयोचित आणि धोरणी असे.

एकदा सावजी आणि हिराबाई कुठे तरी बाहेरगावी निघाले होते. सावजींच्या भावाची सून, 'शरयू ताई' त्यांना देखील त्यांच्यासोबत जायचे होते. त्यांचा मुलगा 'शिरिष' तेव्हा खूप छोटा होता. तेव्हा त्यांचे लवकर आटपावे म्हणून सावजींनी मुलगी जयूताईना त्यांच्या मदतीकरीता पाठविले. कुटुंबातील प्रत्येकच सदस्याच्या अडचणीकडे त्यांचे बारीक लक्ष असे आणि त्यावर ताबडतोब उपयायोजना करून ती अडचण दूर करण्याचा ते प्रयत्न करीत.

असे होते सावजी, अत्यंत कुटुंबवत्सल! जणू काही एखाद्या घनदाट वटवृक्षाची सघन शीतल छाया!

सावजींकरीता हे शब्द अतिशय चपखल बसतात .

“जिंदगी ऐसी बनाई की
हरदम रहे दिलशाद आप
आप न हो दुनियामें
तो दुनियाको आये याद आप”

२३

सावजींच्या 'सौभाग्यवती'

सावजी आणि त्यांच्या पत्नी हिराबाई या दोघांच्या सहजीवनाबद्दल लिहिल्याशिवाय सावजींच्या चरित्राला पूर्णता येणार नाही. ६० वर्षांपेक्षा अधिक काळ या दोघांनी ऐकमेकांसोबत काढला. सावजी आणि हिराबाईंच्या संसाराची कथा ही आंबट गोड चवीच्या चिंचेसारखी होती. खूप मधूर आणि लज्जतदार. २० व्या शतकात पदार्पण करतांना हे सहजीवन संपूष्ठात आले. कारण सावजींनी या जगाचा निरोप घेतला. पण मागच्या शतकातल्या सहजीवनाची ही कथा आजच्या तरुण पिढीनेही वाचण्यासारखी आहे.

सावजींच्या कर्तृत्वशाली व्यक्तिमत्वामागे क्रियाशील असणारी उर्जा म्हणजे हिराबाई. सावजी त्यांच्या पत्नीचा अत्यंत आदर करीत असत. पण तेव्हाच, त्यांची खूप चेष्टा मरकरी करीत. इतकी की हिराबाई कधी कधी खूप चिडत असत. पण ही चेष्टा मरकरी करतांना कधीही पत्नीचा अपमान करीत नसत किंवा त्यांच्याबद्दलचा अनादरही कधीच व्यक्त करीत नसत. पण अतिशय खेळीमेळीचे संबंध त्या दोघांमध्ये होते.

सावजी सदैव त्यांच्या कामात व्यस्त असत. परभणी बँकेचे अध्यक्ष असतांना त्यांचा मुक्काम आठवड्यातले अनेक दिवस परभणीला असे. आमदार झाल्यानंतर ते मुंबईला आमदार निवासात राहत, कामानिमित्त सतत कुठे तरी दौरा असायचाच. रविवारी किंवा जेव्हाही जितूरला येत तेव्हा त्यांना भेटणाऱ्यांची रिघ लागलेली असे. येणाऱ्या जाणाऱ्या पाहुण्यांचे सतत चहापाणी

सुरू असे. सावजी कधी कोणाला आपल्या पंगतीला जेवणाचे आमंत्रण देतील याचाही नेम नसे. पण सहा मुलांची, मोठ्या कुटुंबाची आणि सावजींच्या गृहस्वामिनी पदाची जबाबदारी हिराबाई कुशलतेने सांभाळीत. आजच्या काळातला 'Tension' हा शब्द तेव्हा रूढ होता की नाही हे माहित नाही पण या सर्व जबाबदाऱ्यांचा ताण हा हिराबाईंवर निश्चितच येत असेल. सावजींची चेष्टामस्करी किंवा मिश्किलता ही या सांसारिक ताणावर उताराही ठरत असेल. सावजींची ही चेष्टा म्हणजे जणू अस्वलाच्या गुदगुल्या होत्या. जखमी न करणाऱ्या पण हसवणाऱ्या!

कोणी खास मंडळी जेवायला असली की, बेसन भाकरीचे झणझणीत जेवण बनविण्याची सावजी आज्ञा करीत अशावेळी हिराबाईंनी बनविलेल्या साध्या सुध्या जेवणाला सावजी गंमतीने पांचट म्हणत. हिराबाई थोडेच मागे हटणाऱ्यातल्या होत्या.

“पांचट काय, एरी तं गोड लागते” असे त्यांचे उत्तर असे.

हिराबाई, जितूर तालुक्याच्या समाजकल्याण खात्याच्या सभापती (त्यावेळी अशा जागा होत्या) झाल्या. पंचायत समितीमध्ये मिटींग किंवा काही कार्यक्रम असला की त्यांना घ्यायला जीप यायची. हिराबाई, नऊवारी नेसून, डोक्यावर पदर घेऊन, जीपमध्ये थाटात बसून ह्या मिटींगला जायच्या. सावजी त्यांना मार्गदर्शन करीत. जीपमध्ये ऐटीत तर बसायचे पण नम्रपणे बसल्या आहेत असे वाटावे. त्यांनी हिराबाईंकडून व्यवस्थित रिहर्सल करून घेतली आणि मग हिराबाईंची स्वारी खानदानाची आब राखत मिटींगला रवाना झाली.

ह्या पती पत्नीमधील समजुतदारपणा वाखाणण्यासारखाच होता. सावजींनी सदैव पत्नीचा आदर केला तर हिराबाईंनी त्यांच्या आदबशीर वर्तनाने सावजींची प्रतिष्ठा वाढवली.

हिराबाई सदैव सावजींच्या पाठीमागे कणखरपणे उभ्या राहिल्या. प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या मागे एका स्त्रीच्या समर्पणाचा हात असतो असे म्हणतात. सावजींनी आईचे छत्र लहानपणीच गमावले पण पत्नीच्या पाठींब्यामुळे, सावजी सदैव यशोशिखरावरच राहिले.

कळमकर परिवाराने हिराबाईंना खूप सन्मान, आदर दिला. घरातील कर्त्या पुरुषाची पत्नी, त्यामुळे सर्वच हिराबाईंचा शब्द पाळीत. सावजींचा परिवार मोठा, संपर्क मोठा! येणारा - जाणारा, पै. पाहुणा सदैव सुरूच! पण हिराबाईंनी एका प्रतिष्ठित पुरुषाचे, सौभाग्याचे पत्नीपद मिरवले पण आणि निभावले पण! सांसारिक जबाबदाऱ्या स्वतः सांभाळल्या आणि सावजींना त्यापासून मुक्त ठेवले आणि सावजींच्या कर्तृत्वाचा पतंग आकाशात उडत राहिला.

कणखर स्वभावाच्या आणि खणखणीत आवाजाच्या हिराबाई, स्वभावाने मात्र मृदू आणि हळव्या होत्या. हिराबाईचे व्यक्तिमत्व सावजींच्या अगदी विरुद्ध पण Opposite attracts each other या न्यायाने या पती-पत्नीमध्ये छान सुसंवाद होता.

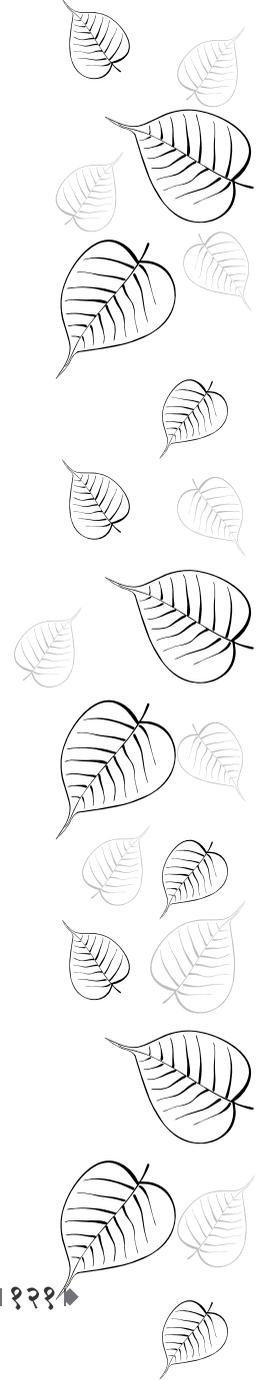
कळमकर परिवारात हिराबाईचा शब्द शेवटचा. असायचा इतके त्यांच्या शब्दांना वजन होते. सगळे त्यांना 'काकू' म्हणत. आणि 'काकू' या शब्दात हिराबाईचा धाक, आदर, मान, सन्मान आणि प्रेमही लपलेले होते. सगळ्या घरादारावर हिराबाईचा वचक असे. ती खरेच भाग्यलक्ष्मी होती. 'तालेवार' पित्याची लाडकी लेकर आणि 'आमदार' पतीची पत्नी होण्याचे सौभाग्य तिला लाभले होते.

हिराबाईचे माहेरपण हे पण अपूर्वाईचिच असे. सगळ्या 'संगई' कुटुंबाने 'आक्काबाईचा' म्हणजे आत्याबाईचा यथोचित मान हिराबाईंना दिला.

सावजी आणि हिराबाईंच्या संसारवेलीवर फुललेल्या पहील्या दोन कळ्या, क्रूर काळाने ओरबाडून नेल्या. पोटच्या पोरींच्या निधनाचे दुःख दोघांनीही पचविले ते भविष्याच्या आशेवर. आणि मग जन्म झाला 'जयश्री'चा जयश्री खरे विजयश्रीची पताका घेऊनच या कुटुंबात आली. त्यानंतर सरोजताई, कल्पनाताई, संध्याताई या प्रेमळ कन्यकांनी आणि मुकुंदसावजी आणि प्रशांतसावजी या समंजस पुत्रांनी सावजी आणि हिराबाईंच्या संसाराला पूर्णता आणली.

दोघांनीही अपार माया मुलांना दिली आणि दिले उच्चकोटीचे संस्कार की ज्यामुळे सर्वच मुलांनी आई - बाबांचे नाव काढले. कर्तृत्ववान पित्याची मुले, वडीलांची किर्ती अभंग ठेऊन पुढे वाढवतीलच हा दुर्लभ योग असतो. पण सावजी आणि हिराबाई त्या बाबतीत ही भाग्यवानच होते. कारण कुळाच्या मयदित राहून त्यांच्या मुलांनी पित्याची किर्तीध्वजा फडकवितच ठेवली.

सुस्वभावी, निर्व्यसनी आणि कर्तृत्ववान मुले हिच खरी आईवडीलांची संपत्ती असते. सहाही मुलांच्या जीवनाचे तारु योग्य मार्गाला लागले आहे. ह्या भावनेचे समाधान या पती-पत्नींना उपभोगायला मिळाले. नातू-नातींच्या पढण्यासाने घर भरले. त्यांच्या बाळलीला निरखतांना मन, डोळे निवले. त्यांचे कौतुक करतांना जीव सुपाएवढा झाला. नातवांची प्रगती बघून, अभिमानाने मान उंचावली. आयुष्यभर आर्थिक स्थैर्य अनुभवले. या पती पत्नींच्या सहजीवनाच्या सुखाच्या जरतारी वस्त्रातला एखादाच दुःखाचा धागा सोशिकतेने आणि ऐकमेकांच्या साथीने सुखाचाच बनविला. सावजी आणि हिराबाईंच्या संसाराची ही कहाणी सहा दशकांच्या पुर्णतेने सुफळ - संपूर्ण झाली.

एका हिंदी दोह्यात जीवनातले सात सुख सांगितले आहेत. आणि हे सात सुख असलेल्या पुरुषाचे जीवन कसे संतोषी, आनंदी आणि सुखी असते ह्याचे वर्णन कवी करतो. सावजींच्या जीवनात ह्या सातही सुखांचा वर्षाव सदैवच होता.

कवी म्हणतो,

पहला सुख निरोगी काया
दूजा सुख घर में हो माया
तिसरा सुख पुत्र आज्ञाकारी
चौथा सुख सुलक्षणा नारी
पाचवाँ सुख राजमे पाया
छटवा सुख पडोसी भाया
सातवा सुख संतोषी मन
ऐसा हो तो धन्य है जीवन''

राजदरबारी प्रतिष्ठेसहीत ह्या सगळ्याच सुखांनी सावजींचे जीवन अत्यंत सौभाग्यशाली बनविले होते.

२४

सांभाळा ही वीणा

सावजींच्या अनुभवी आणि तज्ञ मार्गदर्शनात मुकुंद सावजींची आपल्या अध्यक्षपदाची कारकीर्द सुरू झाली. त्यांच्या नेतृत्वात बँकेने यशाचे, प्रगतीचे नवे अध्याय लिहायला सुरुवात केली.

मुकुंदजींना अध्यक्षपदाची जबाबदारी देतांना, काय भावना असतील सावजींच्या मनात? एक वडील जणू आपल्या मुलाशी बोलत आहे. वि.म. कुळकर्णी ह्यांची एक कविता आठवते आहे,

“बाळराजे, पहाटवेळ झाली
रात्रभर आम्ही पहारा केला
आता ही वीणा आमच्या हातांनी
तुमच्या गळ्यात घालू घा
उभा जन्म
उन्हापावसात
जीवाभावानं सांभाळत आणली आहे”

वडील जणू परंपरेची गोष्ट सांगत आहेत. एकेकाळी देवळांमध्ये परंपरेनेने अशा सेवा चालत राहायच्या. वीणा घेऊन देवाच्या दारी उभे राहायचे. एक थकला की दुसऱ्याने त्याची जागा घ्यायची. आपला ‘पहारा’ सुरू ठेवायचा.

वडीलांनी आतापर्यंत पहारा केला आहे. आता मुलाने त्यांची जागा

घ्यायची आहे. वडील इथे जणू आयुष्याविषयीच बोलत आहेत. एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे सोपविल्या जाणाऱ्या संचिताविषयी बोलत आहेत. आयुष्य त्याने मुलाबरोबरच जणू काही वाटून घेतले आहे. मुलाला आधार देता देता मुलगाच आपला आधार होत गेल्याची स्वच्छ जाणीवही वडीलांना झाली आहे. आता उतरणीला आल्यावर आपल्या जगण्याचा जमाखर्च मुलाला सांगावसा वाटत आहे. आपण आयुष्य काढलं ते पैसा अडक्याच्या बळावर नव्हे. तो तर येतो आणि जातो. त्याहीपेक्षा मोलाची अशी चांगली माणसं आपण जोडली. त्यांच प्रेम हीच आपली शक्ती होती. आमचा पहारा आता संपत आला. या कवितेतुन व्यक्त होणारे भाव जणू सावर्जींच्याच हृदयातले आहे. शेवटी आपल्या गळ्यातील वीणा मुलाच्या गळ्यात घातली, सावर्जींनी!

एक व्रत पुढे नेण्याचा जणू तो विधी होता. एक परंपरा चालविण्याचा तो अधिकार होता. माणसावर आणि चांगुलपणावर विश्वास असणाऱ्या एका साध्या सत्वशील माणसा नं आपल्या पूढच्या पिढीच्या हाती आपल्या अनुभवाचं सार ठेवलं होतं.

आम्ही बांधले सात्विकाचे घर

भले पणाच्या पायावर

भल्याभल्यांची पायधूळ झडते आपल्या घरी...

देव तुम्हाला औक्षवंत करो

बलवंत करो, कुलवंत करो

आमचा पहारा संपत आला

सांभाळा ही वीणा...!

२५

सावजी रुपी सूर्याचा अस्त

जितूर बँकेच्या शाखा अनेक ठिकाणी निघत होत्या. १९९७ मध्ये अकोल्याला बँकेची शाखा उघडायची असे ठरले व त्या दृष्टीने तयारी सुरू झाली. पण दरम्यानच्या काळात सावजी अचानक आजारी पडले. त्यांना शस्त्रक्रियेसाठी हैद्राबादला जावे लागले. शस्त्रक्रिया झाली. प्रकृतीला आराम पडला.

पण सावजींचे आता वय झाले होते. वयोमानाप्रमाणे शारिरीक क्षीणता जाणवत होती. पण सावजींच्या वाढत्या वयाचा परिणाम त्यांच्या स्मरणशक्तीवर झाला नव्हता.

सन २००२ मध्ये सावजींच्या पक्षघाताच्या आजारात, त्यांची तपासणी करण्यासाठी 'डॉ. सचिन कडे' आले होते. सावजींच्या घरासमोरच डॉक्टर साहेबांचा दवाखाना होता. डॉक्टर रोज दुपारी, दवाखान्यातले पेशंट संपले की सावजींकडे जात असत. सावजी रोजच दुपारचा चहा डॉक्टरांसोबत घ्यायला लागले. कधी पेशंट जास्त असले की, डॉक्टरांना जायला उशिर होई. तरी देखील सावजी त्यांच्याकरीता थांबत आणि डॉक्टर आल्यावरच चहा घेत. एकदा आजारी असतांनाच डॉक्टरांनी सावजींना विचारले की,

“बँक स्थापन केली त्या पहील्या वर्षी बँकेला किती नफा झाला होता?” तेव्हा सावजींनी अचूकपणे पहील्या वर्षीची नफ्याची रक्कम सांगितली होती. एवढी त्यांची स्मरणशक्ती अचूक होती.

आजारी असतांनाही अनेक लोक सावजींना भेटायला येतच राहायचे. भेटायला येणाऱ्या प्रत्येकाजवळ सावजी, बँकेच्या व्यवहाराचीच विचारपूस करीत. त्यांना स्वतःच्या प्रकृतीपेक्षाही बँकेच्या प्रगतीची जास्त काळजी असायची. आजारपणातच एकदा सावजींनी सर्व कर्मचाऱ्यांची मिटींग बोलाविली. खरे तर डॉक्टरांनी त्यांना जास्त दगदग न करण्याच्या सूचना दिल्या होत्या. तरी देखील स्वतःच्या प्रकृतीची काळजी न करता आणि डॉक्टरांच्या सल्ल्याकडे दुर्लक्ष करून त्यांनी कर्मचाऱ्यांना मार्गदर्शन केले. बँकेच्या प्रगतीचा एवढा ध्यास त्यांच्या अंतरंगात होता. ध्यानी, मनी, स्वप्नी त्यांना बँक आणि बँकच दिसायची. बँकेवर त्यांचे जणू पुत्रवत प्रेम होते. बँक ही जणू त्यांचा जीव की प्राणच होता.

१ नोव्हेंबर २००२ ला सकाळी सावजींनी त्यांच्या सहकाऱ्यांसोबत बँकेच्या कामकाजाबद्दल चर्चा केली. प्रगतीचा आढावा घेतला. विविध कामासाठी भेटावयास येणाऱ्या प्रत्येकासोबत ते बोलले. बँकेतील कर्ज प्रकरणाची चर्चा करीत असतांनाच त्यांना संध्याकाळी पाच वाजता मोठा अर्धांग वायूचा झटका आला. त्यांच्यावर तातडीने डॉक्टरी उपचार केले गेले. पण सावजी ह्या तीव्र आघातातून सावरले नाही. ८५ वर्षे अतिशय खंबीरपणे, सर्व संकटांशी, नव्या नव्या आव्हानांशी झुंज देणारे सावजी, पक्षाघाताच्या विकाराने मात्र खचले. २६ दिवस त्यांनी मृत्यूशी झुंज दिली. पण शेवटी यमदेवतेने तिचे पाश आवळले. आणि २६ नोव्हेंबर २००२ ला सावजींचे निधन झाले. एक सतत कार्यमग्न राहिलेले व्यक्तिमत्व शांत झाले. ६०-६५ वर्षे तेवत असलेला प्रकाशपूज दिवा मालवला.

संपूर्ण परभणी जिल्ह्यात शोककळा पसरली. जितूर नगरी तर जणू पोरकीच झाली. त्या दिवशी जितूर शहराने कडकडीत बंद पाळला. त्या दिवशी जितूर शहरातली सगळी दुकाने, प्रतिष्ठाने बंद होती. सर्व जातीतील, समाजातील सर्व स्तरातील लोकांनी अश्रुपूरीत नेत्रांनी जितूर नगरीच्या या सुपुत्राला अंतीम मानवंदना दिली!

सावजींच्या अथक प्रयत्नांनी या भूमीचे भाग्य बदलले होते. या भूमीच्या आर्थिक उन्नतीसाठीच जणू हा प्रेषिताचा जन्म झाला होता. या पंचक्रोशीच्या भाग्यविधात्याला निरोप देण्यासाठी आजुबाजुच्या पंचक्रोशीतून हजारो लोक जमले आणि एक 'सहकार युगाच्या' अस्ताचे साक्षीदार झाले.

मोठ्या माणसाच्या वयाचे मोजमाप हे त्यांच्या आकड्यांनी मोजल्या जाणाऱ्या वयानुसार होत नाही तर त्यांनी आयुष्य कशाप्रकारे व्यतीत केले यानुसारच ठरविल्या जाते.

“आयुष्य असावे असे, ध्वजासारखे
लाख मुजरे झेलणारे”,
आयुष्य असावे निरंजनासारखे
मंगल सुशील शांतपणे तेवणारे”

सावजींच्या कर्तृत्वाने त्यांना अनेकांच्या नजरेत उंच आकाशात पोचविले होते .आजही त्यांचे ते स्थान अबाधितआहे.

सावजींचा नश्वर देह तर पंचतत्वात विलीन झाला.

ज्या जितूरच्या भूमीत त्यांनी जन्म घेतला, ज्या जन्मभूमीला आपले कार्यक्षेत्र बनविले. ज्या भूमिला त्यांनी सहकाराचे ‘तीर्थक्षेत्र’ घडविले, त्याच जितूरच्या भूमीतील यज्ञकुंडात सावजींच्या देहाच्या समिधा अर्पण झाल्या.

एक महान पर्व संपले. जिथे सावजींच्या देहावर अंत्यसंस्कार झाले त्या ठिकाणी सावजींच्या स्मृतीरूपाने एक स्मारक बांधले आहे. त्याला ‘प्रेरणास्थळ’ असे सार्थ नाव दिल्या गेले आहे. दरवर्षी सावजींच्या स्मृतीदिनी सावजींना अभिवादन करण्यासाठी बँकेचे संचालक मंडळ, कर्मचारी वर्ग, आत्सेष्ट ह्या स्मृतीस्थळी एकत्र येतात. सावजींच्या व्यक्तिमत्वातील दिव्य उर्जा जणू आजही येथे विद्यमान आहे. सावजींचे देहत्व तर नष्ट झाले पण त्यांच्यातले देवत्व मात्र अजुनही इथल्या कणाकणात भरलेले आहे.

तिथून निघतांना सर्वांची मने नव्या प्रेरणेने भरून जातात. नवे चैतन्य संचारते, नवे बळ मिळते आणि परत नविन उत्साहाने सगळे कामाला लागतात.

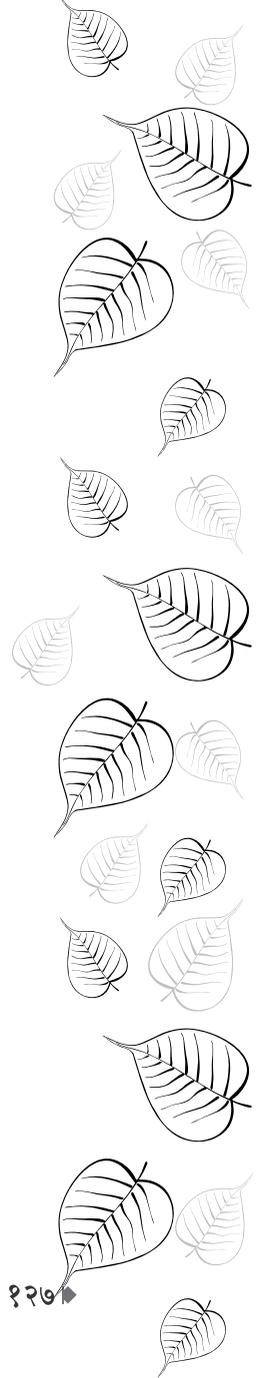
“जीवन हे असे होते
जसे पाहीजे तसे
जगावे ते असे
मागे उमटावे ठसे”

सावजींनी या जगाचा निरोप घेतला. पण त्यांनी उभारलेल्या बँकेच्या रूपाने ते आजही आपल्यातच आहेत. त्यांनी स्थापन केलेल्या सामाजिक संस्था, शाळा, वसतीगृहे आजही विद्यमान आहेत. आणि त्यांच्या कार्याच्या रूपाने सावजींच्या स्मृती जागवित आहेत.

दिव्य आत्मशक्तीतील चैतन्याचा अंश अनेक मनातील चैतन्य ज्योत जागृत करीत असतोच. कधी प्रत्यक्षपणे तर कधी अप्रत्यक्षपणे.

सावजींची चैतन्य प्रभा आजही अनेक व्यक्तित्वांना कार्यप्रणव करीत आहे आणि सावजींच्या कार्याची परंपरा पूढे चालवित आहे.

सावजींनी जगण्याचा राजमार्ग पकडला. वाकड्या वाटेने मार्गक्रमण केले नाही. राजकारणासारख्या भ्रष्टाचाराने बरबटलेल्या क्षेत्रातही स्वतःची

कारकीर्द निर्मळ राखली. सहकाराचा 'स्वाहाकार' होऊ दिला नाही. त्यांनी तीच सुसंस्काराची शिंदोरी आपल्या सर्वच क्षेत्रातील वंशजांना दिली. ती ही इतकी प्रबळ, की आजही सावजींनी दाखविलेल्या सन्मार्गावरच सर्वांचे मार्गक्रमण सुरू आहे.

सावजी नाहीत पण त्यांच्या नावाचा, त्यांच्या सच्छिल व्यक्तिमत्वाचा, त्यांच्या कार्याचा दरारा अजुनही स्मृतिरूपाने सर्वत्र भरलेला आहे आणि म्हणूनच सावजी बँक म्हणजे जणू 'सहकाराची पंढरी' ही किर्ती दरवळत आहे.

सावजींच्या कार्यकर्तृत्वाला सलाम!

“

चिरन्तन स्मारक

सावजी गेल्यानंतर महिन्याभरातच बँकेच्या सभासदांनी बँकेचे नाव 'सुंदरलाल सावजी' बँक ठेवण्याचा आग्रह धरला. सन २००३ मध्ये सभासदांच्या आग्रहामुळे रीतसरपणे 'जितूर बँक' - 'सावजी बँक' झाली. नामकरण सोहळ्यात माजी मंत्री व सावजींचे निकटचे रनेही श्री. रावसाहेब जामकर म्हणाले, "पूर्वी जनता सावजींच्या बँकेत ठेवी ठेवूयात असे म्हणायचे, आता म्हणतील सावजी बँकेत जाऊ या! लोकांच्या हृदयात पूर्वीपासूनच सावजी बँक होतीच. आता अधिकृत नांव झाले, एवढेच काय ते!"

”

२६

सावजी बँक

सावजींच्या निधनाला आता अठरा वर्षे झाली आहेत. सावजींच्या लोकोत्तर कार्याचा परभणी जिल्हा आणि जिंतूर शहर आणि सावजी बँकेवर उमटलेला ठसा सरत्या काळाच्या प्रवाहात देखील अमीटच आहे. आजही बँकेच्या कोणत्याही शाखेत गेलो तरी सावजी आपल्या आसपास आहेत असा भास होत राहतो. असा लोकांचा विश्वास आहे.

सावजींनी बीजारोपण करून विशाल वृक्ष बनविलेल्या बँकेचा आता वटवृक्ष झालेला दिसत आहे. वडीलाचे कर्तृत्व आणि किर्ती वृद्धिंगत करण्याची परंपरा फार कमी लोकांमध्ये दिसून येते पण सावजी मात्र या बाबतीत देखील अतिशय भाग्यवान ठरले आहेत. बँकेच्या रुपाने मिळालेला वडीलोपार्जित ठेवा स्वकर्तृत्वाने वर्धमान करणारे 'चिरंजीव' सावजींचा लोकोत्तर वारसा अधिक कार्यक्षमतेने आणि तेजरवीपणे पूढे चालवित आहेत.

आज सावजी बँकेने यशाचे आणि किर्तीचे उत्तुंग शिखर गाठले आहे. पावसाळ्यात उगवणाऱ्या छत्र्यांप्रमाणे उगवणाऱ्या आणि अल्पावधीतच नष्ट होणाऱ्या अनेक सहकारी बँकांच्या पार्श्वभूमीवर २०१७ साली सुवर्णमहोत्सव साजरा करणारी, आणि सर्वच क्षेत्रात अग्रस्थानी असलेली सावजी बँक अद्वितीयच ठरते आहे. आज बँकेच्या संपूर्ण महाराष्ट्रात एकूण २४ शाखा सुरू आहेत. पुणे, नागपूर, कोल्हापूर या सारख्या मोठ्या शहरातही सावजी बँकेने आपला जम बसविला आहे. सतत वृद्धिंगत होणाऱ्या व्यवसायाने बँकेच्या

नफ्यातही विक्रमी वाढ होत गेली. छोट्या, खेड्यांमधूनही सावजी बँक एक भक्कम आधारस्तंभ बनून पाय रोवून उभी आहे. अनेक पुरस्कारांच्या माळाच जणू बँकेच्या गळ्यात पडत आहेत आणि बँकेचा सन्मान वाढवित आहे. यासाठी सर्व संचालक मंडळ आणि या संचालकांचे नेतृत्व करणारे बँकेचे विद्यमान अध्यक्ष श्री. मुकुंदसावजी कळमकर ह्यांची कल्पकता, कार्यमग्नता आणि सचोटी ह्याचेच फलीत म्हणजे बँकेचे हे सुयश आहे.

सावजींच्या जीवनकालातच बँकेच्या अध्यक्षपदाची धुरा सावजींचे ज्येष्ठ चिरंजीव श्री. मुकुंदसावजी कळमकर यांच्यावर सोपविली गेली. वडीलांचा विश्वास सार्थ ठरवित श्री. मुकुंद सावजींनी ही जबाबदारी, एखादे व्रत सांभाळावे या प्रमाणे प्रामाणिकपणे सांभाळली आणि 'बापसे बेटा सवाई' ह्या उक्तीनुसार बँकेची वाटचाल प्रगतीच्या दिशेने होत आहे.

बँकेचा कार्यभार जेव्हा मुकुंदसावजींनी स्वीकारला तेव्हा त्यांच्यावर दोन मुख्य जबाबदाऱ्या होत्या. एक म्हणजे वडीलांची जन्मभराची कमाई असलेला आणि त्यांनी अत्यंत मेहनतीने संपादित केलेला लाखो ग्राहकांच्या विश्वासाला तडा न जाऊ देणे. पुढच्या पिढीत देखील तो अबाधित राखणे आणि दुसरी मोठी जबाबदारी म्हणजे सावजींनी दूरदृष्टीने रुजविलेला आणि सिंचित केलेला बँकेचा वृक्ष जतन करणे आणि संवर्धन करणे. आज १८ वर्षांनंतर हे अभिमानाने सांगता येते की बँकेच्या नव्या अध्यक्षांनी या दोन्ही आघाड्यांवर मोठे यश संपादन केले आहे. आणि सावजी बँकेच्या किर्तीचा परचम लहरवत ठेवला आहे.

सहकार क्षेत्रात एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे नेतृत्व जाण्याचा मान फार कमी संस्थांना मिळतो. जो मुकुंदसावजींना मिळला आहे.

सावजींनी संस्थापक बनून बँकेची पायाभरणी केली पण त्यावर कळस चढविण्याचे कार्य विद्यमान अध्यक्ष यशरवी रित्या पार पाडत आहेत. त्यांच्या नेतृत्वाखाली सावजी बँक प्रगतीची नवनविन शिखरे गाठीत आहे.

मुकुंदसावजी हे जणू सावजींचे प्रतिबिंबच आहेत. तोच सच्चेपणा, सर्वांप्रती तीच आपूलकी! सावजींच्या अंतरंगातला प्रेम आणि रनेहाचा झरा मुकुंदसावजींच्या अंतरंगात पण झुळझुळत असतो. सावजींनी त्यांच्यातल्या दूरदृष्टीचे प्रक्षेपण मुकुंद सावजींच्या व्यक्तिमत्वात देखील प्रक्षेपित केले आहे.

बँकेच्या स्थापनेपासून ते ३५ वर्षां पर्यंत मुकुंदसावजी हे बँकेच्या इतिहासाचे मूक साक्षीदार होते. बँकेची सगळी जडणघडण त्यांनी आपल्या डोळ्यासमोर साकारतांना बघितली होती.

सन २००० पासून बँकेचे अध्यक्ष म्हणून, त्यांनी कारभार बघण्यास सुरवात केली आणि सावजींच्या पदचिन्हांवरून वाटचाल करतांना अध्यक्षांनी

आणि बँकेने देखील कधी मागे वळून पाहीले नाही. सामाजिक ऋण फेडण्यासाठी त्यांनी स्वतःला कामात झोकून दिले आहे.

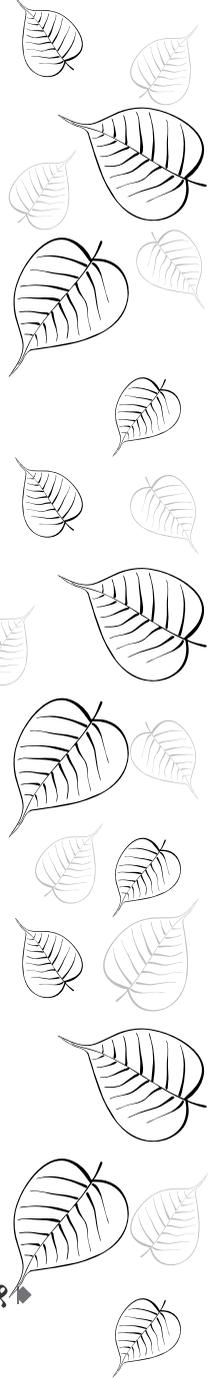
खरे तर बँकेचा विस्तार खूप मोठा आहे. पण मुकुंदसावजींचे वैशिष्ट्य असे की ते अनेक खातेदारांना वैयक्तिकरीत्या ओळखतात. प्रत्येकाची विचारपूस करतात, त्यांची ही आपूलकी समोरच्याला भारावून टाकते आणि आपल्या पाठीशी कोणीतरी आहे हा विश्वास प्रत्येक ठेवीदाराच्या मनात जागतो.

सावजींचा म्हणजेच वडीलांचा लोकहितवादी वारसा मुकुंद सावजींनी जोपासला आहे. सामान्य माणसाला आपलेसे करतील असे अनेक गुण म्हणजे साधेपणा, त्यामुळे ते सर्वांनाच आपलेसे, आणि आपल्यातलेच एक आहेत असे वाटते. व्यक्तिमत्वात सरलता असली तरी शिस्तपालनात मात्र खंबीर आहेत. मेहनतीला विचारांची जोड देतात त्यामुळे कार्य निश्चितपणेच सफल होते. मोजकेच पण धोरणी बोलणे आहे. पण त्यांनी एकदा शब्द दिला की मग मात्र ते काम करतीलच ह्याची खात्री असते. 'कथनी' आणि 'करणी' ह्यात ते दुजाभाव करित नाहीत. त्यांच्या पारदर्शी व्यवहारामुळेच यश वाट्याला येते. कर्मचारी, खातेदार, बँकेतील वरिष्ठ अधिकारी सर्वांना सोबत घेऊन वाटचाल करावी असे त्यांचे धोरण असते. मुकुंद सावजींचा लोकसंपर्क सर्वच स्तरातील लोकांसोबत असतो आणि सर्वांशीच सारख्याच प्रेमाने आणि आपूलकीनेच वागणे आणि बोलणे असते. मुकुंद सावजी हे सावजीं सारखेच मृदू भाषी, शांत स्वभावी आणि कार्य तत्पर आहेत.

मुकुंद सावजी हे गेल्या २७ वर्षांपासून मुंबई येथील महाराष्ट्र स्टेट को.ऑपरेटिव्ह बँक्स असोसिएशन ह्या संस्थेच्या संचालक मंडळात कार्यरत आहेत. त्यामुळेच त्यांनी देशभरातील आणि विदेशातील बँकींग क्षेत्राचा अभ्यास करण्याची संधी लाभत गेली. सहकार चळवळीत काम केलेल्या अनेक दिग्गजांचे आशिर्वाद आणि मार्गदर्शन मिळत राहिले. विविध गावांमधील आर्थिक, सामाजिक आणि धार्मिक क्षेत्रातील अनेक मान्यवर लोकांना भेटण्याची आणि बोलण्याची संधी त्यांना प्राप्त झाली. त्यातील काही लोकांशी खूप आपूलकीचे, आणि जवळीकीचे संबंध प्रस्थापित झाले.

प्रामुख्याने, जितूर मतदार संघाचे गेल्या अनेक वर्षांपासून नेतृत्व करणारे मा. आमदार रामप्रसादजी बोर्डीकर यांच्या आपूलकीच्या व प्रेमळ मार्गदर्शनामुळे गेली दोन दशके बँकेला चांगले बाळसे धरता आले, असे मुकुंद सावजी अभिमानाने सांगतात.

मुकुंदजींच्या जीवनात दुसरे प्रभावी व्यक्तीमत्व आले ते सांगली जिल्ह्यातील कर्मठ सहकारी नेतृत्व श्री. माणिकरावजी पाटील (आबा) यांचे.

'आबा' महाराष्ट्र स्टेट को.ऑप. बँक लि. मुंबईचे अध्यक्ष. राज्यातील सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करणारी शिखर संस्था. मुकुंदजींचा व त्यांचा मुंबईत नेहमी संपर्क व चर्चा व्हायची. त्या काळात त्यांनी भरपूर सहयोग दिला. मार्गदर्शन केले. 'बँक चांगली चालव' अशी नेहमी तंबी घायचे, अशी आठवण मुकुंद सावजी सांगतात.

बँकेच्या माध्यमातून अनेक गरजू तरुणांना आर्थिक सहाय्य करण्याचा प्रयत्न मुकुंद सावजींनी केला. त्यातून ह्या तरुणांचे उत्पन्न अनेक पटींनी वाढविण्याचा हातभार लावता येण्याचा आनंद त्यांनी अनुभवला. मुकुंद सावजींच्या अध्यक्षीय कालावधीत सावजी बँकेच्या नवीन ९ शाखा सुरू झाल्या. शाखा विस्तार झाला त्यामुळे व्यवसायात वाढ झाली. त्यामुळे अनेक कर्मचाऱ्यांना रोजगार मिळाला.

बँकींग क्षेत्रातील आधुनिक सुविधांच्या माध्यमातून गरजू आणि होतकरू लोकांच्या आर्थिक गरजा तर बँकेने पूर्ण केल्याच पण उद्योगांसाठीही अर्थसहाय्य करून परिसराच्या औद्योगिक आणि आर्थिक विकासात बँकेने मोलाची भूमिका बजावली आहे. लोकाभिमुख व्यवस्थापन, आपुलकी आणि विश्वास या त्रिसूत्रीचे बँकेने, लौकीक संपादन केला आहे.

विजेची गरज भागविण्यासाठी अपारंपारीक उर्जेच्या वापरातून बँकेने आदर्श निर्माण केला आहे.

महाराष्ट्र शासनाकडून दिला जाणाऱ्या 'सहकारनिष्ठ' या पुरस्काराचे पहिले मानकरी सावजी बँक ठरली आहे. हा पुरस्कार राज्यपाल श्री. के.शंकर नारायणन् यांच्या हस्ते सन्मानपूर्वक प्रदान केल्या गेला. बँकेने सहकार क्षेत्रातील अनेक महत्वाचे पुरस्कार प्राप्त केले आहेत. सहकार क्षेत्रासाठी तो एक विक्रमच आहे. सहकारनिष्ठ या पुरस्कारासाठी मागील पाच वर्षांचा आढावा घेऊन त्यातून सावजी बँकेची निवड केल्या गेली. बँकेने या काळात केलेल्या उत्तम कामाचे फळ मिळाले.

बँकेच्या यशस्वी वाटचालीमुळे ११ वेळा 'पद्भुषण वसंतदादा पाटील उत्कृष्ट अर्बन बँक' पारितोषिक देऊन या बँकेचा गौरव करण्यात आला आहे. बँकींग फ्रंटीयर्स मॅगझिनने फ्रंटीयर्स को ऑपरेटिव्ह बँकींग पुरस्कार देऊन बँकेला पुरस्कृत केले आहे. महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री श्री. यशवंतराव चव्हाण यांचे आदर्श सहकाराचे स्वप्न या बँकेने साकार करून दाखवले. यशवंतरावांचा खरा कृतीशील वारसा ही बँक चालवित आहे.

माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातही ही बँक आघाडीवर आहे.

रिझर्व्ह बँकेच्या निकषावर देखील बँक कसोटीला उतरत आहे. दरवर्षी रिझर्व्ह बँकेकडून नविन बंधने घातली गेली. पण या सर्व बंधनांमध्ये आणि

कसोट्यांमध्ये बँक तावून-सुलाखून निघत राहिली. आणि बँकेने सातत्याने ऑडीटमध्ये 'अ' वर्ग प्राप्त केला आहे. ही बँकेसाठी, सर्व सभासदांसाठी, संचालक मंडळासाठी, आणि सर्व कर्मचाऱ्यांसाठी अत्यंत अभिमानाची घटना आहे.

ग्राहक आणि सभासदांचा विश्वास ही बँकेची ताकद आहे. सहकारातील तत्वांचे पालन करीत असतांनाच पारंपारीक बँकींगला आधुनिकतेची जोड देऊन त्या भागातील इतर खाजगी बँकांपूढे आव्हान उभे केले आहे.

बँकेचे सध्याचे व्यवस्थापन अत्यंत सजग आणि जागरूक असून बँकींग क्षेत्रात होणाऱ्या बदलांचा सतत मागोवा घेत असते. सावजी बँकेचा एन.पी.ए. रेशो हा शुन्य आहे.

“सावजी बँक म्हणजे लक्ष्मीचं स्थान” ही भावना लोकांच्या मनात उत्पन्न झाली आहे. बँक म्हणजे श्रद्धेने उभारलेले एक पवित्र मंदीर आहे. असे लोकांना वाटते आणि या पवित्र मंदीरासमोर भक्तांच्या रांगा सतत वाढत राहिल्या हे या बँकेच्या व्यवस्थापनाचे कौशल्य आहे.

बँकेच्या कार्यकुशल संचालक मंडळाची ध्येयधोरणे ही कालानुरूप आहेत. विविध शाखांमधील स्थानिक सल्लागार समित्यांचे सुयोग्य मार्गदर्शन बँकेला लाभत आहे आणि बँकेत कार्यरत असलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या मनात सहकार्याची भावना आहे. विनम्रपणे ग्राहकांना सेवा देण्याचा भाव आहे आणि त्यामुळेच कर्मचाऱ्यांचे ग्राहकांशी असलेले वर्तन हे रनेहयुक्त असते. या सर्व भांडवलावर बँकेची घोडदौड सुरू आहे.

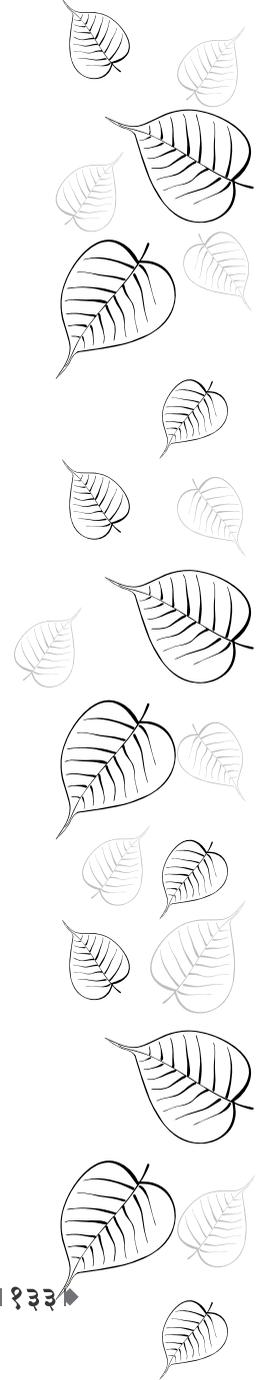
बँकेतील सर्व कर्मचारी रोज सकाळी आपल्या कामाची सुरवात करतांना

**‘इतनी शक्ति हमें देन् दाता,
मनका विश्वास कमजोर हो ना’**

ही प्रार्थना म्हणून आपला दिवस सुरू करतात. या प्रार्थनेतील भाव खूप सुंदर आहेत. कोणत्याही परिस्थितीत मानसिक शांती टिकवून ठेवण्याचे वरदान या प्रार्थनेत ईश्वराकडे मागितल्या जाते. त्यामुळे कर्मचारी आणि ग्राहक ह्यांच्या मनात पवित्र भावना निर्माण होते आणि ग्राहकांना सुद्धा प्रसन्न वाटते. बँक हे एक केवळ कार्यालय न राहता, सर्व पुनीत व्यवहाराचे केंद्र म्हणजे जणू काही मंदीरच बनते. कर्मचाऱ्यांबद्दल विश्वास आणि आपलेपणा निर्माण होतो.

“माणसाला माणूसकीची वागणूक देणारी बँक” असे उद्गार ठेवीदार बँकेबद्दल काढतात.

सावजी बँकेने सतत सामाजिक भान जोपासले आहे. समाजात

होणाऱ्या अनेक सामाजिक हिताच्या कामांना आर्थिक मदत बँकेने केली आहे. जयसिंगपूर येथील अपंग सेवा संस्था. जितूरचे वैभव असलेले आदरणीय महेश चैतन्य महाराज द्वारा स्थापित गुरुकुल, जितूर येथील अमृतेश्वर शिवाचार्य मठ, जितूर ह्या सर्व संस्थांना सावजी बँक सततच मदत करीत असते. गरजू महीलांना शिवणयंत्र वाटप, रुग्णांना औषधीपचाराकरीता सहाय्य यात सावजी बँक नेहमीच अग्रणी असते.

पर्यावरण रक्षणासाठी वृक्षारोपण, वृक्षसंवर्धन, पाणी साठवण या सारखी समजोपयोगी कामे बँकेद्वारा आयोजिली जातात.

सावजी बँकेच्या माध्यमातून २००३ साला पासून स्व. सुंदरलाल सावजी स्मृती व्याख्यानमाला आयोजित केल्या जाते. ही व्याख्यानमाला म्हणजे जितूर वासियांसाठी एक मोठी प्रबोधनाची आणि आनंदाची पर्वणी असते. या निमित्त्याने महाराष्ट्रातले नांवाजलेले वक्ते जितूरला येऊन गेलेत. जितूर आणि आजुबाजूच्या परिसरात बँकेने आर्थिक सुबत्ता आणली तसेच ह्या व्याख्यानमालेच्या निमित्ताने वैचारीक वैभव ही ह्या परिसराला प्राप्त झाले. समस्त जितूर वासिय या व्याख्यानमालेची आणि त्यातून होणाऱ्या वैचारीक प्रबोधनाची वाट बघतात. आणि आपल्याला कधी निमंत्रण मिळणार याची वक्तेही वाट बघतात. आर्थिक समृद्धी आली की समाजाचे वैचारीक भरणपोषण ही देखील एक गरज असते. ह्या विचारातून सुरु झालेल्या व्याख्यानमालेने बँकेचे सांस्कृतिक वैभव वाढविले.

८ मार्च रोजी येणाऱ्या जागतिक महीला दिनानिमित्त्य देखील महीलांच्या प्रबोधनाकरीता विशेष व्याख्याने आयोजित केली जातात. यात मा.डॉ. सौ. सुधा कांकरीया, डॉ. अनुराधा तोटे इ. वक्त्यांची व्याख्याने आयोजित केली गेली.

सावजी बँकेच्या या सर्व उपक्रमात श्री. मुकुंद सावजींच्या सुविद्य पत्नी आणि बँकेच्या संचालिका सौ. शैलजाताईचेही सक्रीय सहकार्य असते.

सावजी बँक नावारुपाला आणण्यासाठी अनेक हातांनी योगदान दिले आहे. हा दिवा निरंतर तेवता ठेवण्याची जबाबदारी संचालक मंडळाने उचलली आहे. त्यांच्या ह्या सर्व प्रयत्नांना सलाम!

सावजी बँक आज सावजींचे केवळ नावच नाही तर त्यांचा वारसा पूढे चालवीत आहे.

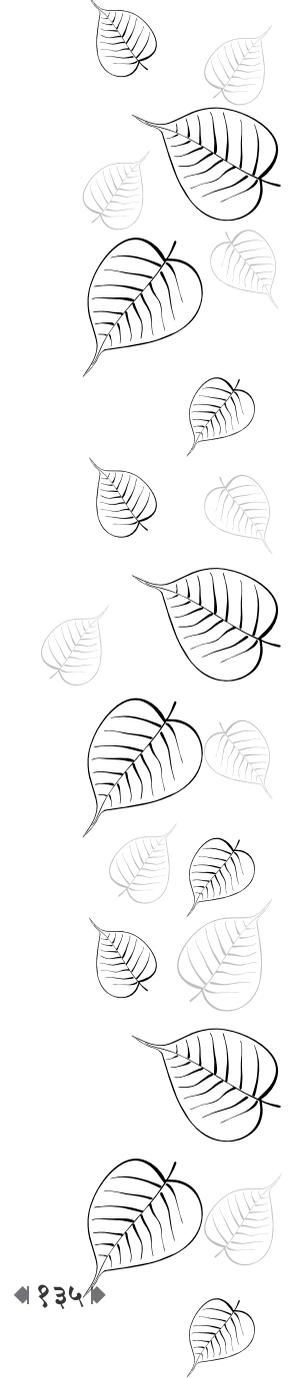
सावजींचे जीवन सर्वांसाठीच प्रेरणादायक आहे. एखाद्या श्रेष्ठ कार्याची आणि व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण ही किती महत् प्रयासाने पूर्णत्वाला येते हे दर्शविणारा हा सावजींच्या जीवन प्रवासाचा आलेख!

गंगेतील जल ओंजळीत घ्यायचे आणि परत गंगेलाच अर्पण करायचे

आणि गंगेला अर्घ्य दिल्याचे समाधान मनी जपायचे, तद्वत साजर्वांच्या
जीवन गंगेतील ओंजळभर जलाचे समर्पण परत त्या जीवन गंगेलाच वाहणे,
म्हणजेच या चरित्र लेखनाचा प्रपंच!

हे चरित्र रूप भावअर्घ्य सावर्जीना अर्पण करण्याचे समाधान माझ्या
मनावर पसलेले आहे.

दि. २६ जानेवारी १९५७ प्रजासत्ताक दिनाचे ध्वजारोहण संपन्न झाल्यानंतर जितूर वकील संघा समवेत
उजवीकडून दुसऱ्या क्रमांकावर बसलेले सावजी

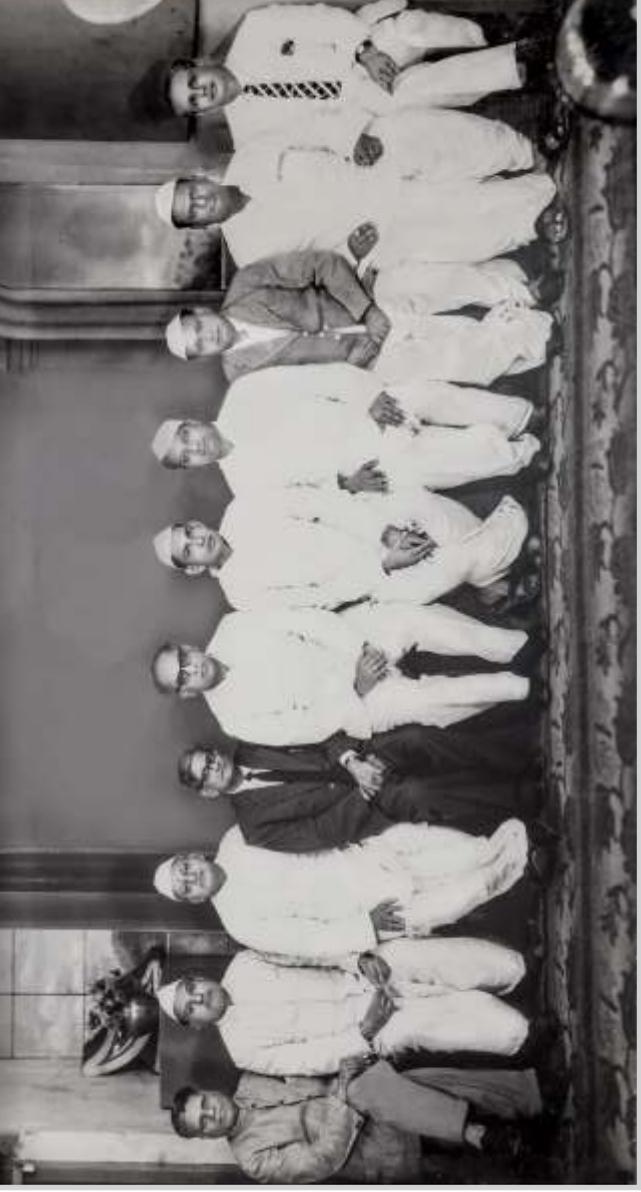

परभणी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक शाखा जिंतूरच्या उद्घाटन समयी
उपस्थितांना संबोधित करतांना चेअरमन सुंदरलाल सावजी
दि. ७ मार्च १९५९

.श्री. सुंदरलाल सावर्जी यांची चेअरमन पदी फेरनिवड झाल्याबद्दल सत्कार प्रसंगी
जिल्हा मध्यवर्ती बँकेचे कर्मचारी वृंद. सन १९६३

महाराष्ट्र स्टेट को.ऑप. बँक लि; मुंबईचे मराठवाडा विभागीय मंडळाच्या संचालकांसमवेत सावजी सन १९६४

डाविकडून निमंत्रित : श्री.पी.व्ही. पाटील, डिव्हिजनल जॉइंट रजिस्ट्रार को. सो. मराठवाडा विभाग, सदस्य : २) श्री.जे.एस. पाटील ३) डब्ल्यू.टी. वसू
४) श्री.व्ही.एम. जोगळेकर, जनरल मॅनेजर, राज्य सहकारी बँक लि. ५) श्री.बी.एस. चालुक्य (अध्यक्ष), ६) श्री.सुंदरलाल सावजी कळमकर ७) श्री.शामराव कदम,
८) श्री. आर.सी. पाटील, ९) श्री. भाऊसाहेब अजबे, १०) श्री. एन.के. रानडे, डिव्हिजनल ऑफिसर अँड एक्स् ऑफिशिओ, विभागीय मंडळ

मा. श्री. सुंदरलाल सावजी साहेबांचा सत्कार करतांना
माजीमंत्री मा. श्री. राजेंद्र बाबू दर्डा सोबत श्री. शांतिलालजी लोहाडे, कोपरगांव

जितूर येथील परभणी फार्मस् फर्टीलायझर को.ऑप. (पॅफको) चे उद्घाटन करतांना
सावजी साहेब सोबत मुख्य प्रवर्तक माजी मंत्री मा.श्री. गणेशराव दुधगावकर व इतर मान्यवर

जिंतूर बँकेच्या स्थापनेसाठी मंथन

श्री. सुंदरलाल सावजी, प.पू. राष्ट्रसंत ईश्वरसिंह महाराज, श्री. यशवंतराव तळणीकर,
श्री. सखाराम गुरू जोशी, श्री. हरिहरराव देशमूख, श्री. यशवंतराव स. देशपांडे,
श्री. भास्करराव देशपांडे, श्री. लिंबाजीराव दुधगांवकर व उपस्थित मान्यवर

बँकेच्या पहिल्या
संचालक मंडळ सभेचे
इतिवृत्त
सावजीसाहेबांच्या
हस्ताक्षरात

शाखा हिंगोली उद्घाटन प्रसंगी
मार्गदर्शन करतांना
सुंदरलाल सावजी कळमकर
व प्रमुख पाहुणे माजी राज्यमंत्री
रावसाहेब जामकर व
अन्य मान्यवर
(दि. १७ एप्रिल १९८०)

परभणी शाखा उद्घाटन
प्रसंगी मार्गदर्शन करतांना
लिंबाजीराव दुधगांवकर
व व्यासपिठावर उपस्थित
मा.श्री. शामराव कदम
व अन्य मान्यवर
(दि. ८ मे १९८८)

नांदेड शाखा उद्घाटन
प्रसंगी संस्थापक चेअरमन
सुंदरलाल सावजी व
उपस्थित गुरुद्वारातील
मान्यवर संत

जितूर बँकेला प्राप्त पहिला पुरस्कार
'वसंतदादा पाटील उत्कृष्ट नागरी सहकारी बँक पुरस्कार'
स्वीकारतांना सावजी साहेब (सन १९९३)

जितूर बँक कर्मचारी परिवारा समवेत संस्थापक अध्यक्ष सावजी साहेब
(सन २००१)

बँक कर्मचारी प्रशिक्षण प्रसंगी मार्गदर्शन करतांना
सोबत वक्ते डॉ. तळणकर, मुंबई

कारंजा शाखा उद्घाटन
प्रसंगी

डॉ. तराळे (सी.ई.ओ. महाराष्ट्र स्टेट को.ऑप. बँक्स असो.),
श्री. बी.एस. पाटील (व्यवस्थापक, महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक),
श्री. रामप्रसादजी बोर्डीकर (आमदार जिंतूर), श्री.सुंदरलाल सावजी (संस्थापक अध्यक्ष),
श्री. केवलचंदजी अच्छा (उपाध्यक्ष, जिंतूर बँक)

In the High Court of Judicature,
Appellate Side, Bombay

Bombay, 13th December 1958.

To

Mr. Sunderlal Vardhase Kolamker.

In conformity with the provisions of the Bombay Pleaders Act, 1920, you Sunderlal
Vardhase Kolamker are hereby appointed to
the office of District Pleader in the District of Parbhani

You will not be liable to be removed or suspended from practice except for reasonable cause.

By order of the High Court
of Judicature at Bombay,

Deputy Registrar
and Sealer.

न्यायालयात वकीली करणेबाबतची सनद (दि. १३ डिसेंबर १९५८)

सावजी साहेबांच्या द्वारे स्थापित संस्थाचे भाग प्रमाण-पत्र

← पावती →

परभणी ट्रान्सपोर्ट को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी लि.

र. नं. २०९९३

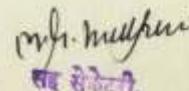
क्रमांक 45 दिनांक 12/2/55

श्री. सुंदरलालजी व धारमजी जेठूर

यांचे कडून बाबत जमोरा सुलतान जो आरजे राखण करवावयाचे (१००० रु)

हस्ते — रुपये (१००५१-)

अक्षरीं एक हजार पानच तपमे. बसुल झाले.

 सेक्रेटरी,
 सब सेक्रेटरी.

भाग-प्रमाण-पत्र.

क्रमांक (14)) भागाचे प्रमाण पत्र.

परभणी ट्रान्सपोर्ट को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी लिमिटेड परभणी.

(इलाहाबाद महकादरी संस्था विधान संख्या क्रमांक २९, १९५२ व. अन्वये यंत्रणी झालेली)
 (नोंदणी अंक २०९९३)

अधिकृत भांडवल

५०,००० रु. प्रत्येक भागाची किंमत १०० रु. या प्रमाणे ५०००, भागांत विभागलेले.

प्रमाण मज देण्यांत येते की, श्री. सुंदरलालजी

पिता सुंदरलालजी राहणार जोरा यांनी या संस्थेचे (१०)

अक्षरीं ५२५ भाग विकत घेतले आहेत आणि त्या महत्त पूर्ण किंमत रु.

(५२५००) दिली आहे. म्हणून ते इलाहाबाद महकादरी संस्था विभागक

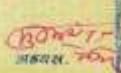
कारवा आणि त्या आचारे भागवलेले संस्थेचे पोट नियम यांत तरतुद अखत्यारप्रमाणे या

संस्थेचे अधिकृत भांडेदार आहेत. आज दि. **15 AUG 1957**

१९ इ. रोजी संस्थेचा दिक्का मोर्जेव करून हे प्रमाणपत्र दिईत आहे.

आज (नेत्रसे) क्रमांक १५ ते १५ पर्यंत

केअर रजिस्टरचे पात्र अंक (१)

 कार्यालय,

सावजी साहेबांच्या द्वारे स्थापित संस्थाचे भाग प्रमाण-पत्र

सावजी साहेबांच्या द्वारे स्थापित संस्थाचे भाग प्रमाण-पत्र

भाग-प्रमाण-पत्र.

क्रमांक (37) (3)

विक्रम संवत् २०१७ च्या (२) भागाचे प्रमाण पत्र

दि. परभणी जिल्हा औद्योगिक सहकारी मंडळ लिमिटेड, परभणी
(महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६२ च्या अन्वयेने तयार केलेली)
(मंडळी क्रमांक पी. २००८/१९७२)

अधिकृत मंडळ

₹. २०,००० रु. प्रत्येक भागाची किंमत ₹० रु. या प्रमाणे २०,००० भागांत विभागलेले

प्रमाण पत्र देण्यात येते की, हीनाम सुंदरलाल वार्धसा कलामकर परभणी

विक्रम संवत् २०१७ च्या (२) भागाचे प्रमाण पत्र

भागाचे क्रमांक ३७ या मंडळी क्रमांक पी. २००८/१९७२ च्या अन्वयेने तयार केलेले आहे.

हीनाम सुंदरलाल वार्धसा कलामकर यांनी या मंडळात भाग प्रमाण पत्र प्राप्त केले आहे. या मंडळाच्या अन्वयेने तयार केलेले आहे. या मंडळाच्या अन्वयेने तयार केलेले आहे.

हस्ताक्षर [Signature] अधिकृत अधिकारी

सावजी साहेबांचे पॅन कार्ड

स्थायी लेखा संख्या /PERMANENT ACCOUNT NUMBER

AARPK0344A

नाम /NAME

SUNDERLAL WARDHASA KALAMKAR

पिता का नाम /FATHER'S NAME

WARDHASA AMBADAS KALAMKAR

जन्म तिथि /DATE OF BIRTH

20-01-1917

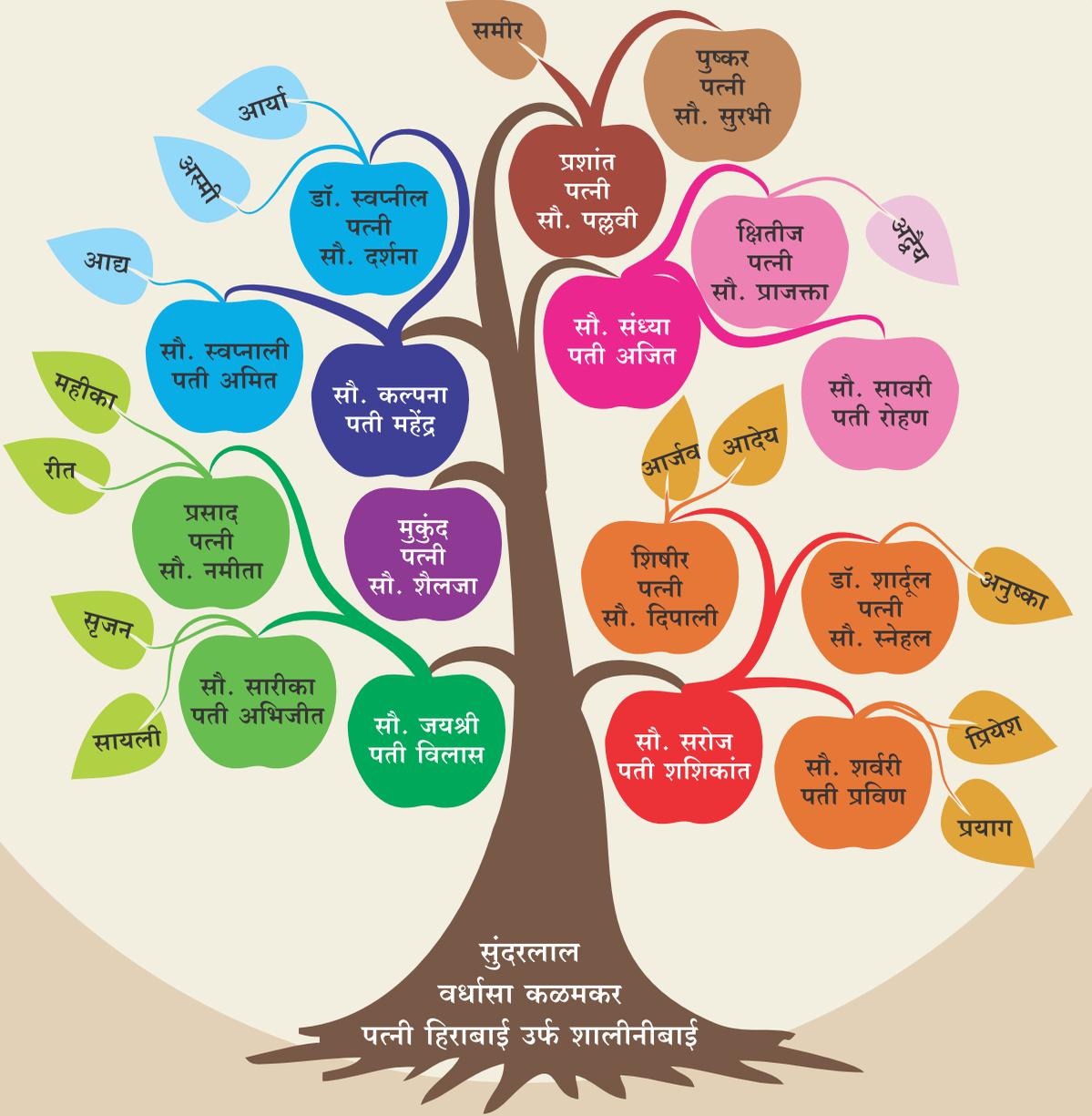
हस्ताक्षर /SIGNATURE

[Signature]

R. D. Kalamkar

आयकर आयुक्त, नासिक
COMMISSIONER OF INCOME-TAX, NASIK

सावजी साहेबांचा वंशवृक्ष

महाराष्ट्र विधानसभा

दिनांक १३ डिसेंबर २००२
शोक प्रस्ताव

श्री. विलासराव देशमुख (मुख्यमंत्री): महोदय, श्री. विठ्ठलराव रामसिंग पाटील-सपकाळ, वि.स.स., सर्वश्री श्याम गोपाळराव वानखेडे, अब्दुल अझीम अब्दुल हमीद व अरुण विष्णू दिवेकर, माजी वि.स.स. व मंत्री, सर्वश्री देवरावजी झोलबाजी कोल्हे, लालासाहेब बाळासाहेब यादव, ब्रम्हदेव कृष्णा माने, दिनानाथ बामा पाटील, महादेवराव सदाशिवराव आंडे, रंगनाथ शिवराम पाटील, सुंदरलाल वर्धासा कळमकर व चंद्रकांत रामकृष्ण पाटील, माजी वि.स.स. आणि श्री. गोविंदभाई श्रॉफ, ज्येष्ठ स्वातंत्र्य सेनानी यांच्या दुःखद निधनाबद्दल हे सभागृह अतीव दुःख व्यक्त करते.

कै. सुंदरलाल वर्धासा कळमकर यांचा जन्म परभणी जिल्हयात जितूर येथे झाला. त्यांचे शिक्षण एलएल.बी. पर्यंत झाले होते.

कै. कळमकर यांनी जितूर शहर व तालुका काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष, जिल्हा काँग्रेस कमिटीचे सदस्य, जितूर नगरपरिषदेचे उपाध्यक्ष व परभणी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे अध्यक्ष म्हणून कार्य केले. विविध शैक्षणिक व सहकारी संस्थांशी त्यांचा निकटचा संबंध होता.

कै. कळमकर १९६७ मध्ये जितूर मतदारसंघातून महाराष्ट्र विधानसभेवर निर्वाचित झाले होते.

अशा या समाजसेवकाचे मंगळवार दिनांक २६ नोव्हेंबर २००२ रोजी दुःखद निधन झाले.

श्री. नारायण राणे (मालवण) : अध्यक्ष महाराज, सभागृहाचे नेते व राज्याचे मुख्यमंत्री श्री. विलासराव देशमुख यांनी विधानसभा सदस्य कै. श्री. विठ्ठलराव रामसिंग पाटील-सपकाळ सर्वश्री श्याम गोपाळराव वानखेडे, अब्दुल अझीम अब्दुल हमीद व अरुण विष्णू दिवेकर, माजी वि.स.स. व मंत्री, सर्वश्री देवरावजी झोलबाजी कोल्हे, लालासाहेब बाळासाहेब यादव, ब्रम्हदेव कृष्णा माने, दिनानाथ बामा पाटील, महादेवराव सदाशिवराव आंडे, रंगनाथ शिवराम पाटील, सुंदरलाल वर्धासा कळमकर व चंद्रकांत रामकृष्ण पाटील, माजी वि.स.स. आणि गोविंदभाई श्रॉफ, ज्येष्ठ स्वातंत्र्य सेनानी यांच्या दुःखद निधनाबद्दल जो शोक प्रस्ताव मांडला आहे त्याला पाठिंबा देऊन मी माझ्या तर्फे आणि माझ्या पक्षाच्या वतीने सर्व दिवंगत नेत्यांना श्रद्धांजली अर्पण करतो आणि माझे दोन शब्द संपवितां.

जय हिंद, जय महाराष्ट्र.

अंतीम यात्रा दि. २७ नोव्हेंबर २००२

प्रेरणास्थळ